

OPSTAND EN VERVAL

Aspecten van het dagelijkse leven in het Brugse tijdens de laatste decennia van de 16de eeuw

A. Bauwens

E.M. Braekman

A.M. Lauret

M. Ryckaert

M. Therry

L. Vandamme

D. van der Bauwhede

G.A.C. van Vooren

OPSTAND EN VERVAL

Aspecten van het dagelijkse leven in het Brugse tijdens de laatste decennia van de 16de eeuw

De herovering van Sluis door de hertog van Parma op 5 augustus 1587 neemt een bijzondere plaats in onder het krijgsgewoel van dit veelbewogen decennium. Parma kon nu immers de verbinding tussen de opstandige provincies ten noorden van de Schelde en hun laatste buitenposten in Vlaanderen doorsnijden.

Maar er stond nog veel meer op het spel. In Engeland was men zelfs bang dat deze zeer begaafde krijgsman nu op Vlissingen zou mikken om vanuit deze diepzeehaven zijn expeditieleger, een onderdeel van de *Armada*, tegen Engeland te lanceren.

Om die reden volgden de raadslieden van koningin Elisabeth aandachtig het verloop van het beleg. Daarom ook is de herdenking van dit beleg een zaak van meer dan plaatselijk belang.

De val van Sluis betekende ook de afsluiting van een merkwaardig decennium in de geschiedenis van Vlaanderen. Met "*Brugge in de Geuzentijd*" heeft de werkgroep voor de Geschiedenis van het Protestantisme in Brugge en het Brugse Vrije ons veel nieuws gebracht over deze omstreken periode. Maar de bijdragen in "*Opstand en Verval*" bewijzen dat men ook nu nog verrassende vondsten in de plaatselijke archieven kan doen. Deze gedetailleerde bijdragen bieden een onmisbare voorstudie voor de alsnog uitgebleven synthese over dit uiterst gecompliceerde hoofdstuk in de geschiedenis van Vlaanderen.

ALASTAIR DUKE

Senior Lecturer in the Department of History
University of Southampton

OPSTAND EN VERVAL

Aspecten van het dagelijkse leven in het Brugse
tijdens de laatste decennia van de 16de eeuw

A. Bauwens
E.M. Braekman
A.M. Lauret
M. Ryckaert
M. Therry
L. Vandamme
D. Van der Bauwhede
G.A.C. Van Vooren

Een jaar terug kwam Dirk van der Bauwhede, één van de auteurs van voorliggend werk, tot de vaststelling dat het in 1987 precies 400 jaar geleden was dat Sluis, één van de laatste Staatse bolwerken in Vlaanderen, wederom in Spaanse handen viel. Dit deed bij hem de idee ontstaan een tentoonstelling samen te stellen over Sluis tijdens de tweede helft van de 16de eeuw. Om dit project concreet vorm te geven werd een werkgroep samengesteld. De toenmalige burgemeester van Sluis, de h. Asselbergs, toonde zich onmiddellijk enthousiast en stelde de raadhuiskelder als expositieruimte ter beschikking. De tentoonstelling die de werkgroep voor ogen had bleek evenwel financieel niet haalbaar. Het plan moest dan ook worden opgegeven. Ondertussen was bij enkele leden van de werkgroep de gedachte gegroeid een bundel begeleidende historische teksten samen te stellen. De achterliggende filosofie van het opzet was die zaken aan de orde laten komen, waarmee de bewoners van het Brugse tijdens de tweede helft van de 16de eeuw werden geconfronteerd. Een initiatief dat, mede dank zij de coulante houding van de uitgever, te verwezenlijken viel.

In een eerste artikel behandelt A. Bauwens de vervolging van Jheronimus en Michiel Ratgheers, kenschetsend voor de contemporaine houding van de overheid tegenover religieus andersdenkenden. In een tweede bijdrage, eveneens van de hand van voornoemde auteur, staat de armoedeproblematiek centraal. Sociaal-economisch was de toestand dusdanig geëvolueerd, dat talloze daklozen door de Nederlanden zwierven op zoek naar de elementaire levensbehoeften. De uitbouw van het calvinisme in Brugge, in de periode 1581-1584, wordt door L. Vandamme nader uiteengezet. De pas ontdekte rekeningen van die kerkorganisatie laten toe dit proces gedetailleerd te volgen. Hoe het calviniseringsproces in kleinere centra verliep, is nauwelijks bekend. G. van Vooren weet, met behulp van de bewaard gebleven kroniek van de toenmalige pastoor Adolf d'Hooghe, een bijzonder levendig beeld op te hangen van deze cruciale jaren te Middelburg in Vlaanderen. E. Braekman wijst in dit verband op de oprichting van een Waalse kerk te Sluis en typeert zijn eerste predikant, Christiaan du Blocq.

Een bijdrage over de man die Vlaanderen en ook Sluis terug onder het gezag van de Spaanse Koning bracht, Alexander Farnese, mocht niet ontbreken. A. Lauret tekent voor een boeiende en indringende karakterschets van deze veldheer-diplomaat. Het Beleg van Sluis is een onderwerp dat door D. van der Bauwhede met zin voor elk detail wordt behandeld. Hij beschrijft minutieus één van de moeilijkste militaire ondernemingen van Parma in de Nederlanden. Na de Spaanse herovering kon een begin gemaakt worden met de katholieke restauratie. De houding van de katholieken in het bisdom Brugge, begin 17de eeuw, tegenover andersdenkenden wordt belicht door M. Therry. Het geheel vindt zijn uiteindelijke afronding in een bibliografie van recent verschenen historische literatuur aangaande de reformatie in de 16de eeuw. M. Ryckaert heeft hiermede een belangrijk werkinstrument samengesteld voor ieder die rond die periode werkt of zich verder in de materie wil verdiepen.

De leden van de redactie spreken de hoop uit dat dit werk een aanzet mag zijn tot verdere studie van de *Opstand en het Verval* van deze regio op het einde van de zestiende eeuw.

voor Sluis, 17 oktober 1987

1
J. Decavele, *De dageraad*, I, p. 359.

2
J. Decavele, *De dageraad*, I, p. 361.

3
A.R.A.B., *Rekenkamer*, nr. 13719, fo. 37r.

4
Het lidmatenregister van de toenmalige Nederduits-gereformeerde gemeente te Sluis vermeldt onder de dagtekening 15 januari 1584: "Dese naervolghende zijn opden zelve 15en lauwe ghecommen met attestatien ... Pieter Kempe en Margharetha, d'huisvrouw." Het is zeer wel mogelijk dat bovengenoemde Pieter Kempe en de Pieter Kempe die aan Jheronimus Ratgheers verwant was, één en dezelfde persoon zijn.
A. Bauwens en D. van der Bauwhede, *Kerkeraad te Sluis*, pp. 265-266.

5
R.A.B., *Brugse Vrije*, nr. 17041/2, fo. 199v.

6
R.A.B., *Brugse Vrije*, nr. 17041/2, fo. 199v.

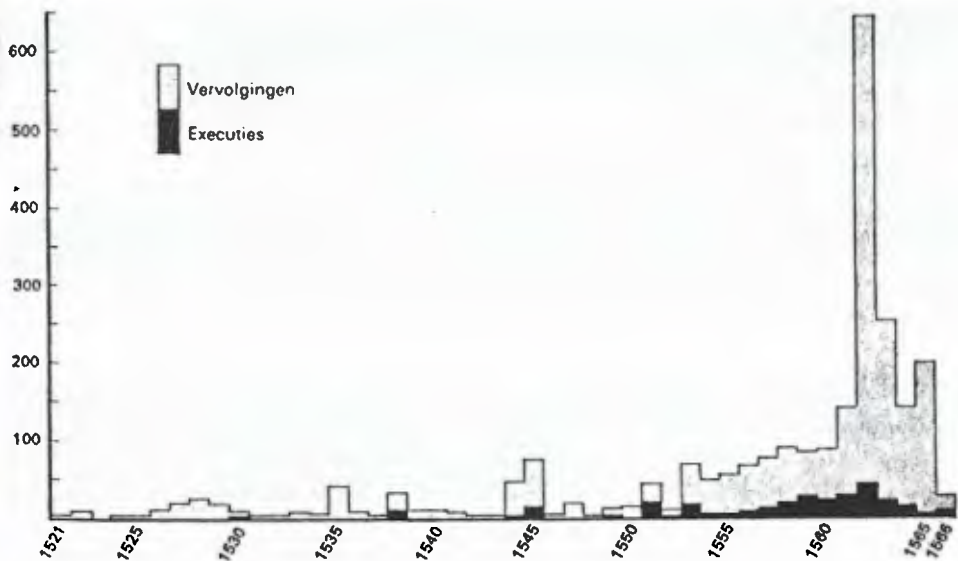
Jheronimus en Michiel Ratgheers in het 'feit van religie' vervolgd

A.BAUWENS

Uit de kritiek van hervormingsgezinden op misstanden in de rooms-katholieke kerk, ontwikkelden zich in de loop van de 16e eeuw, nieuwe religieuze ideeën. Deze afwijkende godsdienstige opvattingen vonden al snel een gunstige weerklank in het Oostkwartier van het Brugse Vrije, het gebied Sluis-Oostburg-Breskens, dat doorsneden werd door de natuurlijke verblindingsweg tussen Brugge en de Zeeuwse hoofdstad Middelburg; de reisweg bij uitstek, voor de hervormden van beide steden die met elkaar contact zochten.¹ Dat het daarbij te Sluis evenmin stil was rond de nieuwe leer hoeft ons nauwelijks te verwonderen. "Op 22 juni 1553 werd in het havenstadje Jacob de Muelenaere, alias Goossins, gestraft om zich misprijzend te hebben uitgelaten over de eucharistie. Voornamelijk echter leden van de familie Ratgheers traden hier bijzonder op de voorgrond. Jerome Ratgheers kwam in 1555 in aanraking met het gerecht. Tien jaar later, op 5 april 1565, werd te Sluis voor het eerst sinds mensenheugenis een brandstapel opgericht, voor Michiel Ratgheers die tot op het laatste ogenblik zijn protestantse geloofsovertuiging gestand bleef."² Het beeld van de 'familie' Ratgheers in voorafgaande door Dr. J. Decavele in enkele woorden geschetst, kan nader gepreciseerd worden.

Zo werd Jheronimus Ratgheers, volgens de rekening van de baljuw van Brugge en het Vrije, de laatste dag van mei 1555 veroordeeld "... de prier merchy sur ses genoulx adieu et justice pour ses mesfoucten et ordonne dese regler comme ung bon crestien a prie destre rigoereusement corrige."³ Eind 1572 volgde, wederom op verdenking van ketterse sympathieën, een hernieuwde aanhouding. Tijdens de daarop volgende verhoren kwamen een aantal interessante gegevens aan het licht. Gegevens van de dag, die ons kunnen helpen het toenmalige beeld van onze contreien te completeren.

Jheronimus Ratgheers, de inmiddels 64-jarige vrijlaat van Aardenburg, werd op 4 december 1572 een eerste maal verhoord. Op de vraag van de schepenen van het Brugse Vrije, wat hij tegen Adriaen Ghijsels zei, op het moment dat er een priester met het h. oliesel passeerde, antwoordde Jheronimus Ratgheers, niets. Voorts ontkende hij enkele bedelmonniken lastig gevallen te hebben bij de verkoop van relikwieën. Zijn contacten met Pieter Kempe,⁴ waren gebaseerd op een familierelatie. En aangaande een 'refereijn', "Segt dat Pieter Kempe hem dat eens gaf meenende daer gheen quaet an te weten."⁵ Inzake 'liedeken' dat zijn knecht ooit eens op de markt gekocht had, was hij een zelfde mening toegedaan. "Segghende indien hij gheweten hadde datter eenich quaet in was zoude de zelve in sticken gheschuert hebben."⁶ Na confrontatie met zijn reactie op het verzoek van enkele Aardenburgse notabelen om het welzijn van de lokale geestelijken te bevorderen, beweerde Jheronimus Ratgheers dat hij "... zeijde de gheestelijken noch quaet noch ghoet te willen doen, ende en weet niet dat hij zeijde brijngt tghoet wederomme dat ghijl. uut de kercke ghedaen hebt. Ic zal ul.

dan antwoorden nochtans en wilde daer niet te vele jegen zeggghen, zeggghende tmach wesen.” Verder was Jheronimus Ratgheers het niet eens met de stelling van zijn ondervragers dat hij ruzie met zijn vrouw gehad zou hebben, omdat hij haar uit veiligheidsoverwegingen naar Engeland wilde doen vertrekken, uit angst voor de inquisitie. Ook was hem niets bekend over een eventuele geuzenaanval vanuit Vlissingen op Aardenburg⁸ en tenslotte gaf hij te kennen niet op de hoogte te zijn van het feit dat Michiel van Couckelberghe⁹ en/of anderen in verbinding stonden met de rebellen te Vlissingen.¹⁰ Een week later volgde een tweede verhoor. Tijdens deze ondervraging bekende Jheronimus Ratgheers “...In de kerck van Onser Vrouwe tArdenburch den casseman met de drievuldicheijt...”¹¹ kwalijk bejegend te hebben: “...grijpende eeneghe vanden zantkens in zijn handen, wierp die wech zeggghende dat zijn w liekens...”¹² Op de vraag of “...zijn huse twee ghesusters die ghevlucht waren vande religie ghelogeert hebben.”¹³ antwoordde hij ontkennend. Voorts ontkende hij zich negatief uitgelaten te hebben over de plakaten van Filips II en over de eucharistie. “Ende houdt tsacrament voor ghoet. Zeggghende dat hij ende zijn huusghezin altijd ten outfare ende ten helegghen sacrament gheghaen hebben als andere personen. Presenterende tzelve ghoet te doene met den pastoor ende capriaen ende de scepenen vander stadt dat zij hem tzondaechs meest altijd jnde kerck ghesien hebben.”¹⁴ Op 5 februari 1573 liet men Jheronimus Ratgheers, bij gebrek aan bewijs, gaan.¹⁵ Wat er verder van hem geworden is, is mij niet bekend.¹⁶

Evenmin is mij bekend of er tussen Jheronimus en Michiel Ratgheers, die verwantschap bestaan heeft, die dr. J. Decavele suggereert. De familienaam doet dit in samenhang met hun beider geboorteplaats, Aardenburg, evenwel vermoeden. Hoe dan ook, Michiel Ratgheers werd op zijn beurt, vermoedelijk begin mei 1563, wegens het verstoren van de openbare orde, te Brugge in hechtenis genomen. “... uute dien dat hij aldaer ghehouden hadde diversche propoosten contrarie de ceremonien ende institutien van onse moeder de heligher kercke.”¹⁷ Na deze arrestatie reisde Nicolaas de Hondt, promotor¹⁸ van de inquisiteur Titelmans, op 19 mei 1563 naar Aardenburg, alwaar hij een drietal priesters en de burgemeester ondervroeg.¹⁹ De volgende dag keerde hij naar Brugge terug om er verslag uit te brengen aan Pieter Titelmans. Laatstgenoemde verbleef er sedert 14 mei en had inmiddels de verdachte langdurig en hoogstwaarschijnlijk reeds meerdere malen ondervraagd, om hem tot een geloofsbelijdenis te brengen.²⁰

“Een nauwkeurig onderzoek van de verslagen van de ondervragingen die we in de martelaarsboeken terugvonden, leert ons dat de inquisiteur bijna steeds eerst de opvattingen van de verdachte over de eucharistie peilde en direct hierbij aansluitend vragen stelde over het pauselijk gezag, de heiligenverering en andere geloofspunten. Dit deed hij uiteraard om de ketters van de rechtgelovigen te kunnen onderscheiden. Dat hij hiertoe voornamelijk vragen

vervolgving van de ketterij in de provincie Vlaanderen, 1521-1566.

(Bron: J. Decavele, "De dageraad van de Reformatie in Vlaanderen", II Brussel 1975, appendices I en II.

7

R.A.B., *Brugse Vrije*, nr. 17041/2, fo. 199r.

8

Na de geuzenaanval vanuit Vlissingen op Aardenburg in augustus 1572 en de daaropvolgende mislukte aanvalspoging op Brugge, waren de autoriteiten blijkbaar nog steeds bevreesd voor een hernieuwde aanvalspoging van de rebellen vanuit het relatief makkelijk in te nemen Aardenburg op Brugge.

9

In 'De dageraad van de reformatie in Vlaanderen, I,' schrijft dr. Decavele: "Zo liet de magistraat van het Brugse Vrije in augustus 1560 Geert Cogghe en Adriaan van Cokelberghe arresteren in Oostburgambacht, onder verdenking van ketterij." Mogelijk heeft er een familierelatie bestaan tussen laatstgenoemde en Michiel van Couckelberghe.

J. Decavele, *De dageraad*, I, p. 363.

10

R.A.B., *Brugse Vrije*, nr. 17041/2, fo. 199r.

11

R.A.B., *Brugse Vrije*, nr. 17041/2, fo. 201r., d.d. 11/12/1572.

12

R.A.B., *Brugse Vrije*, nr. 17041/2, fo. 201r., d.d. 11/12/1572.

13

R.A.B., *Brugse Vrije*, nr. 17041/2, fo. 201r., d.d. 11/12/1572.

14

R.A.B., *Brugse Vrije*, nr. 17041/2, fo. 201v., d.d. 11/12/1572.

15

R.A.B., *Brugse Vrije*, nr. 17041/2, fo. 201r.

16

Overlgens heb ik in de door mij geraadpleegde archiefbescheiden geen enkele aanwijzing aangetroffen die het op 'de voorgrond treden van Jheronimus Ratgheers te Sluis' rechtvaardigt. Veeleer lijkt dit het geval geweest te zijn te Aardenburg.

17

R.A.Z., *De archieven van de rechtbanken...*, nr. 1651, ongefolleerd.

18

"De functie van promotor kunnen we het best vergelijken met het ambt van openbaar aanklager in ons huidige rechtsbestel. Hij was de eisende partij in de rechtsgedingen en stelde aan de hand van getuigenverhoren, de verklaringen van de beschuldigde, ingewonnen inlichtingen, enz... de aanklacht op."

J. van de Wiele, *De inquisitierechtbank*, p. 27.

R.A.Z., Waerheytbouck van de stad Zierikzee, inv. nr. 3847, fo. 142v.

19

A.R.A.B., *Acquits de Lille*, nr. 462 (mappen), kwitantie de Hondt. Met dank aan dhr. J. van de Wiele die mij deze gegevens doorspeelde.

20

J. van de Wiele, *Itinerarium*, p. 124; J. van de Wiele, *De Inquisitierechtbank*, p. 23.

21

J. van de Wiele, *De inquisitierechtbank*, pp. 23-24.

22

R.A.Z., *De archieven van de rechtbanken* ..., nr. 1651, ongefolieerd.

23

Dat Pieter Titelmans de hand gehad heeft in de veroordeling van Michiel Ratgheers is meer dan waarschijnlijk. Kort voor het doodvonnis over Michiel Ratgheers werd uitgesproken, verbleef Pieter Titelmans te Brugge alwaar Michiel Ratgheers gevangen zat. J. van de Wiele, *Itinerarium*, p. 130.

En blijkens de tabel gepubliceerd door J. van de Wiele in zijn artikel *De inquisitierechtbank van Pieter Titelmans in de zestiende eeuw in Vlaanderen*, op p. 41 was Titelmans in 1564 en 1565 (zie noot 25) betrokken bij alle om den gelove terechtgestelde personen.

24

R.A.Z., *De archieven van de rechtbanken* ..., nr. 1651, ongefolieerd.

25

De terechtstelling van Michiel Ratgheers heeft blijkens de geraadpleegde archiefbescheiden plaats gevonden op 5 april 1564 en niet zoals dr. Decavele abusievelijk vermeidt op 5 april 1565.

26

A.D.N., *serie B Chambre des Comptes*, nr. 6082, ongefolieerd

stelde over de eucharistie is evident, wanneer we weten in de hervorming in de Nederlanden in deze periode dicht aanleunde bij de Zwitsers-zwingliaanse richting en de avondmaalsopvatting hier centraal stond. In het tweede gedeelte van de ondervraging, dat minstens even belangrijk was als het eerste, stelde Titelmans vragen over het doopsel. Hiermee poogde hij duidelijk de anabaptisten van de overige nieuwgezinden te onderscheiden.”²¹

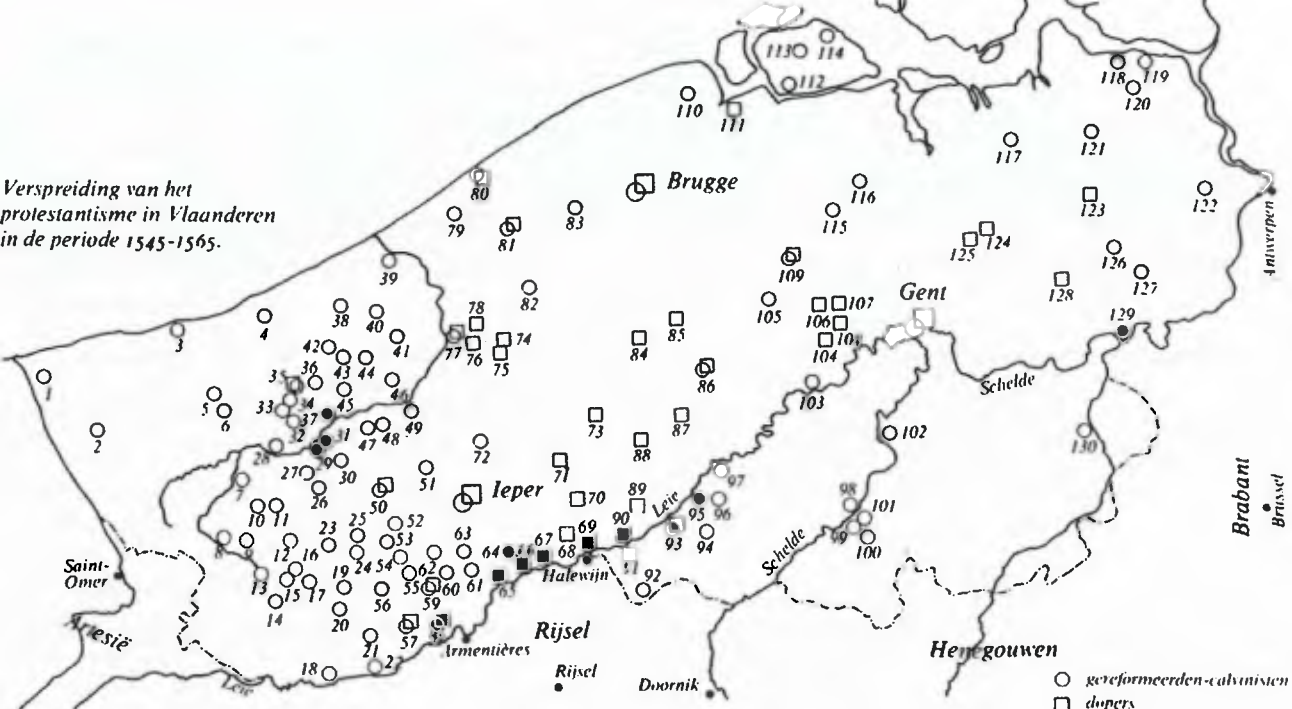
Kwam de inquisiteur tot de conclusie dat de beschuldigde geen ketter was, dan werd deze onmiddellijk vrijgelaten. Bleek het tegenovergestelde, dan stelde Titelmans alles in het werk om hem tot andere gedachten te brengen. Ging deze hierop in en toonde hij berouw, dan kon hij zijn ‘dwallingen’ afzweren en stond hem een relatief lichte straf te wachten. Uit het feit dat Michiel Ratgheers slechts veroordeeld werd tot het doen van “zekere beteringhen”,²² zouden wij voorzichtigheidshalve kunnen concluderen dat hij overstag gegaan moet zijn en daadwerkelijk spijt betuigd heeft. Anderzijds blijft natuurlijk altijd de mogelijkheid bestaan dat hij, gezien het verloop van de verdere gebeurtenissen, Pieter Titelmans om de tuin geleid heeft en slechts berouw veinsde. Persoonlijk neig ik tot dit laatste. Want ondanks deze toch ernstige waarschuwing, bleef Michiel Ratgheers zijn van de roomse kerk afwijkende religieuze ideeën uitdragen, hetgeen leidde tot hernieuwde klachten en begin 1564 tot zijn arrestatie. Dit maal toonde de inquisiteur zich onverbiddeijk.²³ Op 15 maart 1564 maakten burgemeester en schepenen van de stad Sluis bekend dat:

“ ... Michiel Raetgheers, mandemaker van zijnen stijle ende gheboren van Ardemburch, ghevanghene, ... lijfvelic gherecht ende gheexecuteert te zijne metten viere zo datter de doot naer volghen, ende tghescreven boucxken onder hem bevonden verbrandt en zijn doode lichaeme ghevoert te woucken an tgherechte deser stede ende aldaer an een potente ghehanghen. Ende dat omme dieswille dat de zelve Michiel Ratgheers ... hem heeft vervoordert te mesachtene de sacramenten vanden heligher kercke ende bijzonder te lachten ende niet te ghelooven an thelich doopsel, twelcke hij jn zijne kijnchtsche jaeren ontfanghen heeft sustinerende diversche hereticque ende quade leeringhen ende erreuren contrarie onsen kerstenen gheloove.”²⁴

Uit dit laatste kan geconcludeerd worden dat de opvattingen van Michiel Ratgheers nauw aangesloten moeten hebben bij de doperse leer.

Op 5 april 1564²⁵ werd het vonnis door Maillart Baes, “officier crimineel” van Brugge, op de markt voor het stadhuis van Sluis, ten uitvoer gebracht.²⁶ Het verschrikkelijke lot van Michiel Ratgheers heeft, blijkens de tekst van de in bijlage gepubliceerde onkostennota van de terechtstelling, sporen achtergelaten bij de aanwezigen. Ondanks de repressie gekoppeld aan het soort gruwelijke terechtstellingen zoals hierboven vermeld, zijn de autoriteiten er niet in geslaagd de ketterse beweging in Vlaanderen, en met name het calvinisme, een halt toe te roepen. Hooguit heeft hun activiteit een remmende werking uitgeoefend.

*Verspreiding van het
protestantisme in Vlaanderen
in de periode 1545-1565.*

1. Grevelingen	27. Houtkerque	53. Westouter	79. Leffinge	105. Aalter
2. Broekburg	28. Bambeke	54. Loker	80. Oostende	106. Hansbeke
3. Duinkerke	29. Haringe	55. Dranouter	81. Gistel	107. Merendree
4. Ghyvelde	30. Proven	56. Belle (Bailleul)	82. Ichtegem	108. Landegem
5. St.-Winoksbergen	31. Roesbrugge	57. Steenwerck	83. Jabbeke	109. Ursel
6. Quaëdypre	32. Oostcappel	58. Nipkerke (Nieppe)	84. Zwevezele	110. Westkapelle
7. Wormhoudt	33. Rexpoede	59. Nieuwkerke	85. Wingene	111. Sluis
8. Zuydpeene	34. Killem	60. Wulvergem	86. Tielt	112. Oostburg
9. Cassel	35. Hondshoote	61. Mesen	87. Meulebeke	113. Groede
10. Oudezele	36. Leisele	62. Kemmel	88. Izegem	114. Breskens
11. Winnezele	37. Beveren/IJzer	63. Wijtschate	89. Gullegem	115. Eeklo
12. Steenvoorde	38. Veurne	64. Houtem	90. Wevelgem	116. Kaprijke
13. Hondegheem	39. Nieuwpobrt	65. Waasten	91. Lauwe	117. Axel
14. Hazebroeck	40. Avekapelle	66. Komen	92. Moeskroen	118. Lamsweerde
15. Caestre	41. Lampernisse	67. Wervik	93. Kortrijk	119. Saaftinge
16. Eecke	42. Wulveringem	68. Geluwe	94. Zwevegem	120. Casucle
17. Vleteren	43. Vinkem	69. Menen	95. Harelbeke	121. Hulst
18. Mergem	44. Alveringem	70. Dadizele	96. Deerlijk	122. Beveren
19. Meteren	45. Gijverinkhove	71. Moorslede	97. Desselgem	123. Stekene
20. Merris	46. Lo	72. Langemark	98. Oudenaarde	124. Wachtebeke
21. Zoeterstede (Le Doulieu)	47. Westvleteren	73. Roesclare	99. Leupegem	125. Sint-Kruis-Winkel
22. Stegers (Estaires)	48. Oostvleteren	74. Werken	100. Etikhove	126. Belsele
23. Godewaersvelde	49. Reninge	75. Zarren	101. Pamele	127. Elversele
24. Berthen	50. Poperinge	76. Esen	102. Gavere	128. Lokeren
25. Boeschepe	51. Elverdinge	77. Diksmuide	103. Deinze	129. Dendermonde
26. Watou	52. Reningelst	78. Vladslo	104. Nevele	130. Aalst

27. bailles: omheining, afrastering.

28. crampon: haak.

29. en thiois: in de streektaal.

30. fagots: takkenbossen, mutserds.

31. garbes destrain: schoven stro.

32. cordelier: franciscaner monnik.

Schame d

4.
Hullu, Johannes de (Cadzand 12 december 1864 - Cadzand 20 november 1940). Archivaris. Studeerde Nederlandse taal- en letterkunde te Leiden en promoveerde in 1892 op het proefschrift *'Bijdrage tot de geschiedenis van het Utrechtschisma'*. In 1893 werd hij archivaris te Deventer, in 1899 volgde een benoeming tot chartermeester van het Rijksarchief In Utrecht en in 1903 tot archivaris van het Algemeen Rijksarchief te Den Haag. In Den Haag heeft de Hullu zich vooral bezig gehouden met de inventarisering en het beheer van de archieven van de V.O.C., de Admiraliteiten, West-Indië en de koloniale bibliotheek.

Daarnaast publiceerde hij een groot aantal historische opstellen, vooral over het leven aan boord van de schepen van de V.O.C. en over de kerken waterstaatsgeschiedenis van West-Zeeuws-Vlaanderen. Toen de Hullu in 1924 door bezuinigingen van de overheid gedwongen werd om zijn ambt als archivaris neer te leggen, vestigde hij zich, na een kort verblijf te Middelburg, te Cadzand. Daar schreef hij, naast talrijke artikelen voor het *Archief van het Zeeuwsch Genootschap* een reeks studies over het boerenleven en de boerderijen in Zeeuws Vlaanderen.

Voor een aantal bijdragen over de Hugenoten werd hem door The Huguenot Society in Londen het erelidmaatschap aangeboden.

Bron: *Encyclopedie van Zeeland*, II, pp. 75-76.

5.
J. de Hullu, *Bijdrage tot de geschiedenis van het Sint-Jansgasthuis te Aardenburg (1258-1604)*., Archief, 1924, pp. 1 - 53.

6.
J. de Hullu, *Bijdrage tot de geschiedenis van het Sint-Jansgasthuis*, p. 25.

7.
R.A.Z., *Burgergasthuis Aardenburg* nr. 20, fo. iv.

8.
J. de Hullu, *Bijdrage tot de geschiedenis van het Sint-Jansgasthuis*, p. 26.

e passanten 'ghelogiert binnen en hospitale van Sinte Janshuus in Ardemburch' begin 1568

A.BAUWENS

In het rijksarchief te Middelburg worden de archieven van het Burgerghasthuis en het Burgerweeshuis te Aardenburg, daterend van voor 1815, bewaard. Ooit er heen gebracht ter inventarisatie zijn deze daar tot op heden blijven liggen. Naar ik echter uit betrouwbare bron vernomen heb zullen deze bescheiden, overeenkomstig mijn wens, nog voor het verschijnen van dit artikel terugkeren naar het gemeente-archief van Aardenburg. Tussen voornoemde archivalia bevindt zich een lijst van 'schamele passanten' die in het verleden de aandacht getrokken heeft van diverse vorsers.² G.A. Vorsterman van Oyen³ heeft inzake dit archiefstuk, blijkens gevonden aantekeningen van zijn hand, een publikatie overwogen en dr. J. de Hullu⁴ schrijft in zijn 'Bijdrage tot de geschiedenis van het Sint-Jansghasthuis te Aardenburg (1258-1604)':⁵

"Sinds de welvaart van weleer plaats had gemaakt voor een totaal verval, terwijl tegelijkertijd het wonderdadige Lieve Vrouwebeeld veel minder bedevaartgangers placht te trekken dan vroeger, kan het vreemdelingenverkeer van geen noemenswaardige beteekenis meer zijn geweest, zoodat het opnemen van arme reizigers vanzelf een einde moet hebben genomen. Naderhand is men er echter, ..., weer toe overgegaan, en dat wel met bijzondere vergunning van den magistraat."⁶

Bij besluit van 8 januari 1568 verklaarde deze: "... datmen binnen den hospitale van Sint Janshuus aldaer zal moghen logieren ende slapen de schamele passanten ende aerne ghebreckelicke mendicanten comparerende binnen deser stede..."⁷ Naar aanleiding van deze resolutie vervolgt dr. de Hullu: "Welke beweegredenen tot dat besluit hebben genoopt, vernemen wij niet. Mogelijk stond het in verband met het schrikbewind van Alva, dat sedert 1567 een aantal landzaten tot zwervers en bedelaars had gemaakt. Men denke maar aan de verbeurdverklaringen, door den Bloedraad opgelegd aan zoovelen die betrokken waren bij de gebeurtenissen van 1566 en waardoor niet zijzelf alleen maar tegelijkertijd ook hun nabestaanden waren getroffen."⁸

Dat van de gelegenheid om in het gasthuis onder dak te geraken door menigeen gebruik is gemaakt, bewijzen de meer dan 300 namen die begin 1568 opgetekend werden. Namen van geloofsvervolgden en/of lieden die rechtstreeks betrokken waren bij de troebelen van 1566, heb ik onder deze geregistreerd staande personen niet aangetroffen. Daarom lijkt het mij, op basis van voorafgaande, zinvol eerst aandacht te besteden aan de armoedeproblematiek in de 16e eeuw, gevolgd door de integrale transcriptie van de aangehaalde lijst en de weergave van de overige resultaten van het door mij verrichte onderzoek.

(Bron: D de Vries, The Early History of Aardenburg to 1200, p. 250.)

Aardenburg omstreeks 1560
naar Jacob van Deventer.

Vrijwel overal in West Europa valt in de tweede helft van de 15e en vooral in de eerste helft van de 16e eeuw een aanzienlijke toename van het pauperisme te constateren.

De verklaring voor deze massale verarming moet in een combinatie van een tweetal factoren gezocht worden. In de eerste plaats deed zich in vrijwel geheel Europa, tussen 1460 en 1560, een versnelde bevolkingsstijging voor als gevolg van het verdwijnen van hongersnoden en pestepidemieën. Dit bracht een krachtige agrarische expansie met zich mee. Overal werden verlaten gronden opnieuw in gebruik genomen, in talrijke gebieden vonden op grote schaal ontginningen plaats en terzelfdertijd bewerkstelligde men een aanzienlijke verbetering in de bebouwingstechnieken. Ondanks deze groei in de agrarische sector bleef de bevolking sneller toenemen dan de graanproductie. Dit betekende een stijging van de graanprijzen, mede in de hand gewerkt door de uitbreiding van de voorraad edelmetaal en de verhoogde omloopsnelheid van het geld. Een tweede krachtdadige impuls voor de Europese economie kwam van een heroplevende transcontinentale en een steeds omvangrijker wordende intercontinentale handel. Deze commerciële expansie vormde, naar later bleek, de basis voor de tot standkoming van een wereldeconomie en bevorderde tevens de ontwikkeling van kapitalistische organisatievormen.⁹ Het marktmechanisme drong steeds verder de produktiesfeer binnen. Bepaalde groepen profiteerden van deze ontwikkeling. De positie van de boerenaristocratie op het platteland stabiliseerde of verbeterde. In de steden bouwden sommige kooplui-ondernemers enorme fortuinen op. De grote massa daarentegen, werd armer en armer.

In rurale gebieden betekende de geleidelijke overgang naar een kapitalistische vorm van produktie dat de materiële situatie van de boerenstand steeds meer bepaald werd door factoren van buitenaf. Langzaam maar zeker werden brede lagen van de plattelandsbevolking uit hun relatief zelfvoorzienende economie gehaald en opgenomen in het systeem van een groeiende vrije arbeidsmarkt.¹⁰

De sociale gevolgen van dit veranderingsproces zijn door een gebrek aan voldoende bronnenmateriaal niet direct te volgen. Toch lijkt het geen twijfel dat de lagere rurale klassen in de 16e eeuw hoe langer hoe meer verpauperden. De algemeen geconstateerde toename van het aantal bezitsloze landarbeiders en keuterboeren, aangewezen op loonarbeid als aanvullende bron van inkomsten, spreekt voor zich.¹¹ De stijging van de populatie impliceerde dat langzamerhand het arbeidsaanbod, de vraag overtrof. De kansen op loonarbeid namen daardoor af. Een steeds groter deel van de plattelandsbevolking kreeg te maken met werkloosheid en inkomstenderving, hetgeen funeste gevolgen voor de betrokkenen kon hebben. De gewone dagelijkse voedselconsumptie van een loontrekkende in de 16e eeuwse Nederlanden slokte tijdens normale jaren al zo'n 75% van het inkomen op.¹² In hongersjaren kon dit percentage alleen oplopen. Rampzalig was de toestand tijdens de zogenaamde cyclische crises, die zich om de tien à dertien jaar voordeden. In dergelijke periodes zakte het koopkrachtniveau tot ver beneden het peil van de minimale voedselbehoefte.¹³ Daarnaast liet de aanpassing van de lonen aan de prijsstijgingen, gedurende de eerste helft van de 16e eeuw, lang op zich wachten. Tussen 1500 en 1555 daalde de koopkracht met zo'n 50%.¹⁴ Eerst na de hongersnood en dood van velen in de winter van 1556-1557 kende men gedurende enkele jaren loonsverhogingen. Vandaar dat de allerarmste plattelandsbewoners, die voor zo'n 25 à 30% deel uitmaakten van de rurale populatie, zelfs in normale jaren, steeds minder in staat waren om kwantitatief en kwalitatief voldoende voedsel te kopen. Vanzelfsprekend hield deze verminderde voedselconsumptie fysische verzwakking en een grotere vatbaarheid voor besmettelijke ziekten in. Symptomatisch voor de toenmalige situatie was dat de hongersnoden vanaf de jaren 60 steeds vaker vergezeld gingen van epidemieën die een toenemend aantal slachtoffers eisten.¹⁵

Velen ontvluchtten het platteland in de hoop in de stad een bestaan te kunnen opbouwen. Daar aangekomen zagen deze ontwortelden zich geconfronteerd met een samenleving waarbinnen de sociaal-economische tegenstellingen nog scherper lagen. Ook in de industriële sector had, als gevolg van de wijze waarop de produktieverhoudingen evolueerden, een verpaupering van brede volkslagen plaats gevonden. Aanvankelijk beheersten kleine en middelgrote producenten de stedelijke fabricage.

9. H. Soly, *Economische ontwikkeling en sociale politiek*, pp. 581-585; C. Lis en H. Soly, *Armoede en kapitalisme* pp. 65-66.

10. C. Lis en H. Soly, *Armoede en kapitalisme*, p. 262.

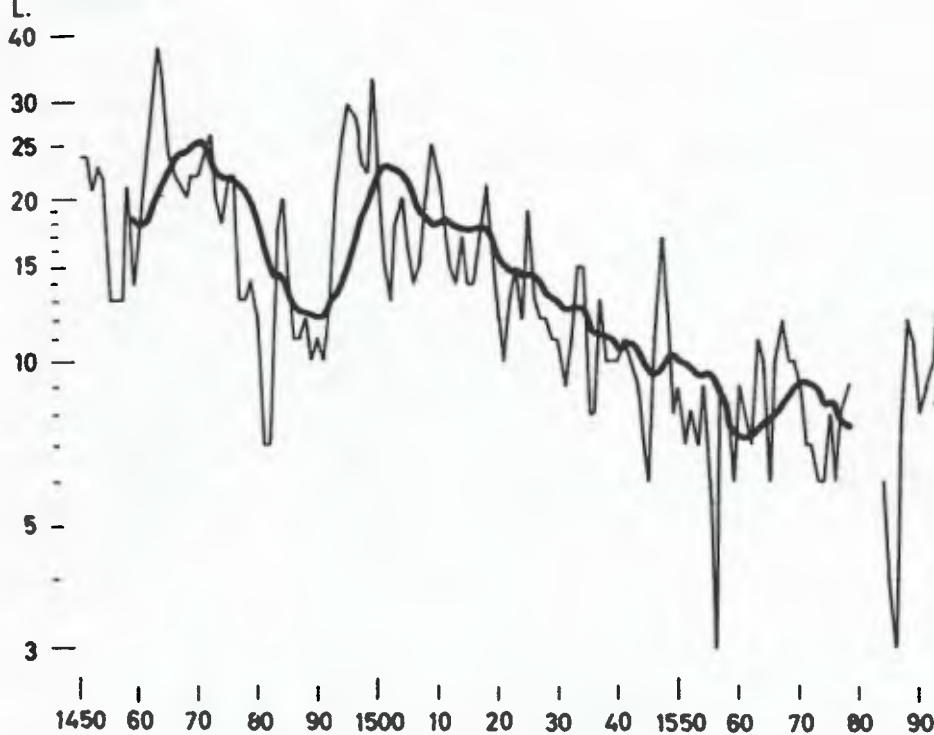
11. C. Lis en H. Soly, *Armoede en kapitalisme*, pp. 90-91.

12. E. Scholliers, *De materiële verschijningsvormen van de armoede*, p. 461.

13. E. Scholliers, *De materiële verschijningsvormen van de armoede*, p. 454.

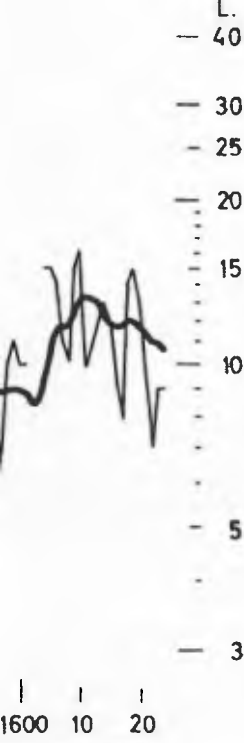
14. E. Scholliers, *Le pouvoir d'achat*, p. 309.

15. C. Lis en H. Soly, *Armoede en kapitalisme*, p. 91.

Hun economische onafhankelijkheid werd in toenemende mate aangetast door de kooplui-ondernemers, die erin geslaagd waren de controle over de import van de voornaamste grondstoffen en de afzet van de afgewerkte goederen in handen te krijgen. In vrijwel alle centra met een belangrijke exportindustrie voltrok zich na verloop van tijd een gelijkaardig proces: de meeste ambachtslui werden afhankelijk van groothandelaren, aan wie ze gedwongen waren hun produkten af te staan. In feite werden ze gereduceerd tot loonarbeiders¹⁶. Bovendien stelde de aanhoudende immigratie van verarmde plattelandsbewoners, die steeds bereid waren beneden de prijs te werken, de werkgevers in staat, de toch al geringe loonsom nog verder omlaag te drukken.¹⁷ Hierdoor konden, zoals reeds aangestipt, de loonaanpassingen de prijsstijgingen steeds met veel vertraging volgen en compenseerden onder invloed van de voortdurende inflatie steeds minder. En evenals op het platteland werkte het groeiend arbeidsoverschot ondertewerkstelling en werkloosheid in de hand, waardoor het reëel inkomen van de loontrekkende nog verder achteruit is gegaan moet zijn.

"Aangezien de Industriële expansie afhankelijk bleef van de ontwikkeling van het handelskapitalisme, dat ingevolge de geringe investeringen in duurzame produktiemiddelen uiterst mobiel was, vergrootte de uitbreiding van het aantal arbeidsplaatsen in de secundaire sector in hoge mate de kwetsbaarheid van alsmar meer personen vervreemd van de landbouw."¹⁸ Niet alleen in de stad, maar zeker ook op het platteland, waar de industrie zich wegens de lage lonen en de afwezigheid van corporatieve controle (de gilden) sterk uitbreidde. Men denke slechts aan de spectaculaire opkomst van de linnenweverij en de lichte draperie in Vlaanderen. Meer regio's en omvangrijker groepen zouden te maken krijgen met de sociale gevolgen van conjunctuurschommelingen.¹⁹ Onder bovenvermelde omstandigheden ligt het voor de hand dat migratie eerder regel dan uitzondering werd. Naast vele plattelandarmen verlieten ook tal van stedelijke behoeftigen, met de moed der wanhoop, hun geboorte- of woonplaats, in de hoop elders werk of althans enige materiële ondersteuning te vinden. Voor hoe langer hoe meer mensen zou dit het begin zijn van "... een lange, vertwijfelde en vaak vruchteloze zoektocht naar de meest elementaire bestaansmiddelen."²⁰

De koopkracht van het
salaris van een
metselaarsknaap, uitgedrukt
in liters tarwe te Brugge.
(Bron: E. Scholliers, *Le
pouvoir d'achat*, p. 318.)

16.

C. Lis en H. Soly, *Armoede en
kapitalisme*, p. 259.

17.

C. Lis en H. Soly, *Armoede en
kapitalisme*, p. 94.

18.

H. Soly, *Economische
ontwikkeling en sociale politiek*,
p. 586.

19.

C. Lis en H. Soly, *Armoede en
kapitalisme*, p. 96.

20.

C. Lis en H. Soly, *Armoede en
kapitalisme*, p. 96.

♥ Linnenweverscentrum

○ Gebied waar de
linnenweverij als
plattelandsindustrie
wordt beoefend.

Bron; A.G.N., dl. 6, p. 39.

Bron: A.G.N., dl. 6, p. 43.

Bron: A.G.N., dl. 6, p. 42.

Centra van tapijtweverij en zijdeweveij in de Zuidelijke Nederlanden omstreeks 1550.

- Tapijtweverij
- ▲ Zijdeweveij

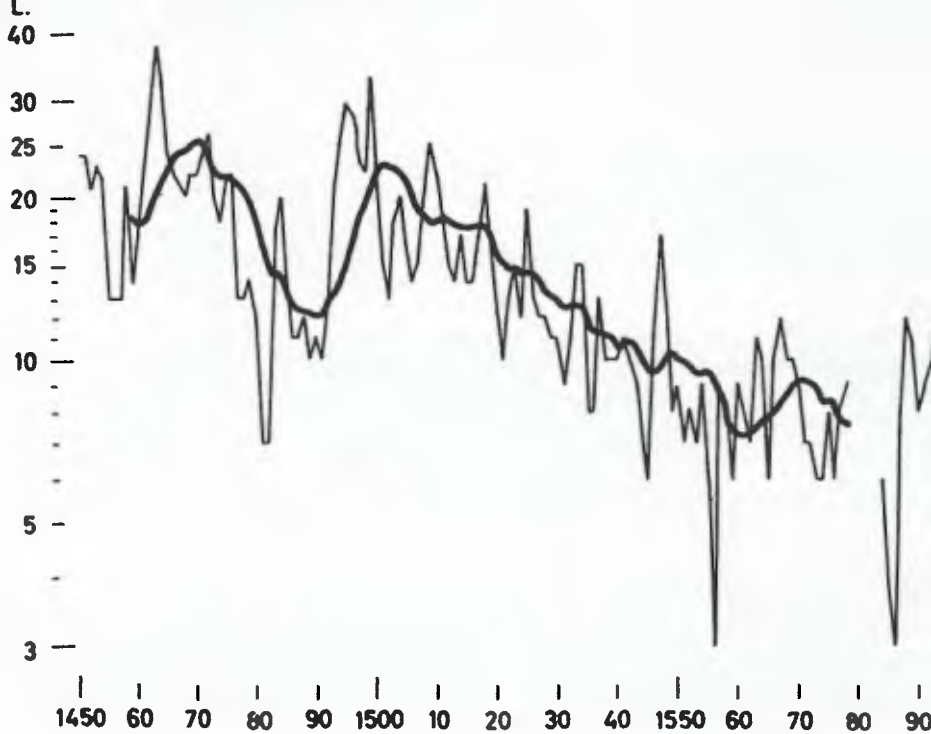
In de omgeving van de aangegeven lokaliteit wordt dezelfde bedrijvigheid intens beoefend.

Draperiecentra in de Zuidelijke Nederlanden omstreeks 1550. Regio A bevat de lakenweverijcentra Belle, Draanover, Eke, Halewin, Hanbaudun, Kemmel, Wulvergent, Komen, Menen, Mesen, Meteren, Niepkerke, Stegers, Vhewren, Waasten en Wervik; regio B de lakenweverijcentra Arc, Buiswaul, Dergneau, Frasnes, Almonster en Saint-Sauveur.

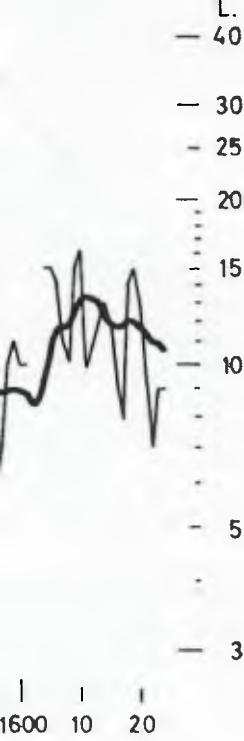
- Lakenweverij
- Lichte draperie
- Lakenweverij en lichte draperie

In de omgeving van de aangegeven lokaliteit wordt dezelfde bedrijvigheid intens beoefend.

Hun economische onafhankelijkheid werd in toenemende mate aangetast door de kooplui-ondernemers, die erin geslaagd waren de controle over de import van de voornaamste grondstoffen en de afzet van de afgewerkte goederen in handen te krijgen. In vrijwel alle centra met een belangrijke exportindustrie voltrok zich na verloop van tijd een gelijkaardig proces: de meeste ambachtslui werden afhankelijk van groothandelaren, aan wie ze gedwongen waren hun produkten af te staan. In feite werden ze gereduceerd tot loonarbeiders¹⁶. Bovendien stelde de aanhoudende immigratie van verarmde plattelandsbewoners, die steeds bereid waren beneden de prijs te werken, de werkgevers in staat, de toch al geringe loonsom nog verder omlaag te drukken.¹⁷ Hierdoor konden, zoals reeds aangestipt, de loonaanpassingen de prijsstijgingen steeds met veel vertraging volgen en compenseerden onder invloed van de voortdurende inflatie steeds minder. En evenals op het platteland werkte het groeiend arbeidsoverschot ondertewerkstelling en werkloosheid in de hand, waardoor het reëel inkomen van de loontrekkende nog verder achteruit gegaan moet zijn.

"Aangezien de industriële expansie afhankelijk bleef van de ontwikkeling van het handelskapitalisme, dat ingevolge de geringe investeringen in duurzame produktiemiddelen uiterst mobiel was, vergrootte de uitbreiding van het aantal arbeidsplaatsen in de secundaire sector in hoge mate de kwetsbaarheid van alsmear meer personen vervreemd van de landbouw."¹⁸ Niet alleen in de stad, maar zeker ook op het platteland, waar de industrie zich wegens de lage lonen en de afwezigheid van corporatieve controle (de gilden) sterk uitbreidde. Men denke slechts aan de spectaculaire opkomst van de linnenweverij en de lichte draperie in Vlaanderen. Meer regio's en omvangrijker groepen zouden te maken krijgen met de sociale gevolgen van conjunctuurschommelingen.¹⁹ Onder bovenvermelde omstandigheden ligt het voor de hand dat migratie eerder regel dan uitzondering werd. Naast vele plattelandssarmen verlieten ook tal van stedelijke behoeftigen, met de moed der wanhoop, hun geboorte- of woonplaats, in de hoop elders werk of althans enige materiële ondersteuning te vinden. Voor hoe langer hoe meer mensen zou dit het begin zijn van "... een lange, vertwijfelde en vaak vruchteloze zoektocht naar de meest elementaire bestaansmiddelen."²⁰

De koopkracht van het
salaris van een
metselaarsknaap, uitgedrukt
in liters tarwe te Brugge.
(Bron: E. Scholliers, *Le
pouvoir d'achat*, p. 318.)

16.

C. Lis en H. Soly, *Armoede en
kapitalisme*, p. 259.

17.

C. Lis en H. Soly, *Armoede en
kapitalisme*, p. 94.

18.

H. Soly, *Economische
ontwikkeling en sociale politiek*,
p. 586.

19.

C. Lis en H. Soly, *Armoede en
kapitalisme*, p. 96.

20.

C. Lis en H. Soly, *Armoede en
kapitalisme*, p. 96.

analf de tweede helft van de 15e eeuw greep de angst voor deze aanzwellende massa van rondlopende armen, die door de nood gedreven zich soms schuldig maakten aan crimineel gedrag, om zich heen. Hongeroproeren braken uit en konden wanneer de grote groep van de loontrekkenden en behoeftigen zich met de lagere burgerij verbond, tegen de overheid, zoals te Antwerpen in 1554, de bestaande maatschappelijke orde in gevaar brengen. Liefdadigheid en eigenbelang hadden de bezittende klasse er in de Late Middeleeuwen toe gebracht " ... deze verpauperde troep te institutionaliseren in een complex van armeninstellingen dat er voor moest zorgen..."²² dat het grauw een bestaansminimum kreeg. Op deze wijze voorkwam de rijke maatschappelijke bovenlaag dat de armsten het allernoodzakelijkste met geweld zouden hoeven te veroveren, op wie het wel bezat.

Typerend voor alle vormen van armenzorg in die dagen was het verloop ervan, volgens het ritme van het kerkelijk jaar. "Het was duidelijk de bedoeling om vooral op hoogtijdagen en tijdens de vasten op een spectaculaire wijze de armen te herinneren aan de kerk en het geloof en tegelijk het zieleheil van de schenkers te bevorderen."²²

Schenkers die op de hoogste sporten van de maatschappelijke ladder stonden en die er alle belang bij hadden dat de precaire sociale rust gehandhaafd bleef; de armen dienden ter plekke te blijven. Voorkomen moest worden dat ze optrokken naar de grote steden waar de charitatieve middelen omvangrijker schenen dan elders. Mede daarom waren landloperij en bedelarij uit den boze.

Naar het eind van de 15e eeuw zagen lokale en centrale overheden, onder invloed van het groeiend aantal zwervers die op het platteland op de boer teerden en in de steden een steeds grotere financiële belasting voor de liefdadige instellingen betekenden, zich gedwongen tot ingrijpen. Bedelverboden werden afgekondigd en vagebonden uit de steden verjaagd. Ordonnanties die weinig doeltreffend bleken te zijn, omdat men tegelijkertijd naliet, structurele maatregelen te nemen. De economische en sociale kern van de zaak bleef onaangetaast. Men deed enkel aan symptoombestrijding. Bovenvermelde verordeningen moesten dan ook met de regelmaat van de klok herhaald worden. Zelfs het dreigen met de strengste straffen haalde weinig of niets uit. Gehoorzamen betekende immers voor deze 'stumpers' een vrijwel zekere hongerdood.²³ Misoogsten en stagnerende handel, veroorzaakten omstreeks 1530 opnieuw een fikse stijging van het aantal rondzwervende behoeftigen. De tot dan toe genomen maatregelen ter handhaving van de maatschappelijke status quo bleken niet langer toereikend. Daarom werd van overheidswege geprobeerd het sterk versnipperde en onsamenhangende karakter van de armenzorg om te vormen tot een systematisch en gecoördineerd geheel.

De uitgangspunten van deze nieuwe politiek werden vrijwel overal gevormd door een strikt verbod op de bedelarij en de al dan niet uitdrukkelijk vermelde arbeidsplicht voor valide armen, ongeacht leeftijd of geslacht. In de Nederlanden vaardigde Karel V op 7 oktober 1531, zich hierbij baserend op ideeën onder meer door de Spaanse humanist Juan Luis Vivès te Brugge geëntleerd via zijn 'De Subventionem Pauperum', een plakkaat uit "... disponerende jegens de Bedelarijen ende ordre stellende op het onderhout van den Armen."²⁴ Alle vormen van bedelarij werden verboden. Daarnaast adviseerde de keizer de lokale besturen er voor zorg te dragen dat de steunfondsen gecentraliseerd werden; dat er een 'Gemene Beurs' tot stand kwam.

Door het bedelverbod zouden de rondlopende armen, in theorie, tot het verleden gaan behoren en tegelijkertijd konden zonodig de lokale behoeftigen gedwongen worden tot het verrichten van onderbetaalde arbeid. Daar waar men een 'Gemene Beurs' oprichtte werd het mogelijk een bijzonder efficiënt controle-apparaat in werking te stellen:

"In ... steden werden voortaan lijsten opgesteld waarin de naam, het adres, het beroep, de leeftijd, de burgerlijke staat, de fysische toestand en het loon van elke persoon in aanmerking komend voor openbare steun zorgvuldig moesten opgetekend worden.

De autoriteiten hadden aldus een globaal en nauwkeurig overzicht van het aantal 'ware' behoeftigen, hun kwalificaties en inkomenssituatie."²⁵

Bedelares door G. van Schagen, 1642, Atlas van Stolk, Rotterdam.

21.

L. van Buijten, *De "ellendigen"*, p. 541.

22.

W.P. Blockmans en W. Prevenier, *Armoede in de Nederlanden*, p. 520.

23.

H.F.J.M. van den Eerenbeemt, *Sociale spanningen en overheidsbeleid*, p. 148.

24.

C. Cau, *Groot Placaetboek*, I, kolom 469-470.

25.

C. Lis en H. Soly, *Armoede en kapitalisme*, p. 108.

26.
H.F.J.M. van den Eerenbeemt,
*Sociale spanningen en
overheidsbeleid*, p. 183.
27.
N. Mout, *De kogel door de
kerk?*, p. 61.
28.
G. Philips, *Brugse armenzorg*, p.
24.
29.
Augustijn van Hernighem (+
1545-1617). Hield als overtuigd
katholiek en gezeten burger
van leper in de tweede helft
van de 16e eeuw een dagboek
bij, waarin hij de belangrijkste
gebeurtenissen die in de stad
leper en in de Nederlandse
gewesten plaats vonden,
noteerde. Door zijn relaties
onder de leperse notabelen
wist hij tal van interessante
gegevens te verzamelen;
daarbij moest zijn aandacht
onvermijdelijk uitgaan naar de
mensonterende gruweldaden
en de executies die elkaar in
snei tempo opvolgden in de
jaren voor en direct na de
beeldenstorm. Tegenover
godsdienstig andersdenkenden
stelde Augustijn van Hernighem
zich gematigd op. Zijn respect
voor 's lands privileges en voor
lokale gebruiken deden hem
echter wel een uitgesproken
vijandige houding aannemen
tegenover de Spaanse
aanwezigheid in onze
provinciën.
Bron: A.L.E. Verheijden,
Augustijn van Hernighem, pp.
7-11.
30.
A.L.E. Verheijden, *Augustijn van
Hernighem*, p. 55.
31.
vocatie: beroep.
32.
R.A.Z., *Burgergasthuis
Aardenburg*, nr. 20, fo. iv.
33.
R.A.Z., *Burgergasthuis
Aardenburg*, nr. 20, fo. iv.

door deze arbeidsreserve tijdens periodes van economische groei geheel of gedeeltelijk de hoofdelijke steun te weigeren kon de arbeidsmarkt snel voorzien worden van voldoende arbeidskrachten. Tevens was het mogelijk op deze wijze loonsverhogingen te voorkomen. Het edict van 1531 is een eerste poging geweest van het algemeen openbaar gezag om de armenzorg op uniforme wijze te organiseren en onder toezicht van de overheid te plaatsen. Uiteindelijk werden de ideeën van een gecentraliseerde armenzorg, gekoppeld aan een bedelverbod en arbeidsdwang, slechts in een veertiental steden, voornamelijk in de Zuidelijke Nederlanden, in de praktijk gebracht.

Voor het overgrote deel van de Nederlanden bleef de bestrijding van de bedelarij tot ver na het midden van de 18e eeuw hoofdzakelijk beperkt tot het toepassen van vrijheids- en lichaamsstraffen, zoals gevangenneming, verbanning, geseling, verminking en zelfs de doodstraf.²⁶ Een dergelijke centralisering van de armenzorg had zinvol kunnen zijn, indien zij in alle Nederlandse gewesten navolging had gevonden. Door de geringe toepassing ervan bleven de resultaten beperkt tot op lokaal niveau. Het deficit van deze politiek blijkt misschien het duidelijkst uit het feit dat onder invloed van de sterk toegenomen verpaupering, in 1566 aan de armen noodgedwongen het bedelen in eigen woonplaats werd toegestaan, mits men er een jaar gewoond had.²⁷

Het is mij niet bekend waarom de magistraat van Aardenburg meende, het Sint-Janshospitaal wederom te moeten laten fungeren als passantenhuis. De, in die dagen, bijzonder slechte sociaal-economische toestand in het Brugse heeft mogelijk de besluitvorming beïnvloed.²⁸ Gezien de vele wegens bedelarij in het 'Crimboek' van het Brugse Vrije geregistreerd staande personen, moet het aantal rondtrekkende paupers omvangrijk geweest zijn. Zowel op het platteland als in de stad zullen deze landlopers, bedelaars en gedroste soldaten voor de nodige onveiligheid en overlast gezorgd hebben. Zo werd er bijvoorbeeld volgens Augustijn van Hernighem²⁹ op 27 september 1567 " ... een placat uitgheroupen, dat alle soudaten, die welcke den coninck ghedient hadden, ghecaseert wesende niet en mochten achter lande reijsen met eenich ghewerre, ghereserveert een rapiere ende poniaert bevonden wesende met eenich ander wapene op ghestraff te zijne als vaghebonden."³⁰

Bendevorming, diefstal, inbraak en roof waren ook toen geen onbekende verschijnselen. De bestrijding van voornoemde onveiligheid, het pogen betere controle te verkrijgen over die hongerende massa en humanitaire motieven zouden er toe geleid kunnen hebben dat het stadsbestuur van Aardenburg, al dan niet op instigatie van een ander bestuurlijk college, besloot het Sint-Janshospitaal open te stellen voor dakloos rondzwervende mensen.

Wenste men in het Sint-Jansgasthuis te overnachten, dan diende men zich eerst bij de magistraat te vervoegen " ... ende aldaer te verclaersen haerlieder name wuenste vocatie³¹ ende alsdan teecken te ontfane om(m)e ghelogiert te sijne."³² Enkel op vertoon van een door het stadsbestuur afgegeven teken of toegangsbewijs mocht men er toegelaten worden. Bovenvermeld antecedentenonderzoek werd onder meer uitgevoerd aan de hand van namenlijsten van gezochte personen. Zo bevat het laatste blad van onderhavig geschrift de namen van negen mannen, die in de stad Gent op 17 en 18 februari 1568 terechtgesteld werden en van zes voortvluchtige medeplichtigen.

Het valt niet uit te sluiten dat aan het origineel, dat in bijzonder slechte staat verkeert en enkel nog uit losse folio bestaat, meer van dergelijke lijsten gehecht waren. Verder noteerde men de namen van hen die om nachtverblijf verzochten, om te voorkomen dat er misbruik werd gemaakt van de bepaling dat aan " ... elc eenen nacht de weecke ... "³³ slaapgelegenheid geboden mocht worden.

In hun ellendige toestand is het niet ondenkbeeldig dat diverse paupers reeds na enkele dagen geprobeerd hebben, weer binnen te geraken.

Al met al resulteerde de arbeid van de notulist, het totale geschrift is van de hand van één en dezelfde persoon, in de navolgende belangwekkende lijst, waarbij de namen en de folio van het origineel door mij in transcriptie respectievelijk van een Arabische en een Romeinse nummering werden voorzien.

De Sinclyens van der ruyt. Als sy sien de Lopper tyt : om te maken de kannen van
De trommel sy dan rappen : met de clappen sy clappen : en spelen eek met lanne : man

Ir.

J(o)h(anne)s Maria Anna
Hospital S(in)te Jo(ann)is
Ardemb(ur)gens(is)
Beatus vir qui intelligit super
egenum et pauperem
in die mala liberavit eum
domines.

Andt boucke om(m)e notitie te
houden vanden namen
der scamele passanten
ghelogeert binnen den
hospital van S(in)t Janshuus in
Ardemb(urch) beghinnen(de)
vlij^m in Januario xv^e lxvj.
lv.

J(o)h(anne)s Maria Anna
Ordon(n)antie bij baillu
burchm(eeste)rs ende scepenen
der stede van Ardemb(urch)
gheord(ine)ert a(n)n)o xv^e lxvij
vij^m n doch in Januario datmen
binnen den hospitale van Sint
Janshuus aldaer zal moghen
logieren ende slapen de
schamele passanten ende
aerme ghebreckelicke
mendicanten comparende
binnen deser stede elc eenen
nacht de weecke midts
hemleden te com(m)en
verthoghene voor den
ghecom(m)itteerden der
voornom(de) wedt ende aldaer
te verclaeren haerlieder name
wuenstede vocatie ende alsdan
teeken te ontfane om(m)e
ghelogeert te sijne.

IIr.

- A
1. Adr(ia)en Turcq van Hessche.
2. Adr(ia)en Jacopss(en) van
Westsuburch.
3. Anskyn f(i)lius Adr(ia)en de
Zuffere van Mariellede een mile
van Ghesberghe.
4. Adr(ia)en Colon Grevel(ingh)e
scipper.
5. Adr(ia)en Oliviers Hulst
6. Adr(ia)en Costers Wilreec
hostinw(ever)e.

7. Adr(ia)en Baest scipper
Dermonde.

8. Adr(ia)en Claijsen Woensel I.

9. Adr(ia)en van Borma

scemaecker Mechele.

10. Arent Tonin.

11. Adr(ia)en van Heerbru(ggh)e

Caperlijcke tem(m)erman.

12. Abram Janss(en) Vrieslandt.

13. Annette le Buer de S(ain)t

Thome.

14. Andries de Schemaecker

Bassevelde I.

15. Andries de Ven

Steenvoorde.

16. uxor.

17. And(ries) Corn(ell)s(sen)

Axele.

lv.

18. Alexs Loljet de Lijlle.

19. Amandt de Casteleer

Aude(n)aerde.

20. Aern(ou)t Verlin Armentiers.

21. Anth(oni)us van Haerlebeke.

22. Anth(oni)us Ruselae(re)

Andwerpen I.

23. sire Anthon Dainon

p(res)b(yt)re Goumrit.

24. Anth(oni)us Janss(en) Utrecht.

25. Anth(oni)us Hanss(en)

Middelb(urch) backe(re).

26. Anthon Francville

droochscheerd(ere) Bel(ie).

27. Anthon Dolet d'Arras

par(m)entier.

28. et f(i)lia.

IIIr.

B

29. Bertram de Selije.

30. et ux(o)r.

31. Bernaert le Febvre d'Arce.

32. Bertram de Heije(re)

fasteinwevere.

33. Bernaert van Racontet

legghelw(ever)e.

34. Barbel Pils van Lee.

35. Bastiaen Piedt de Liege.⁴⁰

36. Boudewijn Ancijs Cort(r)ijck(e).

IIIV.

IVr.

C.

37. Coenraet Weijts van Snaije.

38. gh(e)b(anne)n 3 jae(re)n

Corn(ells) Jacops(sen) van

Leeuwen g(he)b(ann)en drie

jae(re)n up p(een)time van

corextie n(aer) tbevindt g(rese)nt

b(urch)meeste(r) s(co)etel

e(nde) w(ethoude)rs inden

choer 25 s(porc)je 1567.

39. Corn(ellis) Cloot van

Andwerpen nastel(ler).

40. Corn(ellis) Acke Aertrijcke.

41. Corn(ellis) Follerts(sen)

Winnocxb(er)ghen.

42. Corn(ellis) de Clerck

Quieldrecht dem(eure) Acxele I.

43. Corn(ellis) Holland(ere) I.

44. Corn(ellis) P(iete)r(ssen)

Moerbeke I.

45. Corn(ellis) Duerman

Br(ugghe) tapictsier.

46. Corn(ellis) Dierics(sen) van

Hoorne.

IVv.

Vr.

D.

47. Dieric van Doornem

Andwerpen.

48. Dieric H(eind)r(ic)x

Holl(andere).

49. Dier(ic) van Thielt I.

Ghelde(rsm)an.

50. Dier(ic) Temme van Perca

coreelbacker.

51. Dieric van Wesel 'Een

Hand'.

52. Denls Gheraert d'Alne.

Vv.

53. Daneel Sprinckels

fasteinw(ever)e. Br(ugghe).

54. Danele Cloots Andwerpen.

Vlr.

E.

55. Elisabet bij Mechele.

56. Elisabet W(ille)mss(en) van

sHeloghenbosch.

Leprozen op
Koppertjesmaandag, door
Claes Jansz. Visscher, 1608,
Rijksprentenkabinet,
Amsterdam.
Koppertjesmaandag, de
maandag na Driekoningen.
Kopperen, wat smullen
betekent, hield in dat de
zieken en behoeftigen door
de rijken voorzien werden
van drank en voedsel.
Speciale aandacht genoten
de leprozen.

34.
In dit register werd de paasstijl
gehanteerd, hetgeen inhield
dat men het nieuwe jaar eerst
op paasavond liet beginnen.
Voor 1564 was dit gebruikelijk.
Sedertdien gold de bepaling
het nieuwe jaar op 1 Januari te
laten aanvangen. In
Vlaanderen echter werd de
paasstijl tot 1578 gehandhaafd.
1567 voor pasen is dus 1568.
35.
landarbeider-schipper. R.A.B.,
Brugse Vrije nr. 17041/2, fo.
27v., d.d. 23/7/1569.
36.
Bruegssatinwever-dijkwerker.
R.A.B., *Brugse Vrije* nr. 17041/2,
fo. 149v., d.d. 6/1/1571.
37.
geboren te Wichelen. R.A.B.,
Brugse Vrije nr. 17041/2, fo. 66r,
d.d. 10/6/1570.
38.
landarbeider. R.A.B., *Brugse
Vrije* nr. 17041/1, fo. 170v., d.d.
5/6/1567.
39.
welke plaats hier bedoeld werd
heb ik niet kunnen achterhalen.
40.
geboren te Genappe, R.A.G.,
Land van Waas nr. 1894, fo.
72v., d.d. 12/12/1569.
41.
(s)coetelt: schout(eit).

wee boeren, door Roelandt Savery, tweede helft 16de eeuw, Museum Boymans-Van Beuningen, Rotterdam. (detail).

57. Ellsabet van (der) Unde Dermonde.
58. Ellsabet Gosins Westl(andt).
59. Everaert van Herx Lucnae(re).
60. m(aer)te 1567 ghevanghen Evaert Kerstkin scepper Nimweghen es gheseijt twee jaer uter stede up bredere correx(t)ie.

Vlv.

61. Elolje van Breaet.

Vllr.

F.

62. Franssoijs van Belle fosteinwe(ve)re van Br(ugghe).
63. Franss(oijs) vander Preufve S(ain)t Homars.
64. Franss(oijs) Brants(sen) Waterlandt.
65. Franss(oijs) Rogier de Laue.
66. Franss(oijs) van Eegheem scepper Anver.
67. Franss(oijs) Usebr(ant)s(sen) scipper van Alsterdam.⁴²

Vllv.

G.

68. Ghiljsbrecht Adr(laen)s(sen) van Husden.
69. Ghoris Verhaghe wagheneare van Eecloo.
70. Gheleijn Corn(elissen) twinder van Brugghe.
71. Gheleijn Scak van Sta(den).
72. Glaude Bereu.
73. Firmin Herlin.
74. Hargine Valalnaud tous 3 de auteur Cambrai].
75. Glaude Coboesse Dunk(erc)k(e) metsenae(re).
76. Gheraert Vincent van B(er)ghen bij Audenaerd(e).
77. Gheert W(ille)ms Alsterdam tem(m)erm(an).
78. Gheert van Hulenbrouc Aelst.
79. Gheert Glaude Grevel(Ingh)e.
80. Gheert van Sundtkerke p(ar)mentier.
81. Gheert Roels Eerdericke.
82. Gheert Janss(en) van Hemden.
83. Gheeraert Aertsen slipere.
84. G(illie)s van Sluus v(an) Ouleem.
85. Gille Wilan Doornicke.
86. Gillis van Rijse.
87. G(ill)is Verhaghe Cas(an)t.
88. G(ill)is Gheijs.
89. G(ill)is Paderoe Cassel.
90. G(ill)is Eeckeman Dunckerke.
91. G(ill)is Ma lief bij Aelst.
92. G(ill)is Thomaess(en) van Doorne cupe(re).
93. G(ill)is Ettelghem.
94. G(ill)is de Vos van Mergheem landtswerc(kere).

Vlllr.

H.

95. Heindric van Zeghen scoemaecker.
96. ghebannen 3 jaeren huut Vlaen(deren) up g(he)bannen en ghegheselt te zijne Heind(ric) van Zijpen Schaersec(m)p, Ghenikn, diefachlich heeft te brant bavegheen
97. bij auten met Heind(ric) de Cueninc.
98. Hein(dric) le Fleau dArment(iers).
99. Heind(ric) Janss(en) Anvers.
100. Heindric vander Sijpe van Sherscamp oost van Wettene saergemaker van Jan Sheeren ten S(In)t Jacop gasthuus.⁴³
101. Heind(ric) van Loen schoemaker sHerthoghenbosch.

42. de onder nr. 64 en nr. 67 vermelde personen zijn hoogstwaarschijnlijk identiek. R.A.B., *Brugse Vrije* nr. 17041/2, fo. 20v., d.d. 17/5/1569.

43. de onder nr. 96 en nr. 100 vermelde personen zijn hoogstwaarschijnlijk identiek.

44. geboren te Grave. S.A.G., nr. 214/6, p. 34, d.d. 23/9/1566.

45. landarbeider. R.A.B., *Brugse Vrije* nr. 17041/2, fo. 8v., d.d. 22/4/1569.

46. kleermaker-schipper. R.A.B., *Brugse Vrije* nr. 17041/1, fo. 207v., d.d. 16/2/1567.

47. zonder beroep. R.A.B., *Brugse Vrije* nr. 17041/1, fo. 177r., d.d. 5/9/1567.

102. Heind(ri)k Vatanst
 Tongherlo p(ar)mentier.
 103. Hoste Ghoetiers Curtrijcke.
 104. Hoste de Meijere
 Roeselae(re) l.
 105. Hercules Causson de Lijlle
 corduanier.
 106. Hughe Janss(en)
 Andtwerpen.
 107. Hubert Bricxeijn de Lot
 Lijlle.
 108. Hivan Huusman Mechele
 p(ar)m(en)t(ier).

VIIIv.

IXr.
 J.
 109. Jan Lebbe a Eecioo.
 110. Jan Tourbier, Tournaij.
 111. Jan de Cerf, saijwever van
 Woucken.
 112. Jan van Ronche,
 waghemaecke(re).
 113. Jan Weijn pottebacker,
 Beveren.
 114. Jan Boudon, Picaerdijen.
 115. Jan Jacobs(sen) spelmaker
 Delft.
 116. Jan Wevaer, S(in)t Cruus.
 117. Jan Jans(sen) van
 shetoghenbos(ch) p(ar)mentier.^{aa}
 118. Jan Droostende.
 119. Jeh(an) Bascijllac de
 Molins.
 120. Jan de Pau S(ain)t
 Homaers.
 121. Jan Claijsen metsenare.
 122. Jan Verheeck vanden
 Banne Schouwen.
 123. Jan vanden Bossche van
 Eerderijcke.
 124. Jan Theijne Brusel
 fosteijnwe(ver)e.
 125. Jan Andriës van
 Ardemb(urch).^{as}
 126. Jan Waterberce Cambrai.
 127. Jan de Noieste walon
 Vormesele.
 128. Jan Verit vlinier dAckere.
 129. Jan van Hende Brugghe.
 130. Jan de Paije van Aricke.
 131. Jan Hivans Dermonde l.
 132. Jan de Backe(re)
 Overmere.
 133. Jan Cudedmans buten
 Mechele.
 134. Jan Mathijs(sen) Suudt
 Hollant.
 135. Jan Wingaert S(in)t Cruu(s).
 136. Jan Stevens Anvers.
 137. Jan Sijmoenss(en) van
 Hoorne.⁴⁶
 138. Jan Beijens Vrieslandt
 p(ar)m(en)t(ier).
 139. Jan g(he)b(oren) (van)
 Chaerlemond.⁴⁷
 140. Jan M(ar)tin Ghendt
 legwercker(e).
 141. Jan Met Dermonde.
 142. Jan van Hede
 lans(werckere) Otegheem.
 143. Jan de Waijere Nijhove l.
 144. Jan Cons(ta)nt Cortrijc
 v(er)wre.
 145. g(he)b(an)n(en) ung an 6°
 fewrier Jeh(an) de lHeu de
 p(res) la Lille.
 146. Jan de Haet Lueven.
 147. Jan de Cerf van
 dEverb(er)ghe scruewer(ckere).
 148. Jan V(er)mijelen Cortrijcke.
 149. Jan Stevens scipper
 A(ise)mb(er)ghe.
 150. Jan Thomaes
 Hoochstr(aeten).
 151. Jan Mere saijt(ier) Tournaij.
 152. Jan Jacobs van Bever
 vuldere.
 153. Jan vanden Becke
 Brugghe).
 154. Jan de Quise
 p(ar)ment(ier).

155. J(an) Karool vanden
 Nieuwercke perm(en)t(ier).
 156. Jan Verheljke(n) Br(ugghe)
 fosteinwevere.
 157. Jan de Boije de Mons
 Haljnein.
 158. Jehan Snijve de Lijlle,
 saijteur.
 159. Jan van Dornen 7 Eeck(en)
 landtwerc(kere).
 160. ghebannen 3 jaer(en) huut
 Vlaen(deren) up g(he)bannen
 ende ghegheselt Jan Sheeren
 Mechelen mandemaker scipper
 lasten mestdach van Br(ugghe).
 161. Jan Adr(ia)ens(sen) bij
 Alsterdam schemaker.

IXv.
 162. Jan Cheijsins schoelapper
 Steeckene.
 163. Jan Heddevuust van
 Leffinghe cramer.
 164. Jan Crameesters
 schilderaer Anvers.
 165. Jan Ghelthof Roeselae(re)
 wevere.

Xr.
 J.
 166. Jacques du Pon Namuroes
 dem(eure) a Bruges.
 167. Jacques Bon de Savolje.
 168. Jacop Vermelet
 Poperinghe.
 169. Jacop de Witte.
 170. Jac(op) Daneels
 Westk(erc)k(e)landt.
 171. Jac(op) Claerhoudt
 Wetteren.
 172. Jacques Tailian Paris
 l(ai)l(ier).
 173. 6° feburier banis ung an
 Jacques dit Jehanquoij de
 Valen(ciennes).
 174. Jacop V(er)mere Mechele

175. Jacop van Overhele
'Lamme Handt'.
176. Jac(op) Knocke Ijpere.
177. Jacques Pass(chier) de Lijlle
massenier.
178. Jac(op) de Vace Tournaij.
179. Jac(op) van Beve(ren) bij
Geestb(er)ghe.
180. Jac(op) Casier b(ack)e
Menen.
181. Jac(op) Huber Watoun
p(ar)mentier.
182. Jacq(ues) Tacques de
Valen(ciennes) coordver(ier).
183. Jacques de Mon de
Tournaij.
184. Jac(op) Herman Rose
Lucke(n).
185. Jacques Milaet de
Cambrise.
186. Jac(op) Jacops(sen)
sceppere van Luke.
187. Jac(op) van Neste
Cortrijcke wevere.

Xv.
188. Joos Michiels
droochscheerder, Br(ugghe).⁴⁸
189. Joos de Schemele,
dasscher Bassevelde.
190. Joos Hame van Tiait.
191. Joos Aets Ardemb(urch)
Coxije.
192. Joos Almeije Roesebeke
we(ver)je.
193. Joos van Assche, Aelst
weve(re).
194. Joos van Lokere, van
Ghendt we(ver)je.
195. Joos vanden Berghe Belle
l.

196. Joos Van van Dunen
scaper.
197. Joris Jooss(en) scipper.
198. Joris Claen Eecken.
199. Jeroon Manga du prez de
Reims.

Xlr.
K.
200. Kaerte van
201. Kaerte V(er)brugghe,
Zundtk(erc)k(e).
202. Kaerte Ameloodt van
Cassele l.
203. Kaerte Moens
Rams cappell(e) saijt(eur).
204. Kaerte Everaert
Oosthen(de) l.
205. Kaerte Schoudtheet scipper
van Ghendt.
206. Kastine Huughens Luken.
207. Katheline van Tournoudt.
208. Kathel(ine) P(iet)t(er)s(sen)
Brabant.

Xlv.
L
209. Lambrecht Steen,
Herentals, wevere.
210. Lambr(echt) Janss(en)
vand(en) sHerbos lintwe(ver)je.⁵⁰
211. Lievin van achter
Gheestb(er)ghe
schoma(eck)er(e).
212. Laurens Janss(en) sciper
Dor(n)b(erghe).
213. Lahoghe van Dorne
haecmaecker(re).
214. Leijn(ae)rt Schalke van
Sta(den).

215. Leijn(ae)rt Wapels
Lijsweghe l.
216. Lucas van Eeijcke Anvers
carlier.
217. Loijs Gijboit de
Valen(ciennes).
218. Loijs de la Court, Tournaij.
219. Loijs Bote de Lijlle.
220. Loijs Cactheau de
Tourcoing.
221. Loodewijc P(ieter)s(sen)
Oudemb(urch).
222. Loijs van Cleven
bonelmaeker Anvers.

Xlir.
M.
223. Matheeus de Coc
Steecken(e).⁵¹
224. Matheeus van Rijsle
carduwanier.
225. Michiel Janss(en) de Mon.⁵²
226. Mich(iel) Arens van
Br(ugghe).
227. Michiel Janss(en)
Andwerpen.
228. Michiel van Hove,
Br(u)se(le) zaijvuldere.
229. Melchioer vand(er)
Cam(m)e Dunkerc.
230. Martin Berghem,
Audenaerde.
231. Mart(in) van Elslant
Menen l.
232. M(ar)tin Nemandts Gendt
huvetter.
233. M(ar)tin Rogiers
Andwerpen.
234. M(ar)tin de Corte van
Ghijstele 24 spo(rde) siec.
235. M(ar)tin van Wacrin,
Winnocxb(er)ghe.
236. M(ar)tin van Anneman van
Luuc l.
237. ende M(ar)tin van Sande
Dermonde l.
238. Majkin van Eecken
Ijpe(re).
239. Margriete van Rijsle
poison(niere)
240. Margriete de Cueninc
Anvers.
241. Machillis Ducem de
Cambra.
242. Mahieu Carlier de
Aubr(e)chies Lille.
243. Maximiliaen Aernouts
Marissael.

Xlrv.
N.
244. Nicolaes Janss(en) scipper
Dordrecht.
245. Nicolaes Pieters
slofemaecker van Br(ugghe).
246. Nicolaes de Neve scepper
van Br(ugghe).
247. Nicolaes de Mon
Varlenci(en)nes.
248. Nicol(aes) P(iet)t(er)s(sen)
Alsterdam.
249. N(i)col(aes) Donckers
Duutsel(e).
250. Nicolaes Darne d'Artoljs
saijt(eur).

Xllir.

Xllrv.

Xlv.
P.
251. Pieter Maïjs, Ijpere.
252. P(iet)er Date
fransinmaecker Belle.
253. P(iet)er van Dale wever.
254. P(iet)er Renier van S(aln)t
Homaers
255. P(iet)er Snackevel
Poperinghe.
256. 22 jan(uario) een hemde
een cuers Pierine van Cotthhem
gheboren van Duerlhem bij

Drinkende visser, door
Jacques de Gheyn II,
Groninger Museum,
Groningen.

48.
geboren te Waurijn. R.A.B., *Brugse Vrije* nr. 17041/1, fo. 126v., d.d. 4/10/1565.
49.
geboren te Leke. R.A.B., *Brugse Vrije* nr. 17041/2, fo. 76v., d.d. 1/8/1570; R.A.K. *Oud Stadsarchief Kortrijk* nr. 2087, fo. 21v., d.d. 6/4/1571.
metselaarsknaap-landarbeider. R.A.B., *Brugse Vrije* nr. 17041/2, fo. 78r., d.d. 4/8/1570.
50.
geboren te Vorstenbosch. R.A.B., *Brugse Vrije* nr. 17041/2, fo. 92v., d.d. 12/2/1571.
51.
landarbeider-dijkwerker. R.A.B., *Brugse Vrije* nr. 17041/2, fo. 81v., d.d. 14/9/1570.
52.
geboren te Bergen op Zoom, landarbeider-dijkwerker. R.A.B., *Brugse Vrije* nr. 17041/2, fo. 93v., d.d. 12/2/1571.

Bedelaarsechtpaar met
kinderen en hond, door
Rembrandt van Rijn, ca.
1648, Albertina, Wenen.

53.
odem: krulden?

54.
geboren te Sint Oedenrode,
landarbeider. R.A.B., *Brugse
Vrije* nr. 17041/1, fo. 186r., d.d.
12/10/1567.

55.
landarbeider-schipper. R.A.B.,
Brugse Vrije, nr. 17041/2, fo.
92r., d.d. 12.2.1571.

257. P(iete)r Seghers Eecl bant
 en wuilewe(vere).
 258. P(iete)r Adr(iaenssen)
 Acxele Zuudtdorpe.
 259. P(iete)r van Wesseghelde
 Ghendt l.
 260. P(iete)r Heind(ri)cx
 Gulkenae(re).
 261. P(iete)r Fortrij de Lille
 soijt(eur).
 262. P(iete)r Gheelvelt
 Alst(er)dam.
 263. P(iete)r Haric Schoonhove.
 264. P(iete)r Meren Moer de
 Dourein.
 265. P(iete)r Winckele
 Zuudtdorp.
 266. P(iete)r Eghelrijcx
 Dermonde.
 267. P(iete)r V(er)meersch
 Roeselae(re).
 268. Piere Michiel dAet
 p(ar)ment(ier).
 269. P(iete)r Franken Br(ugghe)
 sijdwewerker.
 270. P(iete)r de Schailidecker
 Br(ugghe).
 271. P(iete)r Dastelare, Anvers
 cleermaker.
 272. P(iete)r Rombout V(er)rasen
 l.
 273. P(iete)r Staute Lapschue(re).
 274. P(iete)r Janss(en) Vere
 scippe(re).
 275. P(iete)r Heggheerijt Wettere
 cupe(re).
 276. P(iete)r Daneels
 Audem(burch) l.
 277. Pierre Ghenoot Franssoijs.
 278. Pierre le Josne mason
 Bethune.
 279. P(iete)r Casier backe(re)
 Menen.
 280. P(iete)r Lievins scipper
 Anderwerpen.
 281. Pauwels Bub Hollandt.

XIVv.
 282. Ph(i)l(ip)s van Heijst f(illu)s
 Franss(oijs).
 283. Ph(i)l(ip)s Mahieu de
 Arte(sle).
 284. Ph(i)l(ip)s van(der) Leijde
 Casselae(re) scheemae(ckere).
 285. Ph(i)l(ip)s du Four backe(re)
 Br(ugghe).
 286. Parque Flamon de Lile.

XVr.
 Q.
 287. Edemon Beaufres.

XVv.

XVIr.
 R.
 288. Rogier Caboter
 twinbleecker Beveren bij
 Audenaerde.
 289. Roffier H(eindri)cx
 sepelmaker Audem(burch).
 290. Roijaens Verchore
 Assenede p(ar)mentier.
 291. Robert Gorgier de Porier.

XVIv.
 292. Roelandt Dhane van
 Heerderijcke.

XVIr.

S.
 293. Silmoen Colenbije, Tournaij.
 294. Silmoen Ellegheer
 Bachoutte.
 295. Stevin Polis van Berghen
 Henau.
 296. Sijcken Andries Mene(n).

XVIv.

XVIr.

T.
 297. Toussaien Roijaert a
 Bruges.
 298. Toussaijen Faucon caustier
 de Comen.
 299. Thomaes du Quennoij
 Tournaij.

XVIIIv.

XIXr.

W.
 300. Willem van Zeller scepper,
 Nimweeghen.
 301. Weingaert, Leeuwaerden
 Vriese.
 302. W(ille)m G(ill)ss beenhouwer
 sHertoghenbosch.
 303. W(ille)m V(er)strate S(aint)
 Quintin.
 304. W(ille)m Claijsen Merstric.
 305. W(ille)m Janss(en)
 Nimweghe(n) p(ar)men(t)ier.
 306. W(ille)m Niclaess(en) p(res)
 de la Cortrijck l.
 307. W(ille)m Blom(m)e Eijst
 scipper.
 308. W(ille)m Aertss(en)
 Tonghere(n) scrinwerke(re).
 309. W(ille)m Raes legwerk(e)r
 Audenaer(d)e.
 310. Willem Janss(en) van
 Tournoudt cramel schere(r).
 311. W(ille)m Stevins Acxele l.

XIXv.

312. Wouter van Tongherlo
 droosscheerde(re).
 313. Vinsendt van(der) Velde,
 Male.
 314. Vijseljn Bleaut de Paris.
 315. Vincendt f(iliu)s Jacop
 Vellekin van Male.
 316. Weljn Husins S(in)t Cruis l.⁵⁶

XXr.

X.

317. (Christ)jaen P(iete)r(s)sen) uut
 landt van Luken schoemaker.

Namen van dllicquanten
 gheexecuteert metten vlere
 xvj^{an} en xvij^{an} sp(orckle) xv^{ixvj}
 blnnen de stede van Ghendt:
 Adriaen de Siftere van
 Marieliede, Adr(iaen)
 Jacopss(en) ghezeit Lauwers
 ghebooren van Wachbeke,

Marinus Huughes ghezeit
 Craeiken ghebooren van
 Deventer, Hans Claeijs ghezeit
 de Hollander van Ampsterdam,
 Jacop Huughe ghezeit
 Schippere oock van
 Ampsterdam, Gillis Maertens
 ghezeit Koen ghebooren van
 S(in)t Gils Jn Waest, Hans
 Michiels ghezeit de Lockenare
 ghebooren van Lockere,
 Adrlaen Zeghers ghezeit
 Slinghere ghebooren van
 Brugghe, ende Corn(ells)
 Janss(en) ghezeit Cerrekin; bij
 hem(l)eden) belast als mede
 complijss gheweist te hebben;
 eenen ghenaeemt Vlaminck
 van Oucosten ghezeile lanck
 zonder baert, eenen
 ghenaeemt Dries Cort ghezelle
 zonder baert ghebooren van
 Sta(den) bij Roesselare, Hans
 metten Baerde een grouf
 gheselle metten eenen zwarten
 baerde brauwe ghebooren van
 ontr(ent) Ooster Zeele, Adr(iaen)
 Blaeuvoet van Antwerpen maer
 heeft te Oosthende ghewuent
 met een bruin aensicht
 Blendekin ghenaeemt, Hans
 Pocxkin es lanck ghezelle
 zonder baert mltsg(a)d(e)rs
 eenen Casen van Cokelaere
 ghebooren.

XXv.

De scribent van het Sint-Janshospitaal noteerde dus 317 namen van schamele passanten waarbij het in twee gevallen gaat om, mijns inziens, identieke personen, te weten de nrs. 64 en 67 Franssoijs Brantssen en Franssoijs IJsebrantssen alsmede de nrs. 96 en 100 Heindric van Zijpen en Heindric vander Sijpe, zodat uiteindelijk 315 verschillende namen resteren. De negen ter dood veroordeelde mannen en hun zes voortvluchtige medeplichtigen vormen een hoofdstuk apart en zullen als zodanig behandeld worden.

Het door mij verrichte onderzoek naar de desbetreffende 315 personen strekte zich qua ruimte uit over het grondgebied van de kasselrijen: het Brugse Vrije, de Vier Ambachten, het Land van Waas, de Oudburg (de kasselrij van Gent), het Land van Dendermonde, het Land van Aalst, Oudenaarde, Kortrijk, Ieper, Veurne Ambacht en de voornaamste steden binnen dit gebied gelegen. Qua tijd betreft het de jaren 1563-1573.

Veel bronnenmateriaal is helaas verloren gegaan, soms zelfs vrij recentelijk. Zo is bijvoorbeeld op 'onverklaarbare wijze' het inventarisnummer 26 van het fonds 'Acquits de Lille': 'Bailliage d'Ardembourg 1395-1568', in 1958 binnen of uit het Algemeen Rijksarchief te Brussel 'verdwenen'.

Verder werd de opsporing van de personen voorkomend op de lijst van schamele passanten bemoeilijkt door het feit dat justitie in haar bescheiden de geboorteplaats van het individu hanteerde, terwijl de schrijver van de passantenlijst bij voorkeur 'wuenstde', de woonplaats, optekende. Bepaalde veronderstellingen mijnerzijds waren daardoor niet altijd hard te maken. Ook de vermelding van een afwijkend beroep zorgde soms, bij het ontbreken van additionele gegevens, voor onoverkomelijke bezwaren.

Desalniettemin heb ik toch enig resultaat kunnen boeken. Met de troebelen van 1556 in het achterhoofd, werd in eerste instantie nagegaan of er zich onder de geregistreerd staande passanten lieden bevonden die om 'den gelove' vervolgd werden dan wel deelgenomen hadden aan voornoemde onlusten.

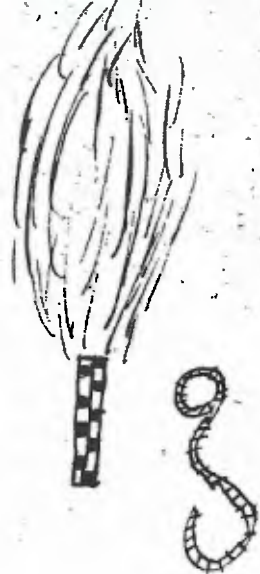
Zoals reeds in de inleiding aangegeven verschaftte het nog aanwezige bronnenmateriaal mij geen aanwijzingen in die richting, hooguit rezen er enige vermoedens bij het lezen van sommige combinaties van familie- en plaatsnamen.

Bleef inzake voorafgaand aspect één en ander wat vaag, duidelijk werd wel, dat onderhavige lijst inderdaad de namen bevat van een aantal mensen die wij mogen rekenen tot de allerarmsten, de categorie van de rondzwervende paupers.

Dit blijkt niet alleen uit het verstrekken van "een hemde (en) een cuers" aan Pierine van Cotthem,⁵⁶ maar wordt tevens bevestigd door de geraadpleegde notulenboeken inzake de criminele rechtspraak. 30 personen (9,5%) werden door mij teruggevonden in justitiële bronnen. 22 van hen (73,3%) liepen een veroordeling op wegens landloperij en/of bedelarij.⁵⁷ Van de overige 8 (26,7%) werd er 1 gearresteerd omdat hij weigerde het gedronken bier in een herberg te Sint Anna ter Muiden te betalen,⁵⁸ 1 wegens het 'kwetsen van een joncwijf' dronken zijnde⁵⁹, 1 wegens roof⁶⁰ en 5 wegens diefstal.⁶¹

Tot diegenen die opgepakt werden wegens bedelarij dan wel landloperij behoorde onder andere: "France IJsebrandtss (64 en 67) oudt xxxij jaeren, boodtsgheselle, zegt ghevanghen te zijne bij Dixmude om dat hij een stick etens ghebeden heift, ende en heift tzelve over achte daghen niet ghedaen ende quam uut Zeelant meenende datter van Duijunkerke convoijde scepens varen zouden daeromme hij derwaerts ghijnck ende en meercte daer gheen ghevier schepen."⁶²

Jan Andries (125) de uit Aardenburg afkomstige landarbeider werd, eveneens verdacht van bedelarij, gevangen genomen. Tegenover zijn ondervragers verklaarde hij "... de cause van zijn detentie niet te weten, ende dat hem Jan Baltins te Clemskerke heift doen vanghen. Segt daghelix te wercken ende laetst ten huse van Jan Bus te Oudezeele, leden ontrent drie weken, ende tEttelghem tot Joris Spartelbeen, daer hij dosschende. Ende als hij gheen werck en heift ghaet om een stick etens."⁶³

R.A.Z., Waerheybouck van
de stad Zierikzee, Inv. nr.
3848, fo. 157r.

56.
R.A.Z., *Burgergasthuis*
Aardenburg nr. 20, fo. XIVr.
57.
1, 2, 6, 11, 14, 67, 100, 117,
125, 139, 151, 157, 188, 194,
204, 205, 210, 225, 240, 279,
311, 316.
58.
137.
59.
7.
60.
215.
61.
35, 85, 223, 302, 315.
62.
R.A.B., *Brugse Vrije* nr. 17041/2,
fo. 20v., d.d. 15/5/1569.
63.
R.A.B., *Brugse Vrije* nr. 17041/2,
fo. 8v., d.d. 22/4/1569.

R.A.Z., Waerheytbouck van
de stad Zierikzee, inv. nr.
3848, fo. 4v.

64.
R.A.B., *Brugse Vrije* nr. 17041/1,
fo. 126v.
65.
R.A.Z., *Burgergasthuis
Aardenburg* nr. 20.
66.
bamesse: St. Bavo mis (1
oktober).
67.
R.A.B., *Brugse Vrije* nr. 17041/2,
fo. 92v.
68.
R.A.B., *Brugse Vrije* nr. 17041/2,
fo. 94r., d.d. 21/2/1571.
69.
R.A.K., *Oud Stadsarchief Kortrijk*
nr. 2087, fo. 21v., d.d. 6/4/1571.
70.
R.A.G., *Land van Waas* nr. 1894,
fo. 72v.-73r., d.d. 12/12/1569.
71.
R.A.B., *Brugse Vrije* nr. 17041/1,
fo. 214v.-215r., d.d. 28 en
30/4/1568.
72.
S.A.G., nr. 214/5, p. 553, d.d.
19/2/1566.

een normale gang van zaken. Uit tal van verhalen blijkt dat verhoorden arbeiders op zoek naar een nieuwe werkgever, de periodes zonder werk en inkomsten, trachtten te overbruggen door te bedelen.

Geld opzij leggen was er immers niet bij. De toenmalige daglonen waren absoluut niet toereikend. Bijzonder illustratief in dit kader zijn de ronduit ellendig te noemen verhalen die Joos Michiels (188) en Lambrecht Janssen (210) ons nalaten. Op 4 oktober 1565 vertelde de toen 22 jarige Joos Michiels:

"... te wercken inde vetten wulle, winnende iiij gr. tsdaechs, wonende ten Heije ende werckende tot Noël du Piedt, heift noch zaterdaghe laetstleden ghewrocht, heift een stick etens ghebeden ter Doust ende daerontrent vijfve of zes reijssen om zijn wijf ende kijnt den cost ende ghecrijghen, segt niet te weten dat verboden es te bedelen, hebbende maer een stuver vanden pondt van spinnen ende kaerden."⁶⁴

Ruim twee jaar later ontmoeten wij hem opnieuw. Zijn leven is er niet beter op geworden; dakloos zwerft hij rond en slaapt bij tijd en wijle in gasthuizen.⁶⁵ Lambrecht Janssen bekende op 12 februari 1571 voor de schepenvanbank van het Brugse Vrije "... achter landt gheghaen thebben om een stick etens tsedert bamesse⁶⁶ ghemerct dat hij den cost niet en heift connen winnen met zijn ambacht, al wast dat hij ooc wrochte."⁶⁷

Na enkele dagen in de kerken van het Brugse Steen doorgebracht te hebben en na een verbod van "... meer te lopen achter lande levende opden lansman zonder wercken ..." liet men hem gaan.⁶⁸ Twee maanden daarna werd Lambrecht Janssen "... vagabonde ghevonden loopende tIjseghem achter de marct, ghejnterdiceert, stede ende casselrije (van Kortrijk) den termijn van eenen jaere ..."⁶⁹

Een totaal andere sfeer ademt het verslag opgemaakt naar aanleiding van de bekentenis van de 11 jarige Bastiaen Piedt (35).

"... Bastiaentien Piedt ... zo ghij seght u vervoirdert hebt van joncx beens ute steecken tot leecheijit ende trawanterle ende namentl. u tassocieren jn compaignie van dieven ende bursensnijders namentl. bij Goumier metten scamme, Hansken Milcam, Ferdinand Vlaminck, Gheraerd Everdt den Schotzen cremer, Cleijn Sercken, Martines de Halx, tCleijn Pierken ende andere dieven, ende daarmede te wandelen van deen stad jn dandere en van marte te marte omme de lieden bursen te snijden ... Ende ghij daerteghens jn uwe antwoirde gehooit gheene souffisante werre oft excuse en hebt cunnen ghedoen tuwer descharge anders dan dat ghij deerlic verlijt zijt geweest, biddende den Juge regard thebbende op uwe joncheijit ... condemnieren u ghegheesselt te worden met scerpe roeden totten bloede. Ende dat ghedaen gebannen te zijn vuitjen lande ende graefschap van Vlaenderen den tijt van zes jaeren, op de galghe."⁷⁰

Het misdadig gedrag van Leijnaert Wapels (215), bestaande uit deelname aan enkele roofovervallen, werd aanmerkelijk zwaarder bestraft. De laatste dag van april 1568 oordeelde men "... Lenaert Wapels te rechten metten viere, hem eerst verworghende ..."⁷¹

Uit aantekeningen gemaakt door de schrijver van de passantenlijst in de marge van het desbetreffende register valt af te leiden dat zeven mannen, die in de eerste maanden van 1568 een nacht in het Sint-Janshospitaal te Aardenburg doorbrachten, nadien ter plaatse gearresteerd en berecht werden. Twee van hen, Mattheus de Coc (223) en Heindric van Zijpen (96 en 100), stonden, zoals blijkt uit bewaard gebleven justitiële bescheiden, ook elders terecht.

Om met de laatste te beginnen. Heindric van Zijpen werd begin februari 1566, kort nadat hij verbannen was uit de stad en het schependom van Gent wegens landloperij en bedelarij, opnieuw te Gent voor dezelfde vergrijpen in de kraag gevat. Dit noopte de Gentse autoriteiten tot het stellen van een voorbeeld:

"... jn exemple van andere ... condemnieren u alhier jn opene camere up u bloot lichaem met roeden ghegheesselt te werdene totten bloede ende van hier dOochpoort neder tot aende Craem, zeggghende u voorts uut dese stede ende scependom der zelve, den termijn van ses jaeren, up hergheesselt ende weder uut dezer stede gheseght te zijne, anderen termijn van jaeren ter discretie ..."⁷²

blijkbaar verviel deze 'saergemaker' uit Serskamp, al dan niet onder invloed van de omstandigheden, van kwaad tot erger, want een jaar later werd Heindric van Zijpen, bijgenaamd Ghentkin, na schuldig bevonden te zijn aan diefstal, voor drie jaar uit Vlaanderen verbannen.⁷³ Ook Mattheus de Coc week meer dan eens van het rechte pad af. In 1568 werd hij na diefstal van " ... wat fustein dat hij uut een craem nam ... " ⁷⁴ uit Aardenburg verbannen. Kort daarop volgde een verbanning uit Oostburg.⁷⁵ Op 12 oktober 1570 meende de magistraat van het Brugse Vrije de toen 41 jarige Mattheus de Coc te moeten "... scavotene ende gheessele ende daerthende banne uute lande ende graefscpe van Vlaendren den termijn van achte jaeren op peijne van ghezonden te zijne opde galeije ghelijcke termijn van achte jaeren."⁷⁶

Twee jaar nadien beweerde Mattheus de Coc " ... gheboren van Stekene, oudt omtrent L jaeren,"⁷⁷ nieuwiers gheenens thuis hebbende ...⁷⁸ tegenover zijn ondervragers te Brugge dat men hem "... uut gasthuus van Ostende ghehaelt (heeft) daer hij een maend gheleghe hadde, ende heift laetst in Zuud Bevelant te Werde ende Valkenesse ghedijct⁷⁹ jnden zomer laetstleden."⁸⁰ Na een zestal weken gevangenis bekende hij echter " ... gheleefft thebben opden aelmoessen vande ghoele lieden, niet connende wercken ende en heift ooc tzelve niet connen vijnden. Ontkennende met knevelaers ofte straetscenders ghehandelt of verkeert thebben."⁸¹

Niettegenstaande deze verklaring luidde het vonnis: " ... datmen desen Mattheus de Cock zal scavoteren ende bannen uutten lande ende graefscpe van Vlaendren den termijn van thien jaeren opde galghe offer uuterl."⁸² De andere vijf die zich vrijwel zeker voor de schepenbank van Aardenburg dienden te verantwoorden waren: Jan Sheeren (160) de mandenmaker-schipper uit Mechelen, Jehan de l'Heu (145) en Jacques bijgenaamd Jehanquij (173) die beiden op 6 februari 1568 voor één jaar verbannen werden, de Nijmegenaar Evaert Kerstkin (60) alias Geertssen en Cornelis Jacopssen van Leeuwen (38)

Bovenstaande lijst van schamele passanten leert ons niet alleen enige vagebonden bij naam kennen, maar tevens vernemen wij in tal van gevallen de plaats van herkomst. Voor 281 van de 315 geregistreerd staande personen (89,2%) is dit het geval.

Opvallend is het groot aantal genoemde steden en dorpen. Er worden er maar liefst 126 vermeld. Enkel Brugge en Antwerpen, die beiden elk 16 maal (5,7%) genoemd worden, springen in het oog. De resterende woonplaatsen, die overigens voor het merendeel binnen de toenmalige Nederlanden gelegen zijn (88,8%), zijn maar al te vaak het domicilie van één enkele persoon. Van de 281 mannen en vrouwen waarvan de herkomst bekend is, blijken er 260 (92,5%) uit de Nederlanden afkomstig. De overigen moeten wij in het Prinsbisdom Luik (9 maal (3,2%)), in Frankrijk (7 maal (2,5%)) en in de Duitse Länder (3 maal (1,1%)) situeren. Van 2 plaatsnamen (0,7%) kon de geografische ligging niet achterhaald worden. Voorafgaande geeft aanleiding tot een nadere beschouwing van de Nederlanden. Een opsplitsing naar gewest resulteert in een totaal van:

163 personen (62,7%) herkomstig van Vlaanderen.⁸³

35 personen (13,5%) herkomstig van Brabant.

14 personen (5,4%) herkomstig van Holland.

13 personen (5,0%) herkomstig van Henegouwen.

10 personen (3,8%) herkomstig van Artesië.

6 personen (2,3%) herkomstig van Mechelen.

6 personen (2,3%) herkomstig van Kamerijk.

4 personen (1,5%) herkomstig van Gelre.

4 personen (1,5%) herkomstig van Zeeland.

3 personen (1,2%) herkomstig van Friesland.

1 persoon (0,4%) herkomstig van Limburg.

1 persoon (0,4%) herkomstig van 't Sticht.

Het statistisch materiaal spreekt voor zich, bijna 2/3 van alle passanten die hun oorsprong in de Nederlanden hebben, zijn Vlamingen. Toch blijft dit, gezien de omvang van het graafschap Vlaanderen in de 16e eeuw, een vrij vaag gegeven. Daarom lijkt een verdergaande indeling op basis van de kasselrijen op zijn plaats. Deze meer detaillistische benadering wijst uit dat:

R.A.Z., Waerheytbouck van
de stad Zierikzee, inv. nr.
3847, fo. 106v.

73.

R.A.Z., *Burgergasthuis
Aardenburg* nr. 20, fo. Villr.

74.

R.A.B., *Brugse Vrije*, nr. 17041/2,
fo. 81v., d.d. 14/9/1570.

75.

R.A.B., *Brugse Vrije*, nr. 17041/2,
fo. 81v., d.d. 14/9/1570.

76.

R.A.B., *Brugse Vrije*, nr. 17041/2,
fo. 81v., d.d. 14/9/1570.

77.

mogelijk heeft de 'clerck
crimineel' zich in voorafgaande
verglst en l.p.v. 49 jaar 41 jaar
genoteerd.

78.

R.A.B., *Brugse Vrije*, nr. 17041/2,
fo. 205r., d.d. 19/1/1573.

79.

waarschijnlijk om er de schade
te herstellen t.g.v. de St.
Eilsabethsvloed van 1570.

80.

R.A.B., *Brugse Vrije* nr. 17041/2,
fo. 205r., d.d. 19/1/1573.

81.

R.A.B., *Brugse Vrije* nr. 17041/2,
fo. 215v., d.d. 5/3/1573.

82.

R.A.B., *Brugse Vrije* nr. 17041/2,
fo. 215v., d.d. 5/3/1573.

83.

Inclusief de Franstalige
kassellrijen en het Doornikse.

48 personen (29,4%): gesitueerd kunnen worden in de kasselrij het Brugse Vrije.
 14 personen (8,6%): In de kasselrij Kortrijk.
 14 personen (8,6%): In de kasselrij Ieper.
 11 personen (6,7%): In de kasselrij Rijssel.
 10 personen (6,1%): in de kasselrij de Vier Ambachten.
 9 personen (5,5%): in de kasselrij Cassel Ambacht.
 9 personen (5,5%): in de kasselrij Dendermonde.
 9 personen (5,5%): in de kasselrij Aalst.
 8 personen (4,9%): In het Doornikse.
 7 personen (4,3%): in de kasselrij de Oudburg.
 5 personen (3,1%): in de kasselrij het Land van Waas.
 5 personen (3,1%): in de kasselrij Oudenaarde.
 5 personen (3,1%): in de kasselrij Bergen Ambacht.
 4 personen (2,5%): in de kasselrij Belle Ambacht.
 2 personen (1,2%): in de kasselrij Veurne Ambacht.
 2 personen (1,2%): in de kasselrij Broekburg Ambacht.
 1 persoon (0,6%): in de kasselrij Waasten.

Een kleine 30% van alle passanten met een Vlaamse achtergrond geeft als laatste woonplaats op, een oord gelegen binnen de grenzen van het Brugse Vrije. Het uiterste westen en zuidwesten van Vlaanderen (Broekburg-, Bergen-, en Veurne Ambacht) worden daarentegen nauwelijks genoemd. Hetzelfde geldt in feite ook voor het zuidoosten van het graafschap: de kasselrijen Oudenaarde en Aalst. Dat er geen passanten afkomstig zijn uit Hondshoote en directe omgeving hoeft ons niet te verbazen, immers in 1568 kende de textielnijverheid in Hondshoote haar grootste bloei. Van werkloosheid was dan ook absoluut geen sprake.⁸⁴ Buiten Brugge en directe omgeving noteerde onze notulist relatief veel plaatsnamen die terug te vinden zijn in de regio Poperinge-Kortrijk-Doornik-Rijssel-Armentières en in wat mindere mate binnen de streek Eeklo-Axel-Hulst-Antwerpen-Aalst-Gent. Gebieden met enerzijds een sterk landelijk karakter maar anderzijds ook met belangrijke centra voor handel en textielnijverheid. Dit laatste aspect wordt weerspiegeld in de beroepsstructuur aangetroffen onder de schamele passanten.

Van 128 personen (40,6%) is het beroep bekend.⁸⁵ 37 van hen (28,9%) kunnen gerangschikt worden onder de noemer textielarbeider; mensen die direct betrokken zijn bij de fabricage van stoffen, zoals wevers, volders, ververs enz. Verder valt in het oog, het groot aantal rondzwervende schippers (11 (8,6%), schoenmakers (12 (9,4%) en kleermakers (20 (15,6%)). Dit duidt erop dat de werkgelegenheidssituatie in deze sectoren, evenals in bepaalde centra van textielnijverheid, verre van rooskleurig geweest moet zijn. Het bepalen van het beroep van sommige passanten bleek niet altijd even gemakkelijk, omdat ze, om aan de kost te komen, hun activiteiten niet beperkten tot één enkel vak. Meestal viel de keuze op het eerst aangegeven beroep; vaak een ambacht waarvoor men een opleiding genoten had. Karakteristiek voor de vermelde nevenactiviteiten is de nauwelijks benodigde scholing. Vaak oefende men deze werkzaamheden uit omdat in het oorspronkelijk aangeleerde ambacht geen werk te krijgen was. Zo verklaarde de uit Wilrijk afkomstige Adriaen Kusters (6) op 6 januari 1572 voor de schepenvan van het Brugse Vrije " ... Bruegssattin wever van zijn stil (te zijn) twelck hij niet ghedaen en heift jn twee jaeren herwaerts: ende tsedert heift den cost ghewonnen namentiijck jnden zomer voorleden met dlijken te Berghen opden Zoom ende te Steenberghen ... "⁸⁶

Niet iedereen zal in staat geweest zijn om te werken. De bijnamen van Dieric van Wesel (51) en Jacop van Overhele (175) zijnde respectievelijk 'Een Handt' en 'Lamme Handt' laten aan duidelijkheid niets te wensen over.⁸⁷ Hen mogen wij rekenen tot de "ghebreckelicke mendicanten".⁸⁸ Dit is ook het geval voor de 18 jarige Gentenaar Joos van Lokeren (194) Op 5 september 1567 probeerde hij zijn verhoorders duidelijk te maken " ... dat hij bedelen moet omme dat hij crepel es ende gheel lam jn alle zijn leden."⁸⁹ Weljn Huslins (316) was slechts tijdelijk arbeidsongeschikt:

" snijdende jnden ougst voorleden ghecreech een accident jn zijn slijncken handt daer duer hij tizldert niet en heift connen wercken en daer duere bedwonghen gheweest een stick etens te bedelen, ende duer benauthede heift gheslapen ten diversche stonden jn t gasthuus tOudenburch, Ostende ende Leffjinghe, ende somwilen jnden schueren vanden ghoeden lieden zonder ijemant overlast te doene."⁹⁰

84. M. Backhouse *Guerilla War* pp. 241-242.

85. zie bijlage II.

86. R.A.B., *Brugse Vrije*, nr. 17041/1, fo. 149v.

87. R.A.Z., *Burgergasthuis Aardenburg*, nr. 20, fo. Vr. en fo. Xr.

88. R.A.Z., *Burgergasthuis Aardenburg*, nr. 20, fo. Iv.

89. R.A.B., *Brugse Vrije*, nr. 17041/1, fo. 176r. en fo. 177r.

90. R.A.B., *Brugse Vrije*, nr. 17041/2, fo. 92r., d.d. 12/2/1571.

Weer anderen zullen nooit de gelegenheid gehad hebben een beroep te leren. Hierbij valt te denken aan achtergelaten kinderen, wezen en zwerverskinderen. Zij zullen primair gepoogd hebben te overleven.

Exemplarisch in deze is het, althans naar onze huidige maatstaven, schrijnend relaas van de 13 jarige, in het Waalse Charlemont geboren, Jan filius Jehan (139). Voornoemde Jan moet geruime tijd in de omgeving van Aardenburg rondgezworven hebben, want het 'Crimboek' van het Brugse Vrije verhaalt, naar aanleiding van zijn arrestatie te Stalhille, " ... heift zijn Vlaems allesins gheleert ontfrent Ardenburgh ... ¹⁹¹ Woonde en werkte vervolgens enige tijd te Vlissingen bij een smid waar hij " ... hielp blasen ... ¹⁹² doch " ... de souverain laste hem uten landt te ghane twee jaeren: ende es gheschiet van dezen zomer."¹⁹³

Kort daarop volgde een aanhouding in de omgeving van Deinze. " ... daer naer gheslaect ende heift tziidert opden lamsman gheghaen. Ende jnden godshusen gheslapen. En can gheen ambacht. Seght dat hij zal ghaen zoucken de scapen te wachten."¹⁹⁴

Hetzelfde basisprincipe, overleven, ging in feite ook op voor de eerder aangehaalde Bastiaen Piedt en voor Anskin de Zuttere (3), wiens vader Adriaen op 18 februari 1568, op bevel van de Gentse magistraat, terchtgesteld werd.

Adriaen de Zuttere maakte deel uit van een bende, waarvan men het merendeel der leden op woensdag 28 januari 1568 te Gent gevangen nam, omdat zij " ... langhen tijt vaghabunde gheghaen hadden achter lande, tvolck ten platten lande verdruckende ende vertaserende en verdreeghende metten viere, brekende ooc in der lieden huijsen, hemlien bindende handen ende voeten, ende haer verdreeghende met viere ende messen ende poingiaerden up haerlier kele stellende tot an der stont dat zij hemlien wesen, waer haer ghelt, juweelen ende ander cateijlen waren, de zelve beroovende ende spoelgierende, ende ghedaen hebbende veel ander afgrijselicke sticken. Dienvolghende werden ghewesen gheexecuteert te zijne buten der Mudepoorte, metten viere, zoo datter de doot naervolghen zoude, ende al haer ghoeden gheconfisquiert tot onsen Coninx profijte."¹⁹⁵

Studies van een bedelaar
op krukken, door
Rembrandt van Rijn, ca.
1636, British Museum,
London.

erechtfstelling te Gent in
1555. Gravure door Jan
Luyken,
Universiteitsbibliotheek, Gent

96.

Vaemewijck, Marcus van (Gent
21 december 1518-Gent 20
februari 1569). Rederijker en
geschiedschrijver. Marcus van
Vaernewijck bekleedde een
aantal belangrijke functies in zijn
geboortestad. Zo was hij
beheerder van de armenkamer
in 1563, stapelheer in 1566 en
schepen in 1564 en 1568.
Daarnaast was Marcus van
Vaernewijck lid-factor van de
rederijkerskamer 'Maria T'eeren'.
In zijn in 5 delen uitgegeven
dagboek "*Van die beroerlicke
tijden in die Nederlanden en
voornamelijk in Ghendt,
1566-1568*" beschreef hij de
belangrijkste gebeurtenissen
van zijn roerige tijd.

Bron: *Grote Winkler Prins
Encyclopedie*, dl. 22, p. 442.

97.

F. vander Haeghen, *Marcus van
Vaernewijck*, III, p. 254.

98.

F. vander Haeghen, *Marcus van
Vaernewijck*, III, p. 257-258.

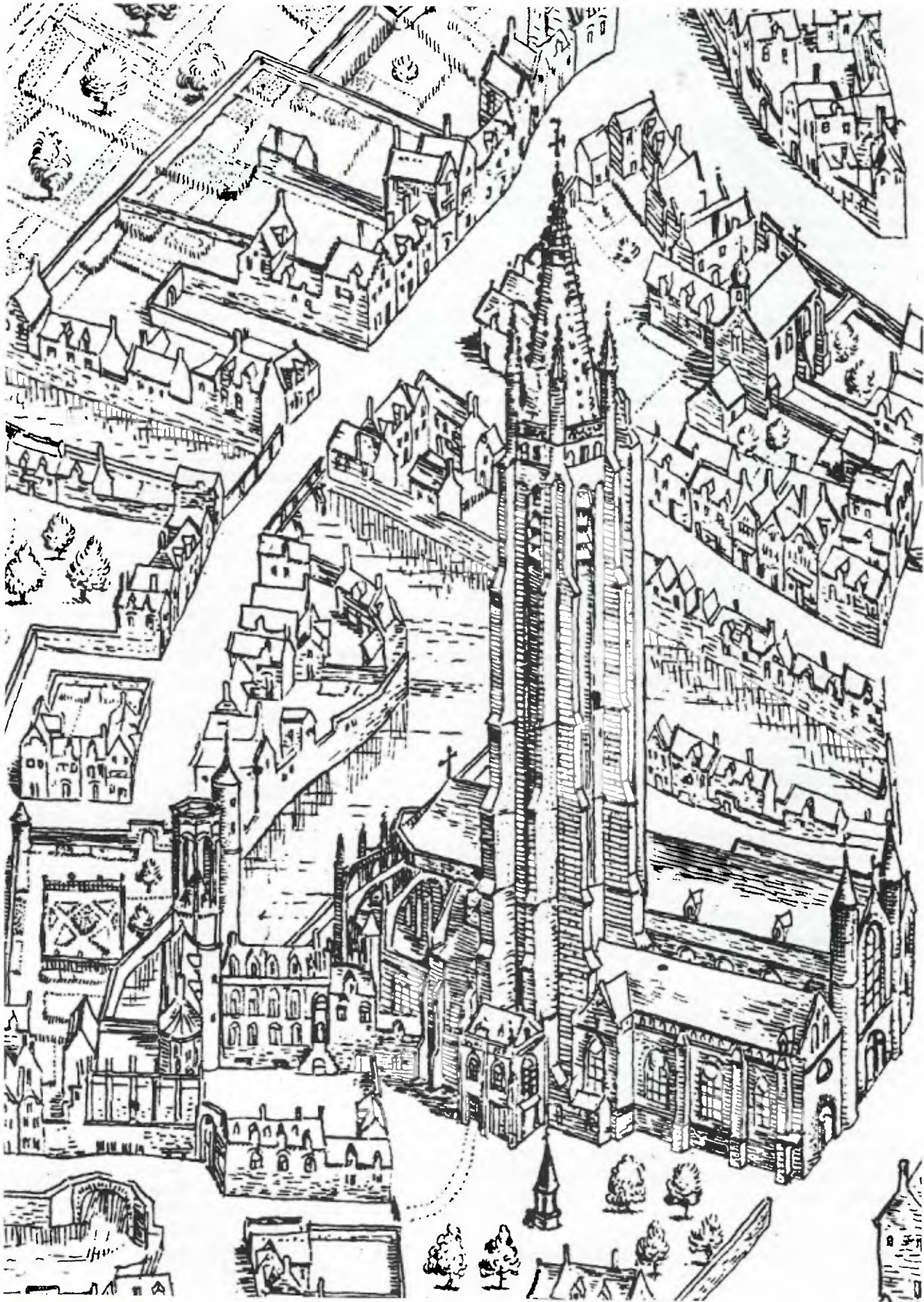

Op 17 januari 1568, de dag waarop bovenvermeld vonnis werd uitgesproken, stierven zes veroordeelden een verschrikkelijke dood, te weten: de Amsterdammers Hans Claeijs en Jacop Huughe, de uit Sint- Gillis Waas afkomstige Gillis Maertens, de 'Lockenare' Hans Michiels, de Bruggeling Adriaen Zeghers en de uit Blankenberge afkomstige Cornelis Janssen, bijgenaamd Cerrekin. De gruwelijke details van deze terechtstelling staan beschreven in het ooggetuigeverslag van Marcus van Vaernewijck: ⁹⁶

" Zij dan alle vastghemaect zijnde ende zonder uphaden up Godt roupende, wart tvier daer in ghesteken, ende bleven in de vlamme noch up Godt roupende een pooskin, tot dat haer de groote pijn zoo overviel dat zij creeschen aeije, aeije, zoo dat terstont haer kelen heesch waren, ende verstikten vanden roock ende vlamme. Tvier brande zeere ende langhe, doe zach men die aarme zes lichamen staen, ende tvier in tsmat van haer lichamen branden ten diveersche plaetsen. Die daermen hijngghen ooc uut haer buucken, alzo clær als lanteernen in de vlamme."⁹⁷

De volgende dag werden Adriaen de Zuttere van Sint-Maria-Lierde, Adriaen Jacobs van Wachtebeke en Marinus Huughes van Deventer ter dood gebracht. "Ende naer noene, ontrent den drij hueren, werden zij up een ander schavot, neffens die ander zesse verbrant, eerst ghewoelt zijnde an haren hals, elc met een coorde, zoo dat zij niet gheroupen en conden ende versmoorden veel te eer, ende hadden ooc ootmoedelic an Ghodt gheropen, maer niet zoo zeere als die eerste zesse. Dat curt jonck ghastkin van Sente Marien Lierde las altijts Pater-noster ende Ave-Maria ende Credo in Deum, in vlaemsche, ende en sprack niet vele anders dan dat men zeijde, dat men die kinders castijden zoude ende ooc niet te zeere; ende twas deerste, die up de leere tscavot up clam, ... Zij waren in haer hemden, die zeer vuilj ende zwart waren, als bijsonder dat die van Sente Marien-Lierde an hadde. Waer uut te considereren es, dat vele zulcke mesdoenders in grooten miserie ende aermoede haer leven leeden, zoo dat zij wel zegghen mochten met de onsalighe, daer den wijsen man af spreedt in tbouck der Wijsheijt: Wij hebben zware ende lastighe wegghen ghewandelt."⁹⁸

Veelzeggende woorden, een besluit van dit artikel waardig.

De Onze-Lieve-Vrouwekerk, waar van 1581 tot 1584 Jacob Baselis, Johannes de Moor en Gillis Ebrecht predikant waren (M. Gerards, 1562).

1
J.J. Woltjer, *Vrede-Makers*, p.74,81

2
J. Decavele, *Herstel*, p. 11-15

3
A. Despretz, *Instauratie*, p. 27-153; J. Decavele, *Genève*, p. 32-44

4
A.C. De Schrevel, *Rectifications II*, p. 271-330. De lijst van de nieuwe magistraat in A. Dewitte en A. Viaene (ed.), *Lamentatie*, p. 21-22

5
J.A. Van Houtte, *De geschiedenis*, p. 360. Onder de magistraatsleden bevonden zich inderdaad reeds een aantal calvinisten en/of mensen die zich later duidelijk gereformeerd opstelden. De eerste burgemeester, Jooris van Bracle, heer van Outryve, was aanvankelijk bestemd om in de Gentse XVIII te zetelen maar als niet-Gentenaar werd hij uit dit revolutionair comité geschrapt: A. Despretz, *Instauratie*, p. 130. De schepenen Ghelein Kethele en Jacob de Broucsaulx maakten in 1566 reeds deel uit van de calvinistische gemeente: L. Vandamme, *De correlatie*, p. 117-122; 202-206. Schepen Reinier Winckelman was de zoon van Bernard, eveneens calvinist in 1566 (L. Vandamme, *De correlatie*, p. 293-294) en verwant met de Broucsaulx: J.J. Weale, *Chantraines*, p. 462-463. Meester Jan van Geldere behoorde tot de initiatiefnemers bij de uitbouw van de stadsbibliotheek: N. Geirnaert, *Een initiatief*, p. 48. Jacques van Houtvelde werd later ouderling van de calvinistische gemeente: zie infra.

6
J. Decavele, *Herstel*, p. 24

De calvinistische kerkorganisatie in Brugge, 1581-1584

L. VANDAMME

Inleiding

De afkondiging van de Pacificatie van Gent (8 november 1576) bood impliciet nieuwe kansen aan de reformatie in de niet-opstandige gewesten in de Nederlanden. Hoewel de Gentse Vrede inzake religie in een status quo voorzag, grepen de ondergrondse kruiskerken en terugkerende ballingen de Pacificatie aan om zich opnieuw te organiseren en de nieuwe religie te prediken en te belijden¹. Vooral in Gent opereerden in het voorjaar 1578 reeds talrijke predikanten die het calvinisme openlijk propageerden; hun streven liep in grote mate parallel met deze van radikale krachten die zich op het politieke toneel particularistisch en resoluut anti-Spaans opstelden. In deze stad ontpopten Jan van Hembyze en de heer van Ryhove zich als de leiders van deze revolutionaire fractie die in oktober 1577 de macht aan zich trokken². Ook andere plaatsen werden door de Gentse radicalen in hun streven betrokken: op 20 maart 1578 viel Ryhove met zijn soldaten Brugge binnen. De zittende stadsmagistraat werd uitgezuiverd en door een meer Staatsvriendelijk college vervangen³. Geenszins beduidde dit dat het calvinisme hier carte blanche kreeg. Niet alleen maakten nog steeds katholieken deel uit van het bestuurscollege en zelfs van het naar Gents voorbeeld opgerichte comité van XVIII mannen, maar tevens zou het éézijdig bevorderen van de reformatie in een overwegend katholieke stad zowel brede oppositiegroepen in het leven roepen die een bedreiging vormden voor de orangistische politiek als de levensvatbaarheid van Brugges handelsfunctie (met onder andere de Spaanse Natie) aantasten. De nieuwe magistraat poogde dan ook pragmatisch de kerk in het midden te houden en vergenoegde er zich in de eerste maanden mee de harde kanten af te ronden. De calvinistische leiders die met de predikaties van wal waren gestoken en er met wisselend succes in geslaagd waren predikanten voor korte tijd naar Brugge te halen, werden vermaand de uitoefening van de nieuwe leer in alle sereniteit te laten verlopen. Katholieke kopstukken die vanop de kansel de tweeslachtige houding van de stadsbestuurders aan de kaak stelden, werden evenzeer op de vingers getikt en verzocht hun harde toon te milderen⁴. Met deze evenwichtspolitiek zat Brugge ontegensprekelijk op de zelfde golfhoogte van Willem van Oranje, maar het bleef een grote uitdaging in de gespannen landelijke situatie dit streven konsekvent aan te houden. Wanneer in mei 1578 enkele minderbroeders op beschuldiging van sodomie werden gearresteerd en terechtgesteld, werd duidelijk dat radikale schepenen erin slaagden hoe langer hoe meer invloed in de magistraat te verwerven⁵. Op 25 september kon de beeldenstorm in tal van kerken en kloosters niet worden verhinderd; een week lang werd de katholieke eredienst opgeschort⁶.

om aan de uitspattingen, waarin vooral de Gentse radikale fraktie voorgeing, paal en perk te stellen, vaardigde Oranje de religievrede uit. Op deze manier kwam een wettelijk kader tot stand waarbinnen kerkelijke minderheidsgroepen werden erkend, terwijl aan de prerogatieven van de oude Roomse kerk nauwelijks werd geraakt. Niettemin moet de erkenning van een tweede kerk voor de katholieken een psychologisch zware klap zijn geweest. Het kan geen verbazing wekken dat Brugge op 8 november 1578 als eerste Vlaamse stad de religievrede uitvaardigde. Meteen beschikte men over een legale basis om aan de escalerende onrust het hoofd te bieden⁷. Steunend op de religievrede kregen de gereformeerden drie bidplaatsen (de kerken van het Augustijner- en het Karmelietenklooster, en de Sint-Janskerk) en subsidies uit de stadskas toegewezen. De katholieke eredienst mocht nog enkel in de parochiekerken doorgaan⁸. Was deze religievrede aanvankelijk een haalbare kaart, weldra bleek dat een vreedzame coëxistentie tussen de twee religieuze gemeenschappen te hoog was gemikt. Steeds opnieuw diende de stadsmagistraat bij te sturen: de stadsspeelman Jan Apollo werd berispt wegens zijn "quade tonghe" en twee soldaten onderd de calvinistische kapiteins Vleys en Oulterman werden "omme hulieden seditieuse woorden" gestraft en uit hun dienst ontslagen. Maar de religievrede betekende vooral voor de katholieken een ernstige beknotting van hun bewegingsvrijheid. Tegen de vrede in besliste de magistraat de H. Bloedprocessie op te schorten, de Basiliuskapel te sluiten, het luiden van de kerkklokken streng te reglementeren, het uitgaan van de pastoors om met wijwater te zegenen te verbieden,...¹⁰.

Deze toenemende druk bracht vanuit katholieke zijde een brede oppositiebeweging op gang. De beslissing binnen de Algemene Vergadering genomen om zich aan te sluiten bij de Unie van Utrecht, met een duidelijke calvinistische signatuur, was olie op het vuur. Geheime besprekingen leidden tot concrete eisen: een katholieke kapitein van de burgerwacht en een nieuwe magistraat. Het grote belang van de burgerwacht betekende dat met een katholieke kapitein Brugge zich onvermijdelijk zou loswaken uit het Staatse verband. De staatsgreep werd nipt verijdeld en de samenzweersers waaronder tal van katholieke edelen dienden de stad te verlaten¹¹. Het aanvaarden van de Unie van Utrecht en de weerstand ertegen trokken diepe sporen in de stadssamenleving. Bij de magistraatswisseling van 2 september 1579 kwamen duidelijk meer radicale elementen op het voorplan; de overtuigde calvinist Jacob de Broucqsaulx werd eerste burgemeester¹². De katholieken kwamen volledig in discrediet; stap voor stap werden hun rechten teruggeschroefd: kerken werden gesloten, kloosters die omwille van hun maatschappelijk nut nog niet waren opgeheven werden nu wel sterk aan banden gelegd, verdachte personen waaronder talrijke geestelijken dienden de stad te verlaten. Op 31 mei 1580 kreeg Jacob Vereecke, kanunnik en plaatsvervanger van bisschop Drieux, te horen dat hij zijn ambt niet langer mocht uitoefenen; meteen viel ook de werking van het bisdom Brugge stil¹³. Binnen het enge kader van de Unie van Utrecht, uiteindelijk pas op 1 februari 1580 door de Brugse vertegenwoordiger ondertekend¹⁴, betekende een betrouwbaar burger voortaan zoveel als een sympathisant van de gereformeerde kerk.

Uiteindelijk besliste de stadsmagistraat op 27 juni 1581 "te verbiedene generalick dexterity vande catholycke ende alle andere religies dan de ghereformeerde"¹⁵. Na drie moeilijke jaren kon de lokale calvinistische kerkgemeenschap nu ten volle uitgebouwd worden. Een rekening van het geestelijk goed verstrekt daaromtrent talrijke nieuwe gegevens en laat ons toe deze Brugse kerkorganisatie over de periode 1581-1584 van naderbij te beschouwen.

De rekening van het geestelijk goed, 1581-1582

In het Bisschoppelijk Archief van Brugge steekt onder de signatuur E 101 een rekening (1581 en deels 1582) van de geestelijke goederen in Brugge en het Brugse Vrije¹⁶. Dit register werd opgemaakt door Pieter Dominicle, die op 2 oktober 1581 werd benoemd tot commissaris en ontvanger van de geestelijke en kerkelijke goederen in het genoemde gebied¹⁷. De familie Dominicle telde talrijke vertegenwoordigers in de Brugse magistraatsgroep¹⁸.

J. Decavele, *Herstel*, p. 24

8

A.C. De Schrevel, *Rectifications* II, p. 319-325; A.C. De Schrevel, *Un page*, p. 273-311; SA8, 118: SRB 1576-85, f. 210v (21 januari 1579)

9

SA8, 118: SRB 1576-85, f. 207 (3 januari 1579); f. 222v (21 mei 1579)

10

SAB, 118: SRB 1576-85, f. 219v (27 april 1579); f. 211 (22 januari 1579); f. 221 (11 mei 1579)

11

J. Weale, *Troubles*, p. 420-457

12

De lijst van de nieuwe magistraat in A. Dewitte en A. Vlaene (ed.), *Lamentatie*, p. 167

13

SAB, 118: SRB 1576-1585, f. 279v (31 mei 1580)

14

E. Vaerenbergh (ed.), *Guillaume Weydts*, p. 23; S. Groenveld en H.L.Ph. Leeuwenbergh, "Die Originale", p. 46.

15

SA8, 118: SRB 1576-85, f. 314v

16

"Rekenynghe ende bewys die Pieter Dominicle es doende den vier leden slands ende graefschaps van vlaenderen vander handelinghe ende administratie by hem ghehad als commys ende ontfanghere generael ghestelt over de particuliere ontfanghers vande gheestelicke goederen inde quartieren der stede van Brugge ende lande vanden Vryen als representerende de twee leden vanden voorseiden lande volghende de commissie hem verleent Ende dat vande Jaeren XVe. tachtentich ende eenentachtentich, metgaders een deel vanden Jaere XVe. tweentachtentich"

17

SA8, 118: SRB 1576-1585, f. 327v (23 november 1581):

eedaflegging voor de Brugse magistraat. Een copie van zijn commissiebrief steekt vooraan in de rekening: BA8, E 101

18

L. Vandamme, *De correlatie*, p. 29; A. Janssens de Bisthoven, *Drie portretten*, p. 183-196; A. Schouteet, *Het huwelijksportret*, p. 335-341

19

P. Huvenne, *Pieter Pourbus*, p. 224; J.J. Galliard, *Bruges*, II, p. 173; A. Dewitte en A. Vlaene (ed.), *Lamentatie*, p. 95; SA8, 118: SRB 1576-85, f. 416v (29 maart 1584): huisarrest.

Op het ogenblik van zijn benoeming tot ontvanger-generaal was hij eerste raadslid en oppervoogd van de wezerij:

BA8, E 101, commissiebrief. Op 12 januari werd hij

daarenboven als hoofdman van de boogschuttersgilde

verkozen: SAB, 118: SRB

1576-85, f. 377. Uit hoofde van zijn functie als ontvanger kreeg

hij de proosdij op de Burg als woonplaats toegewezen: SA8,

118: SRB 1576-85, f. 352v (14 september 1582). Daartoe

waren er aan dit gebouw de nodige herstellingen

uitgevoerd: BAB, E 101, f. 70

20
BAB, E 101, f. 171. Voor Brugge ondertekenden burgemeester Nicolaas Casenbroot, schepenen Cornelis de Boodt en pensionaris Olivier Nieuwland. Als salaris voor twee jaar en drie maanden dienst streek Pieter Dominicle 2000 pond tournois op; daarbij kwamen nog extra vergoedingen voor onder andere "het stellen deser rekeninghe die zeer zwaer ende lastich es gheweest"

21
Zie onder andere SAB, 118: SRB 1576-85, f. 286 (29 juli 1580)

22
De laatste inbreng in deze rekening had betrekking op het jaar 1582: BAB, E 101, f. 171. De rekeningen van de particuliere ontvangers bleven slechts sporadisch bewaard. Vermits de uitgaven hoofdzakelijk door de algemeen-ontvanger werden verricht, bevatten ze bovendien weinig relevante gegevens. Zie onder andere: RAB, Sint-Walburga, 24: kerkrekening 1580, waar een latere hande aan toevoegde dat "dese rekeninghe es ghedaen bij de rebellen"; RAB, Onze-Lieve-Vrouw, 1219, kerkrekening 1582, opgemaakt door de particuliere ontvanger Michiel Halle (BAB, E 101, f. 3r-v) zonder de vermelding van uitgaven; BAB, F 45, kerkrekening Sint-Salvator, 1581

23
De lijst van particuliere ontvangers: BAB, E 101, f. 1-18

24
SAB, 501, Confiscatie geestelijkheid, passim

25
SAB, 501, Confiscatie geestelijkheid, Register Jooris Michiels (geapostileerd op 16 mei 1581): de verkoping nam op 4 januari 1580 een aanvang. Losse folio's van een gelijkend register in SAB, Overleg 1567-80.

Het spreekt voor zich dat de parochiegeestelijkheid in samenwerking met katholieke vertrouwensmensen poogden kerkornamenten in veiligheid te brengen. Zo verspreidde Jan van Nieuwenhove, lid van de kerkfabriek van Onze-Lieve-Vrouw, de kerksieraden onder parochianen, tot hij uiteindelijk door deze actie zijn eigen goederen zag verbeurd verklaard worden: ARA, Geheime Raad, 1139 nr. 40: rekwest van Franchois van Hove, pastoor en Jan van Nieuwenhove, met apostille van 15 juli 1581.

Met betrekking tot het Duinenhof: BAB, E 101, f. 41: Jacob Mastlaert en Thomas Schotis reisden naar Gent "omme te vercoopene zeker huisingen wylent toebehoort hebbende den cloostere vanden dunen"; SAB, 118: SRB 1576-85, f. 389v (31 mei 1583); A. Vlaene, Het huis, p. 94-95

Pieter zetelde in de periode 1578-84 onafgebroken in het stadsbestuur; vanaf september 1582 zelfs als tweede burgemeester. Als thesaurier (september 1580-september 1581) was hij daarenboven vertrouwd met de stadsfinanciën. Wanneer de prins van Chimay op 28 maart 1584 de zittende magistraat uitzuiverde teneinde de weg vrij te maken om de vredesonderhandelingen met Farnese tot een goed einde te brengen, viel Pieter Dominicle in ongenade. In september van het zelfde jaar werd hij uit Brugge verbannen en zocht hij een onderkomen in Engeland²⁰.

Pieter Dominicle legde deze rekening op 12 december 1583 ter goedkeuring aan de beide magistratscolleges voor. Een derde exemplaar kwam de Staten van Vlaanderen toe²¹. Vermoedelijk is het foliant dat nu in het Bisschoppelijk Archief berust, het exemplaar van de Staten. De geestelijkheid had zitting in de Statenvergadering en, gezien het register vooral betrekking heeft op Brugse aangelegenheden, was het wellicht een nuttig instrument in het katholiek herstel in het Brugse bisdom tijdens het einde van de zestiende en het begin van de zeventiende eeuw.

De ontvangstzijde van de rekening valt hoofdzakelijk terug op de rechtstreekse inbreng van de bijdragen van de particuliere ontvangers. In 1579-1580 werden de geestelijke goederen immers geïnventariseerd en het beheer ervan aann de kerkelijke instellingen onttrokken²¹. De kamer van het geestelijk goed stelde nu particuliere ontvangers aan die dit beheer overnamen: zij hielden de ontvangsten uit gronden, huizen en renten bij en stonden met die inkomsten voor de instandhouding van dit onroerend patrimonium in. Het saldo, dat vroeger aangewend werd om de kerkelijke bedienaars te vergoeden, de religieuze diensten te verzorgen,..., werd doorgesluist naar de algemene ontvanger Pieter Dominicle. Vandaar dat zijn rekening opent met het inbrengen van de globale saldo's van de particuliere ontvangers.²² Een groot aantal van deze ontvangers identificeerden we als hoofdrolspelers in de opbouw van de calvinistische kerk in Brugge: Cornelis Daens (het gemeen van Sint-Walburga), Maarten van Houtvelde (de kerkfabriek van Sint-Gilles), Pieter van Dycke (de obediëntie van Sint-Donas), Adriaan van den Heede (de vier bedelorden, de kerkfabriek van Sint-Walburga, en in de loop van 1581 eveneens het gemeen van Sint-Salvator) en Ferdinand Faukel (de kapelaniën binnen en buiten Brugge, en de choralen van Sint-Salvator) zetelden allen in het calvinistisch consistorie. Anderen waren betrokken in de militaire en politieke aangelegenheden van de Calvinistische Republiek: Willem Rans (de abdij Oudenburg) en de zijdenlakenkoopman Antoon Oulterman (de Spermalieabdij) stonden als kapiteins mede aan het hoofd van de burgerwacht; Guido de Breucq (de Sint-Andriesabdij) zetelde in de Brugse stadsmagistraat.²³ Enkel van hen ontmoeten we opnieuw in 1581 wanneer kerkelijke goederen per opbod werden verkocht.²⁴ Meteen raken we hier de tweede inkomstenbron aan. Teneinde over voldoende liquiditeiten te beschikken werd in de loop van 1581 geestelijke goederen per opbod van de hand gedaan. Het register van stekhouder Joris Michiels (januari 1581) bleef nog intact bewaard; de verkoop betrof ondermeer uitsluitend landerijen en hofsteden in het Brugse Vrije. Binnen Brugge werd ondermeer het Duinenhof in de Snagaardstraat van de hand gedaan. Daarnaast leidden de stekhouders Willem Bibau en Jooris de Meyere openbare verkopen van geestelijk goed. Deze laatste had ondermeer "diversche habytten ende ornamenten" geveild.²⁵

Deze goed gespijsde kas (84.032 pond, 5 sch. en 6 den. tournois) werd vooral aangewend om de calvinistische kerkorganisatie te financieren; betaling van de predikanten, lagere bedienaars (scholasters, koster, zielekrooster,...), onkosten verbonden aan de kerkdiensten en het onderhouden van de kerken, de studiefinanciering van de eigen studenten, en talloze losse kosten. Daarnaast putte de stadsmagistraat uit deze centrale kas om deze geestelijken die in de stad waren gebleven een alimentatie te verschaffen.

Tot slot werd geld aangewend om militaire aangelegenheden te bekostigen.²⁶ Vooral de financiering van de calvinistische kerkorganisatie eiste veel geld op. De rekening bleef dan ook een gedetailleerd verslag met talrijke nieuwe gegevens aangaande het Brugse calvinisme. Meteen laat het ons toe deze lokale calvinistische gemeente van naderbij te bekijken.²⁷

De vlugge opmars van het calvinisme in de Nederlanden valt deels toe te schrijven aan de reeds in een vroeg stadium stevig ontwikkelde structuren. De lokale gemeenten binnen een regio vormden samen een classis en kwamen jaarlijks enkele malen samen in de classisvergadering. Enkele classes maakten een synode uit; de bijeenkomsten van hun vertegenwoordigers werden provinciale of "particuliere synodes" genoemd. Nationaal tenslotte was het volledige kerkverband verenigd in de nationale synode.²⁸ Een eerste had in 1571 in Emden plaats; noodgedwongen maakten de vluchtelingenkerken er de hoofdwacht uit. Aldaar kwam het kader van de hierboven geschetste structuur tot stand.²⁹ De Nationale Synode van Dordrecht (1578) kaderde daarentegen in totaal gewijzigde tijdsomstandigheden. Het calvinisme was nu in de Nederlanden aan een krachtig herstel toe zodat meteen diende werk gemaakt te worden van een aangepaste hervulling.³⁰ Vlaanderen werd uitgesplitst over een Oostvlaamse (Brugge, Gent, Kortrijk en Oudenaarde) en een Westvlaamse (ruwweg samenvallend met het Westkwartier) provinciale synode. Naarmate het calvinisme verder voet aan de grond kreeg en het katholiek leven werd teruggedrongen, werden de structuren nog fijner uitgetekend. Eind juli 1578 besliste de in Gent samengekomen Oostvlaamse synode een drievoudige classisindeling door te voeren. De Brugse classis omvatte de stad en het omringende platteland met als steunpunten Sluis, Aardenburg en Torhout. Op 11 december namen de afgevaardigden van deze classis het besluit een tweedeling door te voeren: Brugge (de stad en een vijftiental dorpen) en Sluis. Het orgelpunt van deze organisatorische evolutie werd in 1582 geplaatst wanneer Brugge zich uit haar eigen classis losweekte om op zichzelf als classis te functioneren.³¹ Binnen Brugge hadden zich intussen zes kerken met een eigen organisatie ontwikkeld: Onze-Lieve-Vrouwekerk, Sint-Walburgakerk, Predikherenkerk, Sint-Salvatorskerk, Sint-Gilleskerk en Sint-Jacobskerk.

De beslissing van de Brugse calvinistische gemeente om een eigen classis te vormen viel op het einde van de classisvergadering in Dudzele op 3 juli 1582.³² De problemen die in deze bijeenkomst aan de orde waren onderstreepten nog maar eens de aanslepende conflicten tussen de stad Brugge en de omringende plattelandsgemeenten. In de polderdorpen waren doorgaans tweederangs bedienaars aan het werk die door gebrek aan vorming en een weinig voorbeeldige levenswandel steeds opnieuw voor moeilijkheden zorgden. Het is veelzeggend dat Tilmanus Cupus, jarenlang predikant in Westkapelle, na een korte proefperiode in Brugge tijdens het jaar 1583 door de Brugse predikant Johannes Capito de laan werd uitgewezen.³³ Daarenboven beschikten verscheidene parochies over geen predikant waarbij dan niet zelden Brugse bedienaars in de bres sprongen. Dat de Brugse calvinistische kerk hoe langer hoe meer de neiging vertoonde om zich aan deze zware last te onttrekken, blijkt trouwens uit de nonchalante wijze waarop ze met haar partners in de classisvergadering omsprong.³⁴

Na de afscheiding van Brugge gingen de calvinistische gemeenten van de plattelandsdorpen samen scheep, maar waarschijnlijk viel deze broze classis al vlug al los zand uit elkaar. De toenemende strooptochten van Staatse en Spaansgezinde troepen maakten het plattelandleven zwaar om dragen. Predikanten verlieten hun dienst om de beschutting van de Brugse omwalling op te zoeken. Het wekt dan ook geen verbazing dat de Brugse burgemeester Nicolaas Casembroot (in 1583?) zelf het initiatief nam om een "minister des woorts" naar Oostende door te sturen ter ondersteuning van de plaatselijke calvinistische gemeente. Dat kwam normaal de classis toe.³⁵ Hoedanook, enige tijd nadien zochten de overblijvende hervormde gemeenten in de omgeving van Brugge wellicht opnieuw contact met de stad. In elk geval woonde de Brugse predikant Theodorus vanden Berghe in april 1583, samen met twee niet nader genoemde predikanten, een classisvergadering bij in Blankenberge.³⁶

Over hoe de Brugse classis uiteindelijk functioneerde, tasten we in het duister. Ongetwijfeld kwamen, naast de talrijke informele contacten, de Brugse predikanten regelmatig in gezamenlijk overleg bijeen.

26
Er was een vergoeding voorzien voor wie de eerste melding bracht van een overleden geestelijke die uit de kas alimentatie werd betaald; katholieke geestelijken die in het huwelijk traden kregen eveneens een financiële steun (BAB, E 101, f. 158, 156v)

27
Gelijkaardige rekeningen met betrekking tot Gent en Ieper werden gepubliceerd door V. Vander Haeghen (ed.), *Bijdragen*, en door A.C. De Schrevel, *Le protestantisme*. In SAB, 501: Confiscatie geestelijkheid, steekt nog een aanverwante rekening van de "ghesaysierde goedinghen" over de periode 1 oktober 1579-30 september 1580, opgemaakt door Jaspar vanden Watere. De uitgaven gingen integraal naar militaire aangelegenheden.

28
D. van der Bauwhede, *De kerkelijke situatie*, p. 193-196

29
J. Decavele, *Ontstaan*, p. 53

30
D. Nauta, *De nationale synode*, p. 28-30

31
D. van der Bauwhede, *De kerkelijke situatie*, p. 193-196

32
H.Q. Janssen, *Vlaanderen*, II, p. 196: "Dewyle de Brugsche ghesanten aengegeven hebben, dat zy binnen haere stadt zes kercken hebben, ende ooc des afsceets des Classis bewillicht zijn, zo es verordent dat alle de ander membre den Brugschen classis buyten Brugge een Classe maken ende van ghelijcke ooc Brugghe haer eygen classe, ghescheyden vande voors."

33
J. Geldhof, *Calvinisme*, 1982, p. 179. Aangaande Cupus: BAB, E 101, f. 148r-v: "Johannes Capito omme tzelve te gheven Tillemanno Cupo dlendaere des woorts alhier beprouff ende niet bequame bevonden duer zijn vremde tale"

34
H.Q. Janssen, *Vlaanderen*, II, p. 179 (14 november 1581): Brugge berispt voor weigering schuldbekentenis; p. 184-85 (13 februari 1582): Brugge berispt wegens het aannemen van predikanten zonder advies van de classis. Eind 1580 stond de Brugse predikant Montanus aan de klagmuur omwille dat, ondanks het beperkt aantal Brugse voorgangers, "wy bedwongen" zijn "alle sondage nog 3 ofte vier inde omliggende dorpen uyt te senden tot voorderinghe des rycx Jesu Christi": J. Hessels, *Ecclesiae*, III, p. 599-600 (676: 31 december 1580)

- 35
H.Q. Janssen, *Vlaanderen*, II, p. 186: "... datter zommige dienaers des woorts hen binnen der stadt van Brugge desen periculeusen tijt gehouden hebben" (13 februari 1582). Aangaande Casembroot: BAB, E 101, f 148v. Nicolaas Casembroot was burgemester van september 1582 tot maart 1584: A. Dewitte en A. Vlaene (ed.), *Lamentatie*, p. 169-170. Als pensionaris vertegenwoordigde hij Brugge in de Staten-Generaal bij de afzwering van Filips II in 1581. L.P. Gachard, *La déchéance*, p. 378. Na de reconciliatie week hij naar Sluis uit waar hij op 9 juni 1584 overleed; in 1585 verbleef zijn weduwe nog in Brugge: ARA, Rekenkamer 18.804, f 152
- 36
BAB, E 101, f 156. Blankenberge viel enkele maanden later in de handen van de Malcontenten: J. Geldhof, *Calvinisme*, 1982, p. 53
- 37
H.Q. Janssen, *Vlaanderen*, II, p. 261
- 38
L. Gilliodts - van Severen, *Pièces inédites*, p. 160-163
- 39
H.Q. Janssen, *Vlaanderen*, I, p. 139; C. B., *Franstalige prediking*, p. 392. De classisvergadering van 3 jull 1582 besliste Jan Haren omwille van zijn afwezigheid te interpellieren: H.Q. Janssen, *Vlaanderen*, II, p. 193
- 40
H.Q. Janssen, *Brugge*, I, p. 253-257
- 41
BAB, E 101, f. 67-70
- 42
J. Briels, *Zuidnederlanders*, p. 130
- 43
SAB, 118: SRB 1576-85, f 211 (22 januari 1579)
- 44
SAB, 118: SRB 1576-85, f 245-247, 302. Vooral eer de Sint-Salvatorskerk aan de gereformeerden werd toegewezen, bewaakte de pastoor er 's nachts samen met een helper tegen "alle roovers ende dlevene": BAB, F 45, kerkrekening 1580, niet gefolieerd
- 45
E. Vaerenbergh (ed.), *Guillaume Weydts*, p. 27
- 46
E. Vaerenbergh (ed.), *Guillaume Weydts*, p. 37
- 47
Om aan het door de Staten-Generaal opgelegde financiële goutum te raken teneinde de militaire onkosten te dragen, liet de stadsmagistraat reeds in april 1578 het goud- en zilverwerk uit de Brugse kerken en kapellen opeisen: A. Schouteet, *Inventaris*, p. 217-246; A.C. De Schrevel, *Comment disparut*, p. 322-343. E. Vaerenbergh (ed.), *Guillaume Weydts*, p. 8-9, 14-15, 27 maakt melding van de verschillende kerkplunderingen
- 48
BAB, E 101, f102, 115, 116v, 118; ASB, Kerkarchief Oostkerke, kerkrekening bāmis 1580-bāmis 1581, niet gefolieerd

merkte Gerard Plateel op dat de kritiek van sommige predikanten op de Franse politiek van Willem van Oranje "noyt by allen den ministers der kerkcen van Brugghe besloten is sulcx te doen".³⁷ Predikant Johannes Capito wierp zich hierbij als onbetwist leider op. In de rekening komen we anderzijds geen onkostennota's in verband met eigen Brugse classisvergaderingen tegen. Handelend over de kerkelijke structuur is hier ook de verhouding met de Franstalige kerk van Brugge aan de orde. Reeds begin 1578 stond in Brugge een Waalse, calvinistische kerk in de stelgers, die vanaf oktober van dat jaar met Jan Haren over een eigen, vaste predikant beschikte. In de eerste jaren gingen de Franstalige en de Nederlandstalige kerk duidelijk hun eigen weg: eigen predikant(en), eigen consistorie en een gescheiden financiering uit de Brugse stadskas³⁸. Op uitnodiging van de Nederlandstalige calvinistische kerk van Brugge sloot de Waalse kerk zich op 12 januari 1580 bij de Brugse classis aan. Al vlug liet de samenwerking te wensen over. Herhaaldelijk bleven de vertegenwoordigers van de Waalse kerk uit de vergaderingen weg³⁹. Dat is begrijpelijk gezien de Brugse, Franstalige hervormden deel bleven uitmaken van een Waalse classis gevormd door de kerken van Vlaanderen, Brabant en Middelburg. Maar ook binnen dit kerkverband toonde de gemeente van Jan Haren zich weinig solidair; telkens verzumde ze om de opgelegde fondsen bijeen te brengen om onbemiddelde Waalse kerken (Ieper, Nijvel en Doornik) te steunen en de studiefinanciering van eigen studenten in de godgeleerdheid te verzekeren.⁴⁰ Viel de Waalse kerk van Brugge organisatorisch tussen twee stoelen, toch stond ze alleszins vanaf 1582 op gelijke voet met de zes Nederlandstalige kerken wat betreft de subsidiëring uit de kas van de geestelijke goederen⁴¹. Dat het hoedanook een kerk met een eigen identiteit betrof, bleek vooral na de reconciliatie, wanneer deze gemeente zich inclusief de predikant in Leiden reorganiseerde⁴².

De kerkelijke infrastructuur

Tijdens de periode 1581-82 kregen de Brugse hervormden de beschikking over hun vaste bidplaatsen. Het betrof zeven kerken: de Sint-Donaaskerk voor de Waalse gemeente, en de Onze-Lieve-Vrouwekerk, de Sint-Salvatorskerk, de Sint-Walburgakerk, de Sint-Jacobskerk, de Sint-Gilleskerk en de kerk van het Predikherenklooster voor de Nederlandstalige kerk. Treffend is dat, op één na, alle parochiekerken door de calvinisten in gebruik werden genomen. De Sint-Annakerk, waar in 1578 tijdelijk calvinistische diensten doorgingen, was intussen met de grond gelijk gemaakt en vervangen door de kerk van het opgeheven Dominicanenklooster. Reeds op 22 januari 1579 dienden de laatste predikheren noodgedwongen hun klooster te verlaten; de stadsmagistraat stelde een huisbewaarder aan om het gebouw te vrijwaren.⁴³ Begin mei 1580 gingen de Sint-Walburga- en de Sint-Jacobskerk in handen van de calvinistische gemeenschap over, en half december van hetzelfde jaar stak men van wal met de ontruiming van de voorkerk van Sint-Donaas teneinde die "te berelden tot oeffeninghe vande ghereformeerde religie".⁴⁴ Wanneer in juni 1581 de Predikherenkerk in gereedheid werd gebracht, bleef enkel nog de Onze-Lieve-Vrouwekerk gesloten.⁴⁵ Uiteindelijk wees de stadsmagistraat ook deze kerk aan de gereformeerden toe. Daartoe werd in de parochie een enquête gehouden waarbij men zich vooral richtte tot de hervormingsgezinden.⁴⁶

Over het uitzicht van de bedehuizen zijn we schaars ingelicht. De beeldenstormen die vanaf 1578 door de stad raasden, hadden de kerken grondig gezuiverd. In verschillende stadia had men de kerkornamenten geïnventariseerd en verkocht.⁴⁷ De rekening maakt wel melding van de gewone reparaties: plaatsen en herstellen van glasramen, plaatsen van sloten, bedekken van daken,... Wellicht deed men voor deze klussen bij voorkeur een beroep op calvinistische ambachtslui.

Zo stond Wulfaert Coedyck in voor reparaties aan en het het plaatsen van glazen vensters in de meeste kerken; zelfs de kerkeraad van Oostkerke had op hem een beroep gedaan⁴⁸. Coedyck stond reeds in 1566 bekend als calvinist.⁴⁹

De metselaar Loys Strael, tijdens het Wonderjaar "één vande principaelste uproepers vande nieuwe religie", voerde taswerk uit aan de Sint-Jacobskerk; zijn collega Clais Beke leren we vooral na 1584 als calvinist kennen.⁵⁰ Het kerkelijk meubilair dat dienstbaar was voor de protestantse dienst, werd behouden of *aangepast*. In de Onze-Lieve-Vrouwekerk plaatste een timmerman een "hemel" of baldakijn boven de preekstoel terwijl in de Predikherenkerk een gang met gedraaide, houten pilaren voor de preekstoel en een doophekken werden geplaatst.⁵¹ Ook de dis achteraan de kerk bleef functioneel; vandaar wellicht dat enkel voor de Predikherenkerk melding wordt gemaakt van het maken van een dis. Deze kerk was immers de enige niet-parochiekerk in gebruik van de calvinisten⁵². Ook bleven de kerken voorzien van één of meerdere klokken; bij herhaling deed men beroep op zadelmakers om lederen riemen daartoe te leveren.⁵³ De gereformeerde kerken gaven wellicht de aanblik van wijde, open ruimten. Nauwelijks tot ouderling van de Sint-Gillisparochie verkozen, of Gerard Drael liet de kerk ontruimen. Het effenen van de plavuizen en de zerken in de kerk kaderde wellicht eveneens in de opzet om over een gave ruimte te beschikken. Kort daarop volgde de levering van dennehout voor het maken van houten zitbanken.⁵⁴ Over de verdere inrichting treffen we geen gegevens aan. Opmerkelijk evenwel is dat in verschillende kerken "diversche schriftueren" werden geschilderd. Daartoe kochten de ouderlingen van de Predikherenkerk zelfs een stelling bij een timmerman op. Telkens voerden de schilders Olivier en Joost Bart dit werk uit in opdracht van de ouderlingen van de betreffende kerken. Olivier Bart was wellicht calvinist; hij ruilde Kortrijk voor een verblijf in zijn geboortestad omstreeks 1581, precies wanneer eerstgenoemde stad opnieuw voor Spanje werd gewonnen.⁵⁵

Met het toewijzen van alle parochiekerken aan de Brugse calvinisten onderstreepte de stadsmagistraat ondubbelzinnig haar gereformeerd karakter. Met de talrijke kloosterkerken beschikte de stadsoverheid over een ruime keuze, maar het laten doorgaan van de hervormde diensten in de parochiekerken maakte duidelijk dat het calvinisme zich als opvolger van de oude religie aandiende. Talrijke kloosterkerken waren trouwens afgebroken, kregen een andere functie toegewezen of bleven in de handen van de kloosterlingen.⁵⁶

De predikanten

Van begin 1581 tot aan de overgave van de stad op 25 mei 1584 waren er in de stad 19 predikanten voor lange of korte termijn actief in de stad. Aan elke kerk was een hoofdpredikant verbonden; soms kreeg deze bedienaar de steun van een tweede minister. Het verlaten van de dienst door of het overlijden van een predikant noopten binnen die periode tot talrijke interne verschuivingen. Hieronder volgt een prosopografische lijst van de Brugse bedienaars: slechts één tot nu toe ongekende predikant kwam aan het licht, van verscheidene onder hen was het niet geweten dat ze in Brugge hebben gestaan terwijl voor de meesten aan de hand van de rekening kon worden uitgemaakt aan welke Brugse kerk ze verbonden waren.

Carolus Agricola (°omstreeks 1555 in Antwerpen) werd eind 1581 naar Brugge beroepen en bleef er als predikant tot aan de reconciliatie. Aanvankelijk bediende hij de Sint-Gilleskerk; vanaf 19 mei 1583 verving hij Jan Lamoot als predikant van de Sint-Jacobskerk.⁵⁷

Na zijn studies in Heidelberg (inschrijving 1572) verscheen hij voor het eerst in Vlaanderen als predikant van Wachtebeke in 1579.⁵⁸ Eerst in de classisvergadering in Damme (17 april 1582) maakten de Brugse afgevaardigden melding van Agricola als nieuw aangenomen predikant. Hij verliet Brugge in mei 1584 en werd het jaar daarop beroepen door de Hollandse gemeente Klundert; vanaf 1586 stond hij als predikant in Hoorn.⁵⁹

Jacob Baselius (1563?) was vanaf november 1581 tot aan de reconciliatie in Brugge werkzaam.

Na zijn studies theologie aan de Leidse universiteit (1579-1581), beriep de Brugse gemeente hem als proponent⁶⁰. Wel had deze propositie heel wat voeten in de aarde.

De Sint-Jacobskerk, waar van 1581 tot 1584 Jan Lamot, Johannes Bogaert en Carolus Agricola predikant waren (M. Gerards, 1562).

49
L. Vandamme, *De correlatie*, p. 143. Wulfaert Coedyck was meester-glazenmaker vanaf 1555 en overleed in 1584: D. Van de Castele, *Livres d'admission*, p. 215, 273

50
Loys Strael: BAB, E 101, f82v; L. Vandamme, *De correlatie*, p. 264. Na de reconciliatie bleef Strael in Brugge wonen waar hij contact bleef houden met de calvinistische kern: RAB, Fonds Stad Brugge 661 bis, f 140v
Ciais Beke: BAB, E 101, f 107; E. Strubbe, *Het verval*, p. 20: Beke wordt berispt omdat hij "psalmen zoude ghezonghen hebben (25 april 1585)

51
BAB, E 101, f. 74, 91v, 93

52
BAB, E 101, f. 93v

53
BAB, E 101, f 107r-v: zadelmaker Franchois Noiret levert riemen tot ghebruucke vande groote clocke ghenaemt Loy" van de Sint-Salvatorskerk. In 1583 werd de klok van de Sint-Jacobskerk naar de Onze-Lieve-Vrouwekerk overgebracht: BAB, E 101, f 75v; SAB, stadsrekening 1583-1584, f 52v. Aan elke kerk was er trouwens een kiokluider verbonden

54
BAB, E 101, f 113v, 117v

55
BAB, E 101, f 75, 92v, 116. A. Schouteet, *Dokumenten*, p. 82 vermoedt dat de terugkeer van Olivier Bart in verband staat met het overlijden van zijn vrouw in Kortrijk. Hij werkte in deze stad als landmeter in dienst van de calvinistische stadsmagistraat. Joost Bart verbleef in maart 1586 nog in Brugge, en werd gesignaleerd op de klandestiene calvinistische vergaderingen ten huize van Jacques Coene: E. Strubbe, *Het verval*, p. 35

Het Minderbroedersklooster werd met de grond gelijk gemaakt. Jacob de Broucqsaulx kocht het huis van de gardiaan op: SAB, 118: SRB 1576-85, f 333v, 346v. Op de plaats van de kloosterkerk en -gebouwen richtte de stadsmagistraat respectievelijk een houtmarkt en een blekerij in: A. Dewitte en A. Viaene (ed.), *Lamentatie*, p. 146. in de Sint-Janskerk en in de kerken van de Eekhoutabdij en van het Augustijneklooster lagen er in 1581 Franse en Engelse soldaten: SAB, stadsrekening, 1581-82, f 57v-58. Voor deze inkwartiering had Jan Perez de gebouwen van de Eekhoutabdij gebruikt als opslagplaats van kaf en stro: SAB, 501: Confiscatie geestelijkheid, rekening Jaspar vande Watere, f 48. In september 1581 besliste de stadsoverheid eveneens het Clarissenklooster af te breken; in de plaats kwam een blekerij en een ververij: SAB, 118: SRB 1576-85, f 322v. In 1583 werd het Karmelietessenklooster ingeschakeld in een noodplan voor de opvang van pestlijders in de stad: SAB, 118: SRB 1576-85, f 404 (19 september 1583). Voor een algemeen overzicht: A. Dewitte en A. Viaene (ed.), *Lamentatie*, p. 12-17

57
 BAB, E 101, f 109r-v

58
 H.Q. Janssen, *Vlaanderen*, I, p. 129-130. Vooral eer naar Brugge te komen stond hij nog in Moerkerke: V. Arickx, *De hervormde gemeente*, p. 296-297

59
 J.P. van Dooren (ed.), *Classicale Acta*, p. 191; F.S. Knipscheer, in *NNBW*, I, kol. 44-45

60
 H. Brugmans, in *NNBW*, III, kol.

67
 61

H.Q. Janssen, *Vlaanderen*, I, p. 133-134; BAB, E 101, f 155: Jan van Vyve en Theodorus van den Berghe reisden naar de classisvergadering in gezelschap van Basilius, die aldaar zou geëxamineerd worden

62
 BAB, E 101, f 71v

63
 J. Hessels, *Ecclesiae*, III, p. 70401-2 (23 februari 1583)

64
 BAB, E 101, f 105

65
 H. Brugmans, in *NNBW*, III, kol.

66
 BAB, E 101, f 77v

67
 H.Q. Janssen, *Vlaanderen*, II, p. 67 187; J. Geldhof, *Calvinisme*, 1982, p. 68

BAB, E 101, f 78v. Oudenburg ligt net buiten de stad

Oostende

69
 BAB, E 101, f 79

70
 BAB, E 101, f 79

71
 BAB, E 101, f 78v-79; SAB, 139: Belasting zestendelen, Sint-Donaas 1583, f 31v

72
 F.S. Knipscheer, in *NNBW*, I, kol. 384-85

als predikant inhalen, maar door zijn examen te verdagen slaagde Brugge erin hem uiteindelijk voor de elgen kerk te behouden.⁶¹ Door het plotse vertrek van Gerard Plateel naar Engeland was hij immers reeds vanaf 25 januari 1582 als predikant in de Sint-Gillesparochie ingeschakeld. Half augustus van dat jaar verhuisde hij naar de Onze-Lieve-Vrouwekerk ter assistentie van Gillis Ebrecht. Hij bleef er werkzaam tot eind januari 1583, wanneer hij tenslotte aan de Sint-Salvatorskerk werd verbonden.⁶² De jaren dienst maakten van deze predikant intussen een gezaghebbend predikant. Zo is het schrijven aan de vluchtelingengemeente van Londen in februari 1583 in verband met de moeilijkheden met Abraham Bouters van zijn hand.⁶³ Eind 1583 sloeg de pest toe in zijn huisgezin, waarbij hij zijn vrouw verloor.⁶⁴ Tijdens de laatste maanden dienst liet hij zich nog fel opmerken door zijn weerwerk tegen de door Chlmay gevoerde vredesonderhandelingen. Nadat hij zich na zijn vertrek uit Brugge nog enkele maanden ten dienste had gesteld van de Brusselse calvinistische kerk, stond hij vanaf maart 1585, en tot aan zijn overlijden in 1604, als vast predikant in Bergen-op-Zoom.⁶⁵

Omstreeks december 1581 werd *Johannes Bogaert* als predikant in Brugge ingehaald; tot september van het volgende jaar bediende hij de Sint-Jacobskerk (jaargeld: 20 pond tournois) alwaar Johan Lamot hoofdpredikant was.⁶⁶ Pas op de classisvergadering van 17 april 1582 meldden de Brugse afgevaardigden dat ze Bogaert als vast predikant hadden aangenomen, maar dat hij voorlopig aan de Oudenburgse gemeente was uitgeleend.⁶⁷ Nergens wordt hij evenwel als minister van deze kerk vermeld. Mogelijks kan de tussenkomst van de ontvanger van de geestelijke goederen, omstreeks mei van dat jaar, in de verhuiskosten "uyter stede van Oosthende ghecommen wesende binnen deser stede met zijn menaige te schepe en te waghene" daarmee in verband staan.⁶⁸ Maar wellicht heeft dit bericht betrekking op zijn vaste benoeming in Brugge. Tijdens zijn proefperiode woonde hij in bij de ouderling Lucas Mussche,⁶⁹ maar nu hij vast kon blijven, huurde hij een huis waar hij zijn gezin liet overkomen. Nadat Johannes Fermijn, predikant van de Predikherenkerk begin oktober 1582 overleed, volgde hij hem aldaar op tot aan de reconciliatie.⁷⁰ Boven zijn jaargeld kwam de stadsmagistraat tijdens de zware ziekte van zijn vrouw, hem nog met een financiële steun tegemoet.⁷¹ Na 1584 bouwde hij in Holland zijn predikantenloopbaan verder uit.⁷²

Abraham Bouters verbleef in 1582 voor korte tijd in Brugge; hij was niet aan een kerk verbonden.

Hij was de zoon van een Gents ambachtsman die na 1566 naar Londen uitweek. Na omstreeks 1580 zijn studies aan de calvinistische hogeschool van Neustadt (Pfalz) te hebben beëindigd, werkte hij het volgende jaar als predikant van de Vlaamse vluchtelingengemeente van Frankfurt. Tijdens het voorjaar 1582 kwam hij in aanmerking als derde predikant (onder andere naast Petrus Dathenus) in Frankenthal, maar daar kwam niets van in huis.⁷³ Precies op dat ogenblik reisde Dathenus opnieuw naar Vlaanderen af, wellicht gevolgd door Bouters die omstreeks midden 1582 in Brugge aankwam.⁷⁴ Veel opbouwend werk heeft er hij niet verricht want op 28 juli reisde hij reeds naar Engeland om zijn zieke vader in Londen te bezoeken.⁷⁵ Naar Brugge keerde hij alvast niet terug, hoewel hij er in vaste loondienst was.⁷⁶ Het Brugse consistorie diende naderhand nog tussen te komen om Bouters nagelaten schulden glad te strijken.⁷⁷ Nadat hij in 1585 Londen verliet om predikant te worden in Emden, welgerde het Londens consistorie een gunstige attestatie af te leveren; de attestatie van Brugge had hij, naar eigen zeggen, verloren...⁷⁸

Kort voor 10 oktober 1579 kwam *Johannes Capito* in Brugge aan.⁷⁹ Hij bleef er tot 27 mei 1584 als bedienaar van de Sint-Walburgakerk.⁸⁰ In deze lange periode ontpopte hij zich tot de meest invloedrijke predikant in Brugge. Voor hij naar de Nederlanden afreisde, verbleef hij in de vluchtelingengemeente van Frankenthal. In 1578 stond hij als predikant in Breda, van waaruit hij waarschijnlijk richting Brugge toog. Hij was er de bezieler van de lokale gemeente; hij had een grote inbreng in de classisvergaderingen, pleitte uit naam van de Brugse gemeente bij de Londense kerk voor steun aan de eigen kerk in opbouw, vertegenwoordigde de Oostvlaamse Synode op de Nationale Synode van Middelburg (1581), begeleidde de Brugse studenten in hun theologische studies in Gent en Leiden,⁸¹ en besliste zelf over de bekwaamheid van predikanten op proef.⁸²

naar boven trad Capito herhaaldelijk op als tussenpersoon bij het overleg tussen de stadsoverheid en de lokale calvinistische kerk. Zo onderhandelde hij met de commissarissen van het geestelijk goed voor het optrekken van de predikantenvergoedingen,⁶³ stelde in overleg met de stadsmagistraat de biddagen vast,⁶⁴ en trad in mei 1580 op in een door de stad georganiseerde, openbare, theologische discussie met de priester Willem Taelboom.⁶⁵ Capito was trouwens gehuwd met een dochter van Jan Vleys, een invloedrijke kapitein van de burgerwacht. Als "opperhoofd van geheel het consistorie" ving hij eveneens veel tegenwind. In 1581 rees een scherp conflict met de Brugse predikant Theodorus vanden Berghe, zonder dat we over de grond van de zaak zijn ingelicht. De moeilijkheden sleepten aan tot Capito wellicht noodgedwongen in 1582 tot een schuldbekentenis overging. Zijn onstuimig en nogal dikwijks persoonlijk optreden manoeuvreerde hem in de machtsstrijd bij de afwikkeling van de Brugse Calvinistische Republiek in een onhoudbare situatie. Stadhouder Karel van Croy, prins van Chimay, had hem onder de arm genomen om de vredesonderhandelingen met Spanje samen met Gentse vertegenwoordigers voor te bereiden. Toen uiteindelijk bleek dat de vredesvoorstellen geen garanties inhielden voor de vrijwaring van de gereformeerde religie, haakte Capito af. Intussen had hij in die mate zijn vingers verbrand, dat hij voor beide partijen persona non grata was geworden. Toch week hij na de reconciliatie naar Sluis uit. Na diepgaande verhoren in Delft werd hij uit zijn ambt ontzet en uit het land verbannen.

Van april tot december 1583 maakte *Tilmanus Cupus* een proefperiode door in Brugge. Johannes Capito verklaarde hem na afloop niet geschikt wegens zijn gebrekkige kennis van de Nederlandse taal. Voor zijn gepresteerde dienst kreeg Cupus een vergoeding van 60 pond tournois.⁶⁶ Voordien was hij nochtans reeds predikant in Lo en Westkapelle geweest.⁶⁷

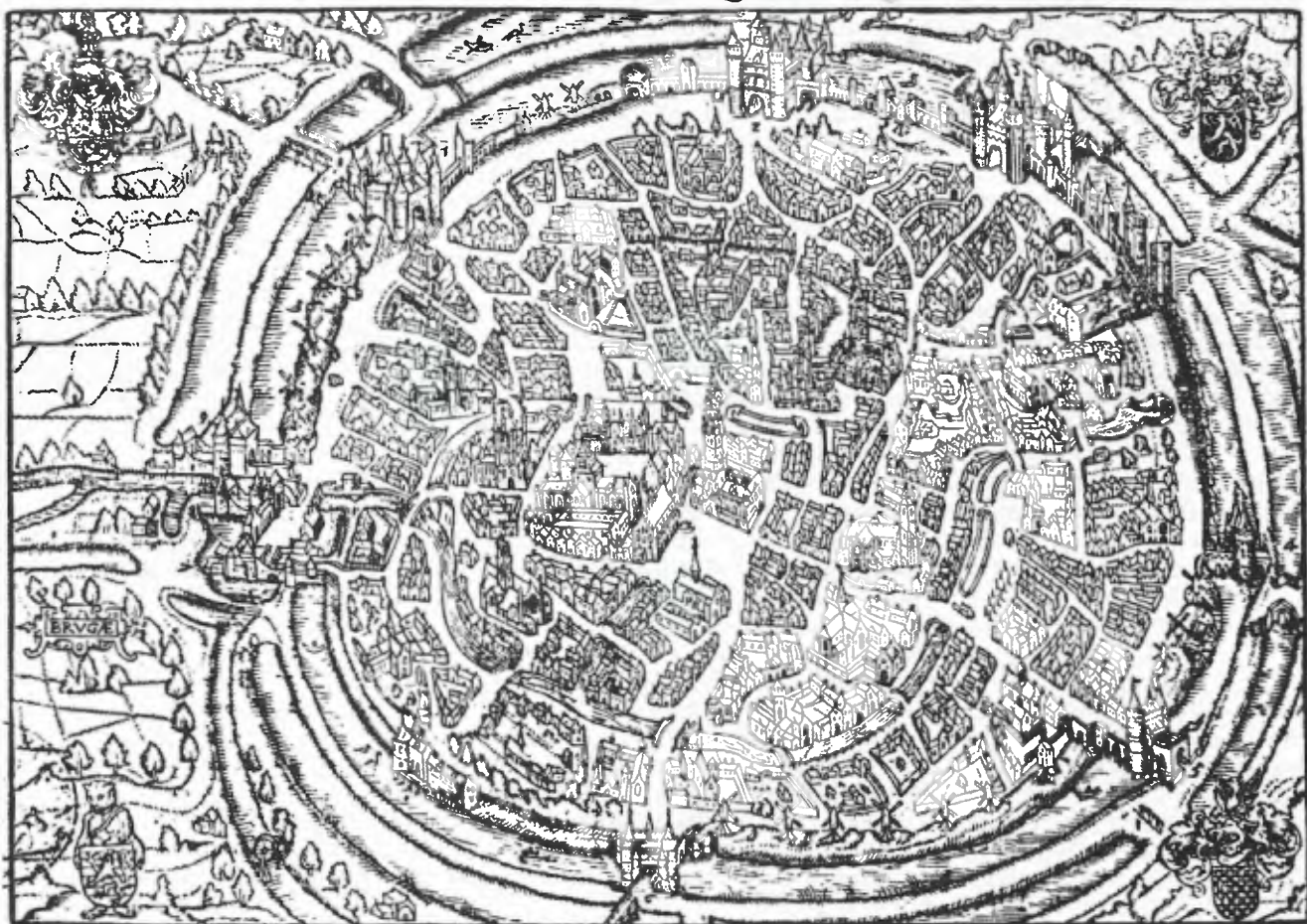
Op 1 augustus 1581 nam het consistorie van de Predikherenkerk *Cornelis Daens* als proponent aan. Deze proeftijd liep na precies een half jaar af; zijn vergoeding beliep 100 pond tournois.⁶⁸ Zijn overlijden verhinderde wellicht een vaste standplaats in Brugge.⁶⁹

Daens was boekverkooper-boekbinder van beroep. Mogelijks genoot hij zijn opleiding bij Christoffel Plantijn in Antwerpen; in 1571 stond hij in elk geval nog in het krijt bij de proto-typograaf "pour louage de son logis".⁷⁰ Reeds in 1578 behoorde hij tot het Brugse consistorie en kort daarop werd hij aangesteld als ontvanger van het commuun van de Sint-Walburgakerk.⁷¹ Vanaf 4 april 1583 stond *Jacques de la Drève* Jan Haren bij als predikant van de Waalse gemeente in de Sint-Donaaskerk tegen een jaarlijkse vergoeding van 400 pond tournois.⁷² Wanneer hij ruim een jaar later (4 mei 1584) naar Antwerpen afreisde om zijn gemeente op de Waalse classis te vertegenwoordigen, betekende dit meteen het afscheid van Brugge. Hij volgde vanuit de Scheldestad de verwikkelingen rond de reconciliatie en reisde vervolgens naar Leiden af.⁷³

Hij was afkomstig van Lillers in Artesië en gehuwd met een Antwerpse vrouw; hij sprak en begreep enkel Frans. Vooraleer hij in Brugge werd beroepen, bediende hij de Waalse kerken van Nijvel (1580), Mechelen (1581-1582) en Brussel (1582-1583).⁷⁴ Na de reconciliatie slaagde de Waalse gemeente van Brugge er haast onmiddellijk in zich te reorganiseren binnen de Hollandse textielstad Leiden en trok ze de la Drève opnieuw aan als predikant. Amper een jaar later (3/4 april 1585) werd hij evenwel uit zijn ambt ontzet.⁷⁵ Kort daarop stond hij in Oostende.⁷⁶

Johannes de Moor bediende vanaf 1 oktober 1583 de Onze-Lieve-Vrouwekerk. Slechts één betaling voor drie maanden dienst werd in de rekening ingeboekt.⁷⁷ Dit zou kunnen betekenen dat hij er begin 1584 niet langer predikant was. Hij was een uitgetreden karmeliet van Aalst, die vooraleer hij in Brugge beroepen werd enkele plattelandsparochies had bediend. Zijn provisie deed hij in Sint-Laurens; Johannes Dierkins, predikant van het naburige Kaprijke, beval hem bij Johannes Arcerius, minister van Sluis, aan om hem een vaste stek in de classis te bezorgen. De classisvergadering van 5 september 1580 oordeelde dat hij eerst zijn provisie met goed gevolg diende te beëindigen.⁷⁸ Omstreeks april 1583 huwde de Moor de dochter van zijn intussen overleden beschermmer, Johannes Dierkins.⁷⁹ Na Sint-Laurens werd hij achtereenvolgens predikant van Dudzele (1582)¹⁰⁰ en Vlissegem (1582-1583).¹⁰¹

- Brugge omstreeks 1563
(Brugse stadsbibliotheek, 3/91: De Magnificenta Politaë..., Antwerpen, 1564).
- 73
A.A. van Schelven, in NNBW, II, kol. 105-107
- 74
R. Van Roosbroeck, Emigranten, p. 197
- 75
A.A. van Schelven, in NNBW, II, kol. 106
- 76
BAB, E 101, f 37v: "Abraham Bouters minister hem toegheleit up sijn stipendium treckende naer Lonnen om sijn vader te besoucken..."
- 77
J. Hessels, Ecclesiae, III, p. 701-2 (838: 28 februari 1583); 712-13 (854: voor mei 1583)
- 78
J. Hessels, Ecclesiae, III, p. 816 (1010)
- 79
Alle gegevens nopens Jan Capito, tenzij anders vermeld, bij A.M. Koldewey, Capito, p. 71-90
- 80
BAB, E 101, f 28r-v
- 81
BAB, E 101, f 120v-122
- 82
BAB, E 101, f 148r-148v (Tilmanus Cupus)
- 83
Zo onder meer Franciscus Borluut, predikant van Lissewege. Zijn rekwest: SAB, 126: Brieven en acten, 1582 (6 juli 1582)
- 84
Zie onder andere SAB, 118: SRB 1576-85, f 346 (23 augustus 1582)
- 85
SAB, 118: SRB 1576-85, f 275v (9 mei 1580), A.C. De Schrevel, Séminaire, I, p. 380
- 86
BAB, E 101, f 148r-v
- 87
H.Q. Janssen Vlaanderen, II, p. 178: de classisvergadering beslist Cupus te beroepen voor de gemeente Uitkerke (14 november 1581). Drie maanden later figureert evenwel Thomas Ragenboom als predikant van Uitkerke: J. Geldhof, Calvinisme, 1982, p. 52. Zie verder eveneens D. van der Bauwhede, Handschriften, p. 296-306
- 88
BAB, E 101, f 88
- 89
BAB, E 101, f 2v
- 90
A. Rouzet, Dictionnaire, p. 83; M. Lefèvre, Libraires belges, p. 15
- 91
BAB, E 101, f 2v; H.Q. Janssen, Bescheiden, p. 17
- 92
BAB, E 101, f 68
- 93
H.Q. Janssen, Vlaanderen, I, p. 143
- 94
H. Q. Janssen, Vlaanderen, II, p. 276; G. Marnef, Het calvinistisch bewind, p. 228-229; Livre synodal, I, p. 99
- 95
J. Briels, Zuidnederlanders, p. 129; C.B., De Waalse kerk, p. 118-19

96
H.Q. Janssen, Brugge, I, p.
268-270
97
BAB, E 101, f 71v-72r
98
H.Q. Janssen, Vlaanderen, I, p.
162; H.Q. Janssen, Brugge, II,
214
99
BAB, E 101, f 51v-52
100
J. Geldhof, Calvinisme, 1982, p.
62; nog in juni 1582 was hij
predikant van Dudzele, maar hij
zag uit naar een andere
standplaats
101
BAB, E 101, f 51v-52: "Johannes
de Moor dienaere des woorts
binnen de prochie van
vlisseghem...". Op de
classisvergadering van 3 juli
1582 in Dudzele maakten zowel
gezanten van de gemeenten
Nieuwmunster en Vlissegem
bekend dat ze wilden een
predikant beroepen. In
afwachting van een definitieve
regeling werd beslist dat reeds
de volgende zondag Johannes
de Moor de dienst zou
vervullen: H.Q. Janssen,
Vlaanderen, I, p. 432-33.
Vermits hij op dat ogenblik niet
langer verbonden was aan de
Dudzeelse gemeente, werd hij
wellicht onmiddellijk door de
gemeente van Vlissegem
beroepen

Gillis Ebrecht stond alleszins vanaf 1 januari 1582 als predikant in de Onze-Lieve-Vrouwekerk (jaargeld 400 pond tournois). Zonder aanwijsbare reden verliet hij omstreeks oktober van het volgende jaar de stad; enkele maanden voordien had hij trouwens nog grondige herstellingswerken laten uitvoeren aan zijn woonhuis, eigendom van de kerk.¹⁰² Wel verhaalde Johannes Capito later dat Ebrecht in de loop van 1582 bij de stadsmagistraat in ongenade was gevallen.¹⁰³ Dat hij het vertrouwen genoot van de andere predikanten, werd duidelijk op de classisvergadering van 13 januari 1582 waar hij door de aanwezigen als voorzitter werd aangeduid.¹⁰⁴

Ebrecht werd naar Brugge beroepen vanuit de Vlaamse vluchtelingengemeente van Frankenthal, waar hij nog in augustus 1581 in het huwelijk getreden was met de dochter van de Brugse koopman Jan Matruydt.¹⁰⁵ Na zijn vertrek uit Brugge stevende hij opnieuw richting Duitsland, werd predikant in Frankfurt (1584), vervolmaakte zijn studies in Heidelberg en trok tenslotte naar Holland.¹⁰⁶

Johannes Fermijn was predikant in Brugge vanaf 1580. In de loop van het volgende jaar werd hij als vast predikant binnen Brugge aanvaard; dit was een aanslepend proces vermits Fermijn hoge eisen stelde (onder andere een bekrachtiging van zijn benoeming door de stadsmagistraat) waarop de Brugse kerk niet wenste op in te gaan.¹⁰⁷ Tot aan zijn plotse overlijden op 2 oktober 1582 bleef hij de diensten in de Predikherenkerk verzorgen.¹⁰⁸ Fermijn was reeds vanaf 1578 als predikant actief in Vlaanderen, en dat als bedienaar van Deinze.¹⁰⁹

Jean Haren stond in Brugge van 13 oktober 1578 tot mei 1584; hij was de vaste bedienaar van de Waalse kerk in Sint-Donaas¹¹⁰. Hij behoorde eigenlijk de calvinistische kerk van Valenciennes toe, maar hij had zich voor zijn komst naar Brugge vooral als legerpredikant onderscheiden.¹¹¹

Nadat reeds diverse Franstalige predikanten voor korte tijd waren voorgegaan, besliste de synode van de Waalse kerken, in Antwerpen bijeen op 16 september 1578, Haren naar Brugge af te vaardigen. Wanneer de kerk van Valenciennes hem opnieuw zou opeisen, verzekerde de kerk van Antwerpen om voor de permanentie in Brugge in te staan.¹¹² Haren bleef evenwel in Brugge; meteen is hij de predikant met de meeste dienstjaren. Bij de toewijzing van de Brugse parochiekerken aan de nieuwgezinden, werd Jean Haren predikant van de Sint-Donaaskerk. In de rekening wordt hij als dusdanig uitbetaald voor de periode 15 april 1582-15 januari 1584 (jaargeld 500 pond tournois).¹¹³

Haren bleek een controversieel figuur in het Brugse calvinisme. Er deden geruchten de ronde dat hij zijn vrouw verwaarloosde en zich vergreep aan zijn dienstmeid, en na de mislukte katholieke staatsgreep van juli 1579 plunderde hij het huis van kapitein de Mol, voorman van de opstand.¹¹⁴ Ook zijn verhouding met de Nederlandstalige kerk binnen Brugge verliep allesbehalve vlot. Hoewel hij in januari 1580 instemde om de Brugse classisvergaderingen bij te wonen, liet hij zich al vlug opmerken door zijn afwezigheid; in de loop van 1581 draalde hij deze vergaderingen definitief de rug toe.¹¹⁵ Zijn relatie met de classis van de Waalse kerken liep al evenmin gesmeerd.¹¹⁶ Vanaf 1583 bewoog hij zich eveneens intens op het politiek toneel. Enerzijds veroordeelde hij, samen met de meest rabiate predikanten, vanop de kansel Oranjes toenaderingen tot de katholieke hertog van Anjou; anderzijds stond hij op vertrouwde voet met Chimay en wierp hij zich op tot één van de promotoren van de vredespolitiek. Vandaar dat hij na de reconciliatie in Delft zwaar aan de tand werd gevoeld.¹¹⁷ Uiteindelijk werd hij uit zijn ambt ontzet; zijn verdere loopbaan gaf stof tot wilde speculaties.¹¹⁸

Jan Lamot was verbonden aan de Sint-Jacobskerk tot aan zijn overlijden in mei 1583. De rekening maakt melding van zijn vergoeding vanaf half maart 1582,¹¹⁹ maar hij vertoefde in elk geval reeds in 1580 in Brugge.¹²⁰

Lamot was aanvankelijk wever in Reningelst en ging omstreeks 1554 naar het calvinisme over. Noodgedwongen week hij een jaar later naar Emden en vervolgens naar Londen uit. In 1562 zetelde hij er in het consistorie van de Vlaamse vluchtelingengemeente. Tijdens het Wonderjaar 1566 verscheen hij als predikant opnieuw in het Westkwartier, maar de daaropvolgende repressie verplichtte hem naar Londen terug te keren. Strubbelingen in het consistorie aldaar leidden tot zijn ontslag en vanaf 1574 kon hij opnieuw, als predikant in IJsselmonde, in de Nederlanden aan de slag.¹²¹

In 1578 werd hij aan de prille calvinistische gemeente van Kortrijk uitgeleend. Wellicht vanuit Kortrijk naar Brugge gevlucht, werd hij er in de loop van 1581 als vast predikant genoemd.¹²² Hij was verbonden aan de Sint-Jacobskerk (jaargeld 500 pond tournois) tot hij in mei 1583 bezweek aan de "haesteghe ziekte"; zijn weduwe werd nog drie maanden doorbetaald.¹²³ Zijn in 1565 te Londen geboren, gelijknamige zoon studeerde in deze periode aan de Latijnse school in Gent, vervulde naderhand in Helderberg, en bouwde tot aan zijn overlijden in 1627 een predikantenloopbaan op in Nederland.¹²⁴

Over *Adriaan Lopus* als Brugs predikant zijn de gegevens schaars. Hij was een geboren Bruggeling en jezuïetenpater in zijn geboortestad. Vanaf 8 maart 1580 wordt hij als proponent in de Brugse calvinistische kerk gesignaleerd.¹²⁵ Tevens zou hij in datzelfde jaar de leerstoel van de priester Willem Taelboom in de Stichting Cuba hebben geambieerd.¹²⁶ Op 28 februari 1581 werd Lopus reeds tot de vaste predikanten van de Brugse gemeente gerekend. Hij overleed aan de pest, wellicht nog in datzelfde jaar want de rekening maakt van hem geen melding.¹²⁷

Christiaan Merlin was een geboren Bruggeling (°1558), die vanaf 1581 door de Brugse calvinistische gemeente financieel gesteund werd om zijn theologische studies in Gent en Leiden tot een goed einde te brengen.¹²⁸ Omstreeks Kerstdag 1583 trad hij als predikant in dienst van zijn geboortestad; hij bleef er tot 25 mei 1584, enkele dagen na de reconciliatie.¹²⁹

Aangaande *Firmin Morel* dienen we al evenzeer beknopt te zijn. Als huispredikant van Karel van Croy, prins van Chimay, bekleedde hij een ondergeschikte plaats in het Brugse calvinisme. De rekening maakt van hem geen melding vermits zijn ambt niet binnen de stadskerk kaderde.

102

BAB, E 101, f 70v-71v. De stadsmagistraas schonk hem 100 pond tournois bij zijn afscheid

103

H.Q. Janssen, Vlaanderen, II, p.

288

104

H.Q. Janssen, Vlaanderen, II, p.

183

105

A.A. van Schelven, in NNBW, III,

kol. 317

106

A.A. van Schelven, in NNBW, III,

kol. 317

107

H.Q. Janssen, Vlaanderen, I, p.

127

108

BAB, E 101, f 86v

109

H.Q. Janssen, Vlaanderen, I, p.

172

110

L. Gilliodts-van Severen, *Plèces*

inédites, p. 158

111

Livre synodal, I, p. 66; F.

Gagnebin, *Liste*, p. 41 vermeldt

Jean Haren bij de Waalse

predikanten van Dordrecht voor

1586

112

D. Nauta, *De Nationale Synode*,

p. 22

113

BAB, E 101, f. 67r-v

114

H.Q. Janssen, Vlaanderen, II, p.

251-52

115

Cfr. *supra*

116

H.Q. Janssen, Brugge, I, p.

253-257

117

H.Q. Janssen, Vlaanderen, II, p.

281-85

118

H.Q. Janssen, Brugge, I, p.

261-265

119

BAB, E 101, f 76v-77

120

A.A. van Schelven, in NNBW, III,

kol. 733-35

121

J. Decavele, *De dageraad*, I, p.

409-410; L. Vandamme,

Tiendconflict, p. 166

122

H.Q. Janssen, Bescheiden, p.

58-59: beroepingsbrief Kortrijk

(23 september 1578). Wellicht

vertrok hij zonder toelating naar

Brugge: W. van 't Spijker, *Acta*,

p. 76. Zie verder: H.Q. Janssen,

Vlaanderen, I, p. 121-22. Op 28

juni 1580 stelden zich twee

burgers borg over een

Kortrijkzaan die bij Jan Lamot in

het krijt stond: SAB, 118: SRB

1576-85, f 282v

123

BAB, E 101, f 76v-77v

124

J. Decavele, *Kerk en onderwijs*,

p. 69-70

125

H.Q. Janssen, Vlaanderen, I, p.

119

126

A.C. De Schrevel, *Séminaire*, I,

p. 380

127

H.Q. Janssen, Vlaanderen, I,

p. 120

128

BAB, E 101, f 59v

len vroegste kan hij met de aanstelling van Chimay van augustus 1583 in Brugge angekommen zijn; na de reconciliatie vertrok hij met de prinses van Chimay naar Holland.¹³⁰

Gerard Plateel staat in de rekening vanaf april 1582 als predikant van de Sint-Gilleskerk vermeld.¹³¹ Hijzelf daarentegen verklaarde in juni 1584 drie jaar lang de Brugse gemeente te hebben bediend.¹³² In elk geval bleef hij in Brugge tot aan de reconciliatie.

In 1577 was Plateel nog lidmaat van de Vlaamse vluchtelingengemeente van Londen.¹³³ Vandaar dat Brugge instond voor de hoog oplopende kosten om hem met zijn gezin naar Brugge te halen.¹³⁴ Tevens maakt deze onkostennota duidelijk dat hij niet inging op een eerdere beroeping door de calvinistische kerk van Middelburg (in Vlaanderen).¹³⁵

Theodorus Vanden Berghe (Montanus) was verbonden aan de Sint-Salvatorskerk; hij ontving een jaargeld van 500 pond tournois.¹³⁶ Ofschoon hij één der meest invloedrijke predikanten was tijdens de Brugse Calvinistische Republiek, bleef hij steeds verbonden aan de Vlaamse vluchtelingenkerk van Colchester (Essex), die hem aan Brugge uitleende. In 1573 had hij aldaar Jan van Migrode als predikant opgevolgd, op voorwaarde dat hij mocht ingaan op beroepingen vanuit het "vaderland".¹³⁷ Wanneer in 1578 het calvinisme zich in de Nederlanden herstelde, besliste het consistorie in Colchester Montanus enkele maanden aan deze reorganisatie te laten meewerken.

Na zware inspanningen slaagde Brugge er uiteindelijk in hem te beroepen. Het consistorie van de vluchtelingengemeente toonde zich evenwel bijzonder ongedurig en eiste steeds opnieuw Vanden Berghe voor de eigen gemeente op.¹³⁸ Omstreeks juni 1579 verbleef hij inderdaad voor enige tijd in Colchester, maar kort daarop stond hij opnieuw in Brugge. Hij bleef er nu tot 22 augustus 1583, de dag waarop hij met zijn vrouw definitief naar Engeland afreisde.¹³⁹

In de jaren 1596-1597 zette de kerkeraad van Delft nog drukke onderhandelingen op om Montanus aldaar als vijfde predikant in te halen.¹⁴⁰ Het was vergeefse moeite; tot aan zijn overlijden in 1598 zou hij Colchester niet meer verlaten. Vanden Berghe was onbetwistbaar één van de pioniers in de opbouw van het Brugse calvinisme. Hij was de enige predikant die de evolutie van een kleine hervormde kern in 1578 naar een grote kerkgemeenschap vanaf de jaren 1581 meemaakte. Zijn ijver werd bekroond met het voorzitterschap van de in 1582 gehouden provinciale synode, die trouwens in "zijn" kerk doorging.¹⁴¹ Niettemin leidde zijn gematigd optreden tot een open conflict met de radikale predikant Johannes Capito; herhaaldelijk dreigde hij zijn dienst te verlaten indien dit geschil niet opgelost werd.¹⁴² Of zijn vroegtijdig vertrek daarmee in verband te brengen is, kan niet worden uitgemaakt.

Op 17 april 1582 werd *Arnoldus Wassenberg* vergoed "voor eenen tijt ghepreckt thebbene" in de Predikherenkerk.¹⁴³ Vermits enkele dagen later Johannes Fermijn als hoofdpredikant aan deze kerk verbonden werd, mogen we in Wassenberg enkel een interim-bedienaar vermoeden. Begin juli 1582 stelde de Damse calvinistische gemeente hem als vaste predikant aan. Hij bleef er tot aan de reconciliatie in mei 1584.¹⁴⁴ Van daar trok hij naar Holland waar hij van 1584 tot aan zijn overlijden in 1603 als minister in Sliedrecht stond.¹⁴⁵ Opmerkelijk is dat Wassenberg op de vooravond van het calvinistische herstel in Vlaanderen (1577) nog door de Brugse bisschop Drieux als schoolmeester in Leffinge werd benoemd.¹⁴⁶

Dit overzicht leert ons dat tijdens de bloeijaren de Brugse calvinistische gemeente ruim van predikanten voorzien was. Het in één jaar tijd innemen van zeven kerken kon afdoende worden opgevangen. Niettemin diende men talrijke interne verschuivingen door te voeren om de opengevallen plaatsen adequaat op te vullen. De talrijke beroepingen die in de jaren 1581-1584 van de Brugse kerk uitgingen, illustreren daarenboven dat de situatie ver van ideaal was.¹⁴⁷ Tevens valt het op dat vooral een jonge generatie predikanten in Brugge de dienst uitmaakten. Dit in tegenstelling met Gent waar de toppredikanten van dat ogenblik werkzaam waren.¹⁴⁸ Anderzijds liep de kerkorganisatie parallel met deze in Gent: zes kerken voor de Nederlandstalige gemeente en één kerk voor de Franstalige.¹⁴⁹

Ongetwijfeld bepaalde het optreden van de predikanten het gelaat van de calvinistische kerk in Brugge. Niettemin kunnen de "ministers" niet los gezien worden van de kerkeraad (ouderlingen en diakens). Stricto sensu maakten de predikanten trouwens deel uit van het consistorie. De ouderlingen hielden toezicht op de zeden en op de leer binnen de lokale gemeente, terwijl de diakens zich met de armenzorg inlieten. Het consistorie was tevens een uiting van de democratische opbouw van de calvinistische kerk: de leden werden door de gemeente gekozen, en zij beriepen op hun beurt de predikant.¹⁵⁰ Het is betreurenswaardig dat de bronnen zo karig zijn met gegevens over de Brugse kerkeraad. Meermaals komt het optreden van het consistorie ter sprake, maar over de samenstelling en werking zijn we slecht ingelicht. Over het diaconaat vernemen we zelfs helemaal niets.

Reeds in mei 1578 stond een consistorie in de steigers, die niets onverlet liet om predikanten naar Brugge te bewegen.¹⁵¹ Hoe dit orgaan zich verder ontwikkelde is niet helemaal duidelijk; alleszins komt de kerkeraad regelmatig ter sprake in de classisvergaderingen en in de onkostennota's van de kerk.¹⁵² Wanneer de Nederlandstalige kerk van Brugge zich in 1582 aandient als zes afzonderlijke kerken, bracht dit tevens evenveel kerkeraden met zich mee. Dit kunnen we afleiden uit de namenlijst van de kerkeraadsliden; in de rekening worden ze veelal aangeduid met de kerk waaraan ze waren verbonden.¹⁵³ Toch blijven de bronnen na 1582 eveneens melding maken van hét consistorie. Wellicht mogen we daarin een overkoepelend orgaan zien, binnen het kader van de Brugse classisvergadering, waarin consistorieleden van verschillende kerken over gemeenschappelijke zaken met elkaar overleg pleegden.¹⁵⁴

De bijgaande lijst bevat de namen van 21 consistorieleden die in de periode 1578-1584 dit ambt bekleedden. Wanneer we weten dat er in de laatste jaren, de Franstalige kerk ingegrepen, zeven kerkeraden functioneerden, en de Synode van Dordrecht een tweejaarlijkse verkiezing voorschreef, dan mag het duidelijk zijn dat het hier over het topje van de ijsberg gaat.¹⁵⁴ Niettemin werpt hun identificatie een licht op de leidinggevende calvinisten in de stad en op de calvinistische recruitering in het algemeen.

De brief van 19 mei 1578 die Jan van Vyve bij zijn afreizen naar Leiden meekreeg, werd door acht andere kerkeraadsliden ondertekend: Godefroot Slabbaert, Pieter Maeten, Pieter van Dycke, Michiel van Vyve, Cornelis Daens, Pieter Sorret, Ferdinand Faukelius en Ferdinand Leys.¹⁵⁵ Het is bovendien de eerste vermelding van een consistorie in Brugge na de Pacificatie van Gent. Het is begrijpelijk dat een aantal van die leden oudgedienden waren die vanaf de vijftiger jaren en/of in 1566 reeds tot het calvinisme waren overgegaan. Meer bepaald betreft het hier Jan van Vyve, Pieter van Dycke en Godefroot Slabbaert. De twee eerstgenoemden handhaafden zich tot in 1584 in de voorste rangen van de calvinistische kerk.

Jan van Vyve (°1523) was de onvermoeide draaischijf van het Brugse calvinisme. Reeds in de jaren vijftig zocht hij contact met nieuwgezinde kooplui (Jan Toulet, Jan Ruffelaert), maar pas tijdens het Wonderjaar ontpopte hij zich als consistorielid tot de grote calvinistische voorman. De kerkeraadvergaderingen vonden toen regelmatig in zijn huis in de Steenstraat plaats terwijl hij tevens de spilfiguur was in de geldinzameling betreffende het goudguldensrekwest.¹⁵⁶ Het jaar daarop nam hij de wijk naar Norwich zodat hij in 1569 bij verstek werd verbannen.¹⁵⁷ In 1577 of begin 1578 verscheen hij opnieuw in Brugge en toog onmiddellijk aan het werk om de calvinistische gemeente nieuw leven in te blazen. De eerste predikaties gingen in zijn huis door, met brieven van de gemeente reisde hij naar Holland om predikanten te beroepen en op 29 juli 1578 vertegenwoordigde hij de Brugse calvinistische kerk in de Oostvlaamse synode in Gent, "met volle macht te handelen en te besluyten in alle ding noodig tot opbouwingh der gemeente Christy".¹⁵⁸ De stadsmagistraat zag zich genooddaakt van Vyve om zijn doortastendheid te berispen.¹⁵⁹

148

Enkele belangrijke predikanten kwamen wel in Brugge langs. Petrus Dathenus stond in 1578 kortstondig in Brugge: SAB, 118: SRB 1576-85, f 190 (25 oktober 1578). Godefridus Wingius, predikant van de Londense vluchtelingenkerk, verbleef in mei 1581 tien dagen in Brugge, op doortocht naar de Nationale Synode van Middelburg. Op die reis had hij het gezelschap van Johannes Capito, de Brugse ouderling Ferdinand Leys en Jacques Taffin, huispredikant van Willem van Oranje. Ook Taffin was dus korte tijd in Brugge: J. Hessels, *Ecclesiae*, III, p. 628-629 (718: 27 mei 1581). Wellicht had ook Lambert Daneau, professor aan de Gentse theologische faculteit bindingen met Brugge. Op 1 maart 1583 draagt hij zijn eerste deel van zijn studie "Isagoge" aan de Brugse stadsmagistraat op: O. Fatlo, *Nihil*, p. 100

149

Voor de organisatie van de Gentse calvinistische kerk: J. Decavele, *Kerk en onderwijs*, p. 85. Zelfs de jaarwedden (500 en 400 pond tournois voor respectievelijk de hoofd- en de hulppredikanten) waren gelijk

150

D. van der Bauwhede, *Protestantse terminologie*, p. 196. Zie vooral A. Van Ginkel, *De ouderling*

151

H.Q. Janssen, *Bescheiden*, p. 16-17

152

H.Q. Janssen, *Vlaanderen*, I, p. 144-148

153

BAB, E 101, passim

154

W. van 't Sijker, *Acta Synode*, p. 47: elk jaar diende de helft van de ouderlingen en diakens te worden vervangen

155

H.Q. Janssen, *Bescheiden*, p. 16-17

156

L. Vandamme, *De correlatie*, p. 277-284; J. Decavele, *De dageraad*, I, p. 343; J. van Vyve, *Histoire*, p. 272-73

157

Zijn sententie: ADN, reeks B, 7017: los stuk (24 februari 1569). De uitwijking naar Norwich: ADN, reeks B, 7019, f 26

158

L. Vandamme, *De correlatie*, p. 281

159

SAB, 118: SRB 1576-85, f 143v (14 juni 1578); A.C. De Schrevel, *Rectifications* II, p. 302

160

L. Vandamme, *De correlatie*, p. 282; BAB, E 101, f 155: reiskosten van een reis naar een classisvergadering in gezelschap van de predikanten vanden Berghe en Basellus (9 april 1582)

Tijdens de verdere opbouw bleef hij met opdrachten belast, vergezeld Brugse predikanten naar de classisvergaderingen, en deinsde er zelfs niet voor terug om zich in 1582 rechtstreeks tot de in Brugge vergaderde synode te wenden.¹⁶⁰

161
J. Geldhof, De politieke, p. 62
162
SAB, 118: SRB 1576-85, f 322
163
E. Strubbe, Het verval, p. 17,
23-24, 33; RAB, Fonds Stad
Brugge, 620 fris, f 150v (1 juli
1586)
164
A. Bauwens en D. van der
Bauwhede, Kerkeraad Sluis, p.
270
165
J. Decavele, Dageraad, I, p.
356; L. Vandamme, De
correlatie, p. 150-51
166
L. Gilliodts-van Severen, Pièces
inédites, p. 161
167
BAB, E 101, f 99v-100, 155
168
H.Q. Janssen, Bescheiden, p.
15-16 (1578), J. Hessels,
Ecclesiae, III, p. 701-703,
712-713 (de financiële
moeilijkheden met Abraham
Bouters, 1581); BAB, E 101, f
156r-v (beroeping Arnold Pistor
uit Frankfurt)
169
BAB, E 101, f 5v-6
170
L. Vandamme, Calvinisme, p.
123-134
171
J.P. van Dooren, Enige
bijzonderheden, p. 130; H.Q.
Janssen, Brugge, I 235; H.Q.
Janssen, Vlaanderen, I, p.
139-40
172
SAB, 118: SRB 1576-85, f 132 (12
mei 1578). Hij maakte deel uit
van de burgerwacht. Kort na
het minderbroedersproces viel
hij in ongenade bij zijn kapitein
"ghedaen hebbende jehghens
de pacificatie van Ghendt
ende den eedt by hem daertoe
ghedaen": SAB, 118: SRB
1576-85, f. 141 (10 juni 1578)
173
A.C. De Schrevel, Séminaire, I,
p. 381
174
H.Q. Janssen, Catalogus, p. 39
175
Hij woonde regelmatig de
predikaties bij, tafelde met de
predikanten en bepleitte de
calvinistische zaak voor de
stadsmagistraat: L. Vandamme,
De correlatie, p. 258-559
176
SAB, 114, Wetsvernieuwingen,
1572-1605. Hij bezat een groot
huis nabij de Vlamingdam: M.
Coornaert, De stadswaterloop,
p. 211-214
177
In 1582 was hij stedehouder
(assistent) van de hoofdman
van het Sint-Niklaas zestendeel:
SAB, Stadsrekening 1582-1583, f
56v
178
J. van Vyve, Histoire, p. 205
179
E. Vaerenbergh (ed.), Guillaume
Weydis, p. 100, 107-108; H.Q.
Janssen, Brugge, II, p. 17
180
H.Q. Janssen, Brugge, II, p. 80;
A. Bauwens en D. van der
Bauwhede, Kerkeraad van Sluis,
p. 266

Wanneer het zaken betreffende de "religie" betrof, bewoog hij zich eveneens op het politieke vlak, zoals zijn pleidooi voor de magistraat van het Brugse Vrije in 1579 om niet langer te talmen met het afkondigen van de religievrede.¹⁶¹ Van september 1581 tot september 1582 zetelde hij daarenboven als raadslid in de stadsmagistraat.¹⁶² Ofschoon hij naar aanleiding van de reconciliatie in 1584 uit de stad werd verbannen, wist van Vyve zich binnen Brugge te handhaven en stond hij weldra, opnieuw als consistorielid, in de bres bij de organisatie van een klandestiene, calvinistische gemeente. Halfweg 1586 werd de hele zaak opgedoekt en diende hij voor de derde maal in 20 jaar de stad te verlaten.¹⁶³ In het nog rebelse Sluis liet hij zich in augustus 1586 als lidmaat van de plaatselijke, gereformeerde kerk inschrijven.¹⁶⁴

De schoenmaker *Pieter van Dycke* was eveneens een calvinist van de eerste generatie. Sinds 1559 had hij de sacramenten en de H.Mis de rug toegekeerd. Binnen zijn parochie - hij woonde achter de Sint-Donaaskerk - wierp hij zich als pleitbezorger van de nieuwe leer op; hij hield er de bijnaam "apostel van Sint-Walburga" aan over.¹⁶⁵ De Raad van Beroerten liet hem evenwel ongemoeid, zodat hij vermoedelijk nooit Brugge heeft verlaten. Vanaf 1578 diende hij zich opnieuw aan bij de opbouw van het calvinisme in zijn stad. Tussen eind juli en half oktober van dat jaar reisde hij zelfs naar Leiden om de predikant Gasparus Gent naar Brugge te begeleiden.¹⁶⁶ Bij de opsplitsing in verschillende kerken, was van Dycke als ouderling aan de Sint-Walburgakerk verbonden; in 1582-83 nam hij daar bovendien de taak van koster op zich.¹⁶⁷ Maar bovenal maakte hij zich verdienstelijk als betaalmeester van de calvinistische kerk.¹⁶⁸ Tenslotte werd hij in 1581 aangesteld als ontvanger van de obediëntie van Sint-Donaas.¹⁶⁹

Over de derde oudgediende *Godefroot Slabbaert* horen we na 1578 niets meer. Hij liet zich in 1566 als calvinist opmerken, werd nadien gevangen genomen, maar slaagde erin in 1569 uit de Brugse stadsgevangenis te ontkomen. Na een jarenlang verblijf in Londen wees de aankoop van het Brugs buitenpoorterschap onmiddellijk na de Pacificatie van Gent erop dat hij zijn terugkeer naar zijn geboortestad voorbereidde.¹⁷⁰

Aangaande de andere leden van het eerste consistorie dienen we beknopt te zijn. Gezien zijn afvaardiging naar de Nationale Synode van Middelburg in 1581, was *Ferdinand Leys* een belangrijk kerkeraadslid. Hij nam trouwens frequent deel aan de classisvergaderingen, onderhandelde in opdracht met de commissarissen van het geestelijk goed, en vergezelde Jan Capito op 8 maart 1581 naar de provinciale synode in Gent.¹⁷¹ Vooral met zijn hevige reacties tegen de katholieke geestelijkheid liep hij in de kijker. Het kan geen toeval zijn dat de aanklacht betreffende sodomie in het Franciscanerklooster uitging van twee minderbroeders die in mei 1578 in zijn huis onderdak hadden gezocht.¹⁷² Drie jaar later had hij evenzeer een hand in het ontslag van de priester Willem Taelboom als docent aan de Stichting Cuba.¹⁷³ Na 1584 week hij naar het Noorden uit; zijn naam komt nog in 1591 in synodale stukken voor.¹⁷⁴

Pieter Sorret was wellicht verwant met Jan Sorret d'oude, die reeds in 1566 als diaken deel uitmaakte van het consistorie.¹⁷⁵ In elk geval waren ze beiden zijdereder; van 1575 tot 1578 zetelde Pieter trouwens in het ambachtsbestuur van de zijdenijverheid.¹⁷⁶ Na 1578 horen we niets meer van hem in de calvinistische kerkorganisatie.¹⁷⁷

Michiel van Vyve was een verre verwant van Jan van Vyve.¹⁷⁸ Na 1578 horen we van hem evenmin nog iets wat betreft de kerkorganisatie, maar wellicht zat zijn militaire loopbaan daar voor iets tussen. Aanvankelijk werd hij als kapitein naar Oostende uitgezonden, maar in augustus 1583 bezette hij met zijn soldaten het kasteel van Sluis.¹⁷⁹ Het consistorie van Sluis maakte zich ongerust over zijn afwezigheid bij het avondmaal, maar van Vyve was nog steeds lidmaat van de Brugse kerk.

Na de overgave van Brugge bracht hij zijn attestatie over en werd hij als lidmaat van de calvinistische gemeente van Sluis ingeschreven.¹⁸⁰

Wat betreft *Cornells Daens* en *Ferdinand Faulkelius* wezen we reeds op hun functie van particulier ontvanger van geestelijk goed. Daens doorliep omstreeks 1582 een proeftijd als proponent van de Predikherenkerk; van *Ferdinand Faulkelius* weten we dat zijn zoon Herman in Gent en Leiden theologie studeerde.¹⁸¹

Met de volledige uitbouw van de calvinistische kerk in de loop van 1581, duiken vanzelfsprekend een pak nieuwe consistorieleden op. Een aantal onder hen kunnen we opnieuw identificeren als calvinisten die in 1566 reeds tot de gemeente behoorden: Lucas Mussche, Adriaan vanden Heede en Domyn Vaerheil.

Lucas Mussche logeerde als ouderling van de Sint-Jacobsparochie ondermeer de predikant Johannes Bogaert tijdens diens proefperiode.¹⁸² Als zijdeverver had Mussche een gezaghebbende positie binnen zijn ambacht verworven; hijzelf werkte vooral in opdracht van Antwerpse kooplui.¹⁸³ De lakenkoopman *Adriaan vanden Heede* was in 1566 diaken geweest, maar diende zijn lakenwinkel in 1567 uit vrees voor de repressie te verlaten.¹⁸⁴ Na 1576 verscheen hij opnieuw in Brugge; hij trad onder andere op als ontvanger van de Sint Walburgakerk.¹⁸⁵

Zijn schoonbroer, de lakenkoopman Cornelis Rudders, werd in maart 1578 opgenomen in de raad van de XVIII aannen.¹⁸⁶ *Domyn Vaerheil* was zijdelakenhandelaar. Ondanks heel wat moeilijkheden met de Raad van Beroerten, kon hij na 1566 in Brugge blijven. Bij de katholieke machtsgreep van juli 1579 wierp hij zich als een der felste verweerders op. Benevens consistorielid, nam hij van 1578 tot 1580 het gouverneurschap waar van de Berg van Charitate. Daarenboven zetelde hij vanaf september 1582 in de stadsmagistraat. Na de reconciliatie bouwde hij in Londen een nieuw bestaan op; in 1601 verbleef hij er nog steeds.¹⁸⁷

Anderen duiken voor de eerste maal op zoals Pieter van Vyve, een neef van Jan, Maeillaerd de Mel, koopman in fusteynen en in lijnwaad, en gehuwd met een dochter van Domyn Vaerheil, en het magistraatslid Gherard Drael.¹⁸⁸

Uit het beschikbare namenmateriaal kan opgemaakt worden dat zowel oudgedienden als "nieuwbakken" calvinisten zich aan de top van de Brugse hervormde kerk aandienden. Doorgaans ging het om vermogende burgers: een edelman, een meester-zijdeverver die in 1580 ongeveer 30 huizen in de Brugse binnenstad in eigendom had, meester-beenhouders en vooral lakenhandelaars. Vandaar wellicht dat we verschillende onder hen tijdens de jaren 1578-1584 in de stadsmagistraat aantreffen.¹⁸⁹

De Sint-Donaaskerk, in gebruik van de Waalse gemeente (1581-1584)(M. Gerards, 1562).

181

Cfr. supra en infra

182

BAB, E 101, f 78r-v

183

L. Vandamme, De correlatie, p. 232-33

184

L. Vandamme, De correlatie, p. 176-178

185

BAB, E 101, f 7; RAB, Kerkarchief Sint Walburga, 24: kerkrekening 1580, f 1: "...dewelcke rekenynghe de voors. Adriaen inde voorn. qualiteyt doet den kerckenraedt vande ghereformeerde religie". Dit ambt oefende vanden Heede van 1580 tot 1583 uit: SAB, 124: Rekwesten 1583-84, stuk 36 (20 september 1584)

186

SAB, 120: Hallegeboden, 1574-84, f 191 (22 maart 1578).

Hij woonde in één van de duurste huizen van de stad (in de Steentraat): SAB, 139:

Belasting zestendelen, Sint-Jacobs 1569, f 1v

187

L. Vandamme, De correlatie, p. 271-275

188

Maeillaerd de Mel: SAB, 173, Overleg 1566-67, stuk 193; SAB, 103, Oorkonden private aangelegenheden, 562. Hij was gehuwd met de dochter van Jan Salop. Deze laatste behoorde tot de kleine kring Brugse lakenkooplui en drapeniers die de Hondschootse saainijverheid in Brugge in goede banen leidden. Zijn huwelijkscontract: SAB, 198, Klerken van de Vlierschaar, 835, f 4^or-v (17 november 1562). Bij het overlijden van zijn vrouw fungeerde Domijn Vaerheil vanaf 5 juli 1578 als voogd: SAB, 208, Wezengoederen, Sint Donaas 9, f 86: het aandeel van de negen minderjarige kinderen bestond uit een kapitaal van 750 pond verbonden aan twee huizen in de Vlamingstraat. Na de reconciliatie was hij actief in de klandestiene calvinistische kerk binnen Brugge: E. Strubbe, Het vervai, passim

189

Zie de magistraatslijsten bij A. Dewitte en A. Viaene (ed.), Lamentatie, p. 166-171

190
E. Strubbe, Het verval, p. 32

191
E. Strubbe, Het verval, p. 33

192
W. van 't Spijker, Acta Synode,
p. 152

193
J. Høssels, Ecclesiae, III, p. 597-98
(674); p. 599-600 (676)

194
BAB, E 101, f 72v-73; 79v-80;
88r-v; 99r-v; 106; 111r

195
BAB, E 101, f 80

196
A. Dewitte, De kapittelschool, p.
44-46

197
SAB, 118: SRB 1576-85, f 338r-v
(21 juni 1582)

198
P.H. Van der Laan,
Gereformeerde Predikanten, p.
8-11

199
P.C. Molhuysen, Bronnen, I, p.
162

200
BAB, E 101, f 59v

201
BAB, E 101, f 156v: "...ende
naermaels goeden dienst te
moghen doene..."

202
J. Borsius, Herman Faukelius, p.
188; H.Q. Janssen, Brugge, II, p.
233

203
J. Decavele, Kerk en onderwijs,
p. 74-75

204
R. Van Roosbroeck, Emigranten,
p. 144. Vanaf 1599 werkte hij
als predikant in Middelburg
(Zeeland) en speelde hij een
eerste plansrol in de Synode
van Dordrecht (1618-1619): J.
Borsius, Herman Faukelius, p.
185-348

ambachtslui: Pieter van Dycke, Daneel Hughe.¹⁹⁰ Na de reconciliatie bleven enkele kerkeraadsliden in functie binnen de klandestien georganiseerde gemeente.¹⁹¹

Het calvinistisch onderwijs

Reeds de Dordse Synode (1578) benadrukte de noodzaak van een calvinistisch scholennet waar, naast een algemene vorming, de kinderen "voornemelijk in den christelicken catechismo onderwesen ende totten predication gheleydet worden".¹⁹² Het onderwijs bekleedde inderdaad een cruciale plaats in het calviniseringsproces; binnen Brugge werd dan ook werk gemaakt om aan de synodale voorschriften te voldoen. Een streven die niet steeds de wind in de zeilen had. Wanneer op 17 december 1580 de Londense kerkeraad er bij de Brugse broeders op aandrong bijzondere zorg te besteden aan "uwer stadt gemeyne scholen warvan na den dienst des Wordes de allermeeeste zorge...behoirt genomen te worden", diende predikant Theodorus vanden Berghe ruiterlijk toe te geven dat er op dat vlak nog weinig was gerealiseerd.¹⁹³ In de loop van de twaalfde eeuw was men er toch in om een calvinistisch onderwijsnet in de kerkelijke structuur in te passen. Op de Franstalige Sint-Donaaskerk na, beschikten alle kerken dan over een school. Als scholasters traden op: Jacob Buuck (Onze-Lieve-Vrouw), Joachim Kerstens (Sint-Jacob), Jan Duust (Predikheren, later Sint-Walburga), Karel Schillewaert (Predikheren), Melchior vande Camme (Sint-Salvator) en Pieter Caesteker (Sint-Gillis).¹⁹⁴ Boven hun jaarwedde van 60 pond tournois, kregen deze onderwijzers de gratis beschikking over een woonhuis.¹⁹⁵ Wanneer Johannes Capito, predikant van de Sint-Walburgakerk, omstreeks mei 1582 Jan Duust van bij de Predikheren weghaalde, bleek hij nog over geen scholaster te beschikken. Wellicht is het geen toeval dat precies Capito zijn oog liet vallen op deze leraar. Waar de anderen nieuwkomers waren in de Brugse onderwijswereld, stond kanunnik Jan Duust van 1575 tot 1579 aan het hoofd van de kapittelschool van Sint-Salvator.¹⁹⁶ Over het onderwijsniveau in deze "kweekscholen" laat de rekening niets los. Het optreden van een scholaster als Jan Duust kan een aanduiding zijn dat - naar analogie van de Gentse situatie - het Latijnse scholen betreft. In juli 1582 liet de stadsmagistraat alvast doorschermen dat Brugge beschikte over onderwijs dat op de universiteit voorbereidde.¹⁹⁷ Toen peilden de Brugse schepenen immers bij hun Gentse collega's naar de financiële structuur van de Theologische Faculteit aldaar. Dit onderzoek kaderde in het plan om ook in Brugge een Theologicum op te zetten; enkele potentiële professoren (o.a. Jacob Cruquius) werden alvast gepolst naar hun financiële eisen. Zonder onmiddellijk aanwijsbare redenen werden deze plannen uiteindelijk opgeborgen; de vraag is of een dergelijke inrichting inderdaad wel haalbaar was in de zo dichte omgeving van Gent. Aldaar doceerden trouwens de corypheeën van het toenmalige calvinisme als Lambert Daneau en Jacob Kimedonck.¹⁹⁸ Het opbergen van de plannen om een eigen theologische hogeschool op te starten, weerhield de Brugse magistraat er evenwel niet van om zorg te dragen voor studenten uit eigen rangen. Zowel aan de Gentse "Doorluchtige School" als aan de universiteit van Leiden studeerden in deze jaren Brugse studenten theologie.¹⁹⁹ Het was een investering op lange termijn om aan het bijwijken prangende predikantentekort het hoofd te kunnen bieden. In de jaren 1582-83 trok men 400 pond tournois uit om de studies van Christiaan Merlin te bekostigen.²⁰⁰ Rond Kerstmis 1583 trad hij op 25-jarige leeftijd reeds als predikant in dienst van de Brugse gemeente. De Bruggeling Arnold Pistor, die in de vluchtelingengemeente van Frankfurt verbleef werd in het voorjaar 1583 naar Brugge gehaald "omme ter studie ghestelt te worden" teneinde de Brugse gemeente te kunnen dienen.²⁰¹ Op 28 mei 1583 schreef hij zich samen met Herman Faulkelius aan de Leidse universiteit in.²⁰² Deze laatste was de zoon van het Brugse consistorielid en ontvanger van geestelijk goed Ferdinand Faulkelius. Voor zijn afreis naar Leiden studeerde hij aan de Gentse Faculteit, alwaar hij op 2 april 1583 18 thesen bij Lambert Daneau had verdedigd.²⁰³ Zowel Pistor als Faulkelius zouden zich niet meer ten dienste kunnen stellen van het Brugse calvinisme. Vanaf 1585 stond Faulkelius als predikant in Keulen; het spoor van Pistor raakten we bijster.²⁰⁴

het begeleiden van de Brugse studenten werd door de predikant Johannes Capito ter harte genomen.²⁰⁵ Het is dezelfde minister die in de beide stadsscholen (Sint-Elisabeth voor meisjes; Bogarden voor jongens) het calvinistisch onderwijs doordrukte. Vanaf augustus 1581 maakten calvinistische schoolmeesters aldaar de dienst uit. Voor de meisjesschool werd beroep gedaan op een schoolmeesteres uit Gent.²⁰⁶ Een jaar voordien was er nog in de Bogardenschool een rel ontstaan toen een leraar een "fameux liedekin of refereynken" had gemaakt.²⁰⁷ Wellicht dient men vanaf 1579 de door de stadsmagistraat aangestelde gouverneurs van deze scholen eveneens in calvinistisch gezinde kringen zoeken. Zeker is dit het geval met Antoon Huwijn²⁰⁸, Jan van Peene²⁰⁹, Pieter Waghe²¹⁰ en Joost Galle²¹¹.

Benevens de stadsscholen voor arme kinderen, subsidieerde de Brugse stadsoverheid de Stichting Cuba, waaraan sinds 1540 de leerstoelen theologie en letteren waren verbonden. De priester Willem Taelboom werd in 1581 aan de dijk gezet; de predikant en gewezen Brugs Jezuïet Adriaan Lopus maakte op de vrijgekomen leerstoel aanspraak. De Mesenaar Jacob Cruquius bleef gedurende de volledige Calvinistische Republiek de letteren doceren.²¹²

Tenslotte dient er nog gewezen op de talrijke privé-scholen. Relevante informatie daaromtrent ontbreekt, maar het valt te verwachten dat dit scholennet door de stadsmagistraat op de voet werd gevolgd en dat schoolmeesters zich aan het gewijzigd klimaat aanpasten. Dit gold in elk geval voor meester Willem van Liekercke, reeds schoolmeester in Brugge in 1569, die van de Brugse schepenen in 1582 (of 1583) de zoon van de overleden calvinistische kapitein Dooghe kreeg toegewezen. Na de reconciliatie - op 23 oktober 1584 - verkreeg hij van bisschop Drieux opnieuw de toelating om een school open te houden.²¹³ Kerkelijk en burgerlijk initiatief gingen in de calvinisering van het onderwijs in Brugge hand in hand. De scholasters verbonden aan de parochiekerken werkten duidelijk onder de hoede van de calvinistische kerk. Naast deze schoolmeesters ontwikkelde de hervormde gemeente nog een aantal andere lage ambten. Zo was er aan elke kerk een koster, voorzanger en klokluiders verbonden. Om de dienst te verzekeren dienden ook hier talrijke interne verschuivingen doorgevoerd worden. In de Sint-Donaskerk ging een dagelijks avondgebed door, waar Joost Batens van november 1582 tot alleszins 15 juni 1583 voorzanger was. Tevens deed hij dienst als koster van de Onze-Lieve-Vrouwekerk. Mogelijks is hij te vereenzelvigen met de gelijknamige karmelietenpater die in deze jaren alimentatiegeld kreeg uitbetaald.²¹⁴ Tenslotte was er nog een ziekentrooster die voor de ganse gemeente werkte. In de rekening wordt Loys Dierycx voor de periode oktober 1582-september 1583 daarvoor vergoed.²¹⁵

Brugge, een calvinistische stad?

Uit wat voorafgaat blijkt de nauwgezette organisatie van de calvinistische kerk binnen Brugge. Cruciaal blijft evenwel de vraag naar de respons van de bevolking op de verschuiving van een katholieke naar een hervormde kerkstructuur. Het is immers voorbarig te besluiten dat de toewijzing van bidplaatsen en het continu aanvullen van het predikantenbestand een gevolg was van een steeds groeiend calvinistisch kerkvolk. De recente geschiedschrijving benadrukt eerder het tegendeel; het uitschakelen van de katholieke religie en het uitbouwen van een calvinistische kerk kaderde in een "politiek" van calvinisering. Dat dit een uiterst langzaam proces betrof, wordt trouwens geïllustreerd door de Hollandse situatie waar de hervormde kerk, reeds vanaf 1572 in opbouw, heel lange tijd een minderheidskerk bleef.²¹⁶ Een onderzoek naar de religieuze verhoudingen in Brugge tijdens de jaren 1581-1584, is bij gebrek aan adequaat bronnenmateriaal geen haalbare kaart.²¹⁷ Niettemin vermogen fragmentarische gegevens ons toch een benaderend beeld te verschaffen. Vooreerst is er de invloed van de oude kern hervormden die de repressiepolitiek van het voorbije decennium doorstaan hadden of uit ballingschap teruggekeerd waren. Een vanuit kwalitatief oogpunt belangrijke groep, die in Brugge kwantitatief van weinig betekenis mag geacht worden.²¹⁸

205
 BAB, E 101, f 120v-122 (onder andere: "Johannes Capito omme daarmede te cleeden Arnoldi Pistoris een van de jonghe studenten omme te treckene naer sijn studie"
 206
 E. Vaerenbergh (ed.), Guillaume Weydts, p. 39; A.M. Koldewey, Johannes Capito, p. 39
 207
 SAB, 118: SRB 1576-85, f. 279 (26 mei 1580)
 208
 Antoon Huwijn, gouverneur van de meisjesschool, 1580: SAB, 118: SRB 1576-85, f265v (7 maart 1580). Deze meersener figureerde in 1578-79 als deken van de warandatie van de saaiweverij: RAB, Découvertes 20, f 206v. Zie verder: L. Vandamme, De correlatie, p. 196
 209
 Jan van Peene, gouverneur van de Bogardenschool, 1580: SAB, 118: SRB 1576-1585, f 264v (3 maart 1580). In 1584 werd hij de stad uitgezet: A.Dewitte en A. Viaene (ed.), Lamentatie, p. 95
 210
 Pieter Waghe, gouverneur van de Bogardenschool, 1582: SAB, 118: SRB 1576-85, f 333 (1 maart 1582), 384r-v (17 maart 1583). Hij was de zoon van de calvinistische wijnkoopman Jan Waghe, en was gehuwd met de dochter van Esaias Beyts, nog een calvinist van de eerste generatie: SAB, 198: Klerken van de Vierschaar 592, p. 614-618 (huwelijkscontract 22 februari 1550). Van september 1582 tot september 1583 zetelde hij in de stadsmagistraat: L. Vandamme, De correlatie, p. 289. Na de reconciliatie bleef hij zich ophouden in calvinistische middens: E. Strubbe, Het verval, p. 17, 33
 211
 Joost Gaile, gouverneur van de Bogardenschool, 1582: SAB, 118: SRB 1576-85, f 333 (1 maart 1582). Hij maakte deel uit van de magistratsgroep en ging reeds in 1566 naar het calvinisme over. In de jaren onmiddellijk voor zijn gouverneurschap zetelde hij in de stadsmagistraat en was hij belastingontvanger van de vijfde penning: L. Vandamme, De correlatie, p. 161
 212
 N. Geirnaert, Een initiatief, p. 51; A.C. De Schrevel, Séminaire, II, p. 187-88
 213
 BAB, E 101, f 64v-65; A. Dewitte, De kapittelschool, p. 63; A. Dewitte, Gelicentleerde schoolhouders, p. 78
 214
 BAB, E 101, f110, 145v, 154v
 215
 BAB, E 101, f 119-20
 216
 J.J. Woltjer, De religieuze situatie, p. 102-104

- 217
Enkel voor Antwerpen liet het bronnenbestand toe deze probleemstelling grondig te onderzoeken: J. Van Roey, De correlatie. Aan de hand van doopboeken slaagde A.C.F. Koch, *The Reformation*, er ondermeer in het aandeel van de katholieken in de stadsbevolking van Deventer in de periode van de religievrede af te lijnen.
- 218
J.J. Woltjer, *De Vrede-Makers*, p. 82-83
- 219
L. Vandamme, *De correlatie*, p. 321-329
- 220
J. Decavele, *Het herstel*, p. 16-17
- 221
Op basis van de prosopografie van de in 1566 geïdentificeerde calvinisten: L. Vandamme, *De correlatie*, p. 79-294
- 222
J. Weale, *Chantraines*, p. 458-59; L. Gillodts-van Severen, *Les franc-courtiers*, p. 46. Een overzicht van de kerkelijke goederen door hem opgekocht (390 gemeten) in SAB, 530: Familiearchief, Chantraines, los stuk. Tot zijn talrijke bezittingen behoorde ook het buitengoed "Ter Coude Keukene" in Sint-Andrie: ARA, Rekenkamer 18.804, f 4. Zie verder L. Vandamme, *De correlatie*, p. 117-124
- 223
L. Vandamme, *De correlatie*, p. 242-247; M. Coornaert, *Un centre*, p. 282, 259
- 224
J. Hessels, *Ecclesiae*, III p. 564 (627: 25 oktober 1579). De beroepen predikant was Jan van der Beke.
- 225
J. Hessels, *Ecclesiae*, III, p. 599-600 (676); J. Briels, *Zuidnederlanders*, 46
- 226
J. Hessels, *Ecclesiae*, III, p. 583-84 (665)
- 227
J. Hessels, *Ecclesiae*, III, p. 621 (709)
- 228
E. Vaerenbergh (ed.), *Guillaume Weydts*, p. 65-66. Over de intocht van Anjou: D. van der Bauwhede, *Historische toelichting*, p. 15-18
- 229
E. Vaerenbergh (ed.), *Guillaume Weydts*, p. 27
- 230
W. Van Waesberghe, *Nieuwe textiel*, p. 218-238; SAB, stadsrekening 1582-83, f 52v, 55r-v. Speciale maatregelen werden getroffen om de straten te zuiveren van de "vuylicheit ende messche bijde gevluchte landslieden daer gheworpen": SAB, stadsrekening 1582-83, f 56v
- 231
J.J. Woltjer, *Vrede-Makers*, p. 83

de opbloei van het calvinisme in 1566, bleef de hervorming in Brugge een marginaal gegeven.²¹⁹ Dit weerhield er de interim-predikanten Jan van den Spieghelen en Pieter Heijndrickxsen in 1578 niet van te spreken over een "mooi beginseel".²²⁰ Zeker, een deel van de door de repressie en/of verbanning geharde calvinisten doken vanaf 1578 opnieuw in Brugge op. Van de 99 in 1566 geïdentificeerde calvinisten troffen we er bijna één derde (30) in de jaren 1578-1584 in Brugge aan.²²¹ Enkelen (Jan van Vyve, Godefroot Slabbaert, Domyne Vaerheil, Lucas Mussche, Pieter van Dycke, Adriaan vanden Heede) stipten we hoger reeds als consistorielid aan. Anderen bouwden nu een carrière op in het calvinistisch georiënteerde stadsbestuur of in de militaire organisatie. Als de opmerkelijkste figuren dienen hier Jacob de Broucsaulx en Vincent Sayon vermeld.

De calvinistische koopman-makelaar *Jacob de Broucsaulx* maakte bij de inname door de troepen van Ryhove onmiddellijk deel uit van het revolutionair comité van de XVIII mannen om zich vervolgens tot 1584 in de stadsmagistraat te handhaven. Van september 1580 tot september 1582 was hij zelfs eerste burgemeester. Tevens liet hij zich opmerken als één van de ijverigste opkopers van kerkelijk goed. Meteen had hij zich opgewerkt als één van de meest vermogende burgers in de stad.²²² *Vincent Sayon* handhaafde zich eveneens tot 1584 in belangrijke magistraatsfuncties (schepen, raadslid, hoofdman, thesaurier) en zetelde in 1580 in het vier-koppig comité dat de verkoop van de geestelijke goederen in goede banen leidde. Als koopman beschikte hij over intense connecties in de wereld van de Brugse tapijt-, zijde- en saaijverheid. De zijde- en vooral de saaiwerkers waren sterk door calvinistische ideeën beroerd. Mede door zijn toedoen kon Brugge in 1549 voor de eerste maal Hondschootse saaiwevers aantrekken.²²³

Het is zeer de vraag in welke mate deze kleine kring zich verder in de breedte uitbreidde. Wanneer de calvinistische burgemeester Broucsaulx in oktober 1579 meldde dat "in onse Stadt van Brugghe den ougst groot es", moet voor ogen gehouden worden dat hij met dit bericht vooral hoopte predikanten uit Londen naar Brugge over te halen.²²⁴ En inderdaad, op 31 december 1580 gaf Theodoor vanden Berghe grif toe dat "de reformatie binnen dese stadt alsnoch so verre niet gebracht en is als in ander".²²⁵ Andere berichten leggen een onmiddellijk verband tussen de aanwas van het calvinistisch kerkvolk en de beperking van de bewegingsvrijheid van de katholieken. Zo verdedigde Johannes Capito in juni 1580 de Brugse standplaats van Montanus tegenover de eisen van de kerk van Colchester met het argument dat er hier nog veel werk voor de winkel was gezien de grote invloed van de "superstitie" (lees: katholicisme).²²⁶ Een klein jaar later onderstreepte vanden Berghe zelf het broze karakter van de eigen gemeente: enkele parochiekerken waren gesloten wegens het gebrek aan predikanten; indien daar opnieuw de katholieke eredienst zou doorgaan, "dan ware daer uit niet anders te verwachten dan een totale destructie der (calvinistische) gemeente".²²⁷ Het wekt dan ook geen verbazing dat, met de intrede van Willem van Oranje en de hertog van Anjou, de katholieke eredienst die op verzoek van Anjou in het Prinsenhof doorging een massa toehoorders lokte tot grote ergernis van de hervormde predikanten.²²⁸

De katholieke ambachtsman Willem Weydts merkt bij de ingebruikname van de Predikherenkerk als vijfde gereformeerde kerk halfweg 1581 trouwens schamper op dat één kerk alvast zou volstaan gezien de geringe omvang van het calvinistisch kerkvolk.²²⁹

Met het verbod op de katholieke eredienst (24 mei 1581) kwam de calvinistische recrutering wellicht pas echt uit de startblokken. Inmiddels hadden de Brugse kerken zich als een afzonderlijke classis opgeworpen, wat mogelijks kan wijzen op een toenemend cliënteel. Tevens fungeerde Brugge hoe langer hoe meer als toevluchtsoord voor vluchtelingen van het omringende platteland en van de textielcentra van het Westkwartier (Belle, Hondschote, Komen,...).²³⁰

Verliep het calviniseringsproces kwantitatief langzaam, evenzeer rijst de vraag in welke mate "nieuwbakken" calvinisten in die enkele jaren gevormd werden tot "echte" calvinisten²³¹ en in welke mate pragmatisme en gewetensdwang een rol speelden. Tekenend is dat Franchois Humbeloot, behorend tot de magistraatsgroep en verwant met de burgemeester Jacob de Broucsaulx, in 1583 uit zijn ambt ontslagen werd nadat was uitgelekt dat hij in het geheim volgens de katholieke ritus was gehuwd.²³²

voor concrete gegevens over de aanwas van de Calvinisten in de laatste jaren van de Calvinistische Republiek dienen we te wachten tot aan de reconciliatie in 1584. De 18de eeuwse kroniekschrijver Charles Custis meldt dat er dan 4000 calvinisten waren op een totale bevolking van 29.000. Voor deze gegevens beroept Custis zich op notities van een tijdgenoot, Nicolaas Despars.²³³ Dit zou betekenen dat ongeveer 13,8 % van de Brugse bevolking de hervorming was toegedaan. Vanzelfsprekend dienen deze cijfers met de nodige voorzichtigheid ingeschat worden. Niet alleen is het hier helemaal niet duidelijk of het om lidmaten of toehoorders gaat, maar ook het begrip "de Brugse bevolking" is in 1584 een dubbelzinnig gegeven. We stipten hoger aan hoe binnen de de Brugse stadsmuren talrijke vluchtelingen een onderkomen vonden terwijl tijdens de voorbije jaren heel wat katholieken en oppositievoerende burgers de stad werden uitgezet. Het laat ons wel toe te stellen dat, na een moeilijke beginperiode, uiteindelijk een niet te verwaarlozen minderheid van de Brugse bevolking voor het calvinisme was gewonnen. Dit verklaart meteen ook dat zich de jaren na de reconciliatie een klandestiene calvinistische gemeente kon ontwikkelen die al vlug meer dan 100 leden telde.²³⁴

232
SAB, 118: SRB 1576-85, f 406 (7 oktober 1583): ondanks dat hij de "professie vande ghereformeerde religie" had afgelegd, was hij "onlanx ghehuwet metter dochtere van dheer Michiel Snouckaert ter interventie van enen priester ende up de maniere vande roomsche religie". Hij was de schoonzoon van Jacob de Broucsaux: L. Gilliodts-van Severen, *Notes et documents*, p. 184-196
233
C. Custis, *Jaer-boecken*, III, p. 124
234
E. Strubbe, *Het verval*, p. 23, 27

Gebruikte afkortingen

ADN Rijsel: Archives Départementales du Nord
ARA Brussel: Algemeen Rijksarchief
ASB Brugge, Archief Spermalie
ASEB Handelingen van het Historisch Genootschap te Brugge
BAB Brugge, Bisschoppelijk Archief
NNBW Nieuw Nederlands Biografisch Woordenboek
RAB Brugge, Rijksarchief
SAB Brugge, Stadsarchief
SRB Secrete Resolutieboeken (verslagboeken van de magistratuurszittingen)

Geraadpleegde archiva

ADN, reeks B, 7017, 7019
ARA, Geheime Raad, 1139
ARA, Rekenkamer, 18.804
ASB, Kerkarchief Oostkerke, Kerkrekening 1580-81
BAB, E 101
BAB, F 45
RAB, Déouvertes, 20
RAB, Kerkarchief Onze-Lieve-Vrouw, 1219
RAB, Kerkarchief, Sint-Walburga, 24
RAB, Stad Brugge, 620 tris, 661 bis
SAB, 60: Rekening generale middelen
SAB, 113: Oorkonden private aangelegenheden
SAB, 114: Wetsvernieuwingen
SAB, 118: Secrete Resolutieboeken
SAB, 121: Hallegeboden
SAB, 124: Rekwesten
SAB, 126: Brieven en acten
SAB, 139: Belasting zestedelen
SAB, 173: Overleg
SAB, 198: Klerken van de Vierschaar
SAB, 208: Wezengoederen, Sint-Donaas
SAB, 216: Stadsrekeningen
SAB, 501: Confiscatie geestelijkheid
SAB, 530: Familiearchief, Chantraines

Geraadpleegde literatuur

A. BAUWENS en D. VAN DER BAUWHEDE, *Kerkeraad te Sluis. Acta van de kerkeraad van de Nederduits ghereformeerde Gemeente, 1578-1587*, Torhout, 1986
A.C. DE SCHREVEL, *Le protestantisme à Ypres et les environs de 1578 à 1584* (overdruk)
A. DEWITTE en A. VIAENE, *Brugge na de opstand tegen Spanje. De Lamentatie van Zeghere van Male, 1590*, Brugge, 1970
L. GILLIODTS-VAN SEVEREN, *Pièces inédites sur la Réforme à Bruges*, La Flandre, 2 (1868-69), p. 156-163
S. GROENVELD en H.L.Ph. LEEUWENBERG, *Die originale unie metten acten daarnaer gevolcht*, De Unie van Utrecht, Den Haag, 1979, p. 5-55
J.H. HESSELS, *Ecclesiae Londino-Batavae archivum*, dl. III, Canterbury, 1889
H.Q. JANSSEN, *Bescheiden aangaande de Kerkhervorming in Vlaanderen*, Utrecht, 1877
Livre synodal contenant les articles résolus dans les Synodes des Eglises Wallonnes des Pays-Pas, dl. I: 1563-1685, 's-Gravenhage, 1898
P.C. MOLHUYSEN, *Bronnen tot de geschiedenis der Leldsche Universiteit*, dl. I: 1574-7 februari 1610, 's Gravenhage, 1913
A. SCHOUTEET, *Dokumenten in verband met de Brugse schilders uit de XVIIe eeuw*, dl. XX: Olivier Bart, Belgisch Tijdschrift voor Oudheidkunde en Geschiedenis, 40 (1971), p. 81-90
A. SCHOUTEET, *Inventaris van het goud- en zilverwerk in april 1578 te Brugge opgeëist*, ASEB, 105 (1968), p. 217-246
E. VAERENBERGH, *Guillaume Weydts. Chronique flamande (1571-1584)*, Gent, 1869

1

RG-PM, nr. 4bis. Wanneer in dit artikel verder van Middelburg wordt gesproken, wordt steeds Middelburg in Vlaanderen bedoeld.

Middelburg in Vlaanderen tijdens de woelige jaren 1578-1583

G.A.C. VAN VOOREN

In de laatste maanden van 1577 grepen Hembyse en Ryhove te Gent de macht en slaagden erin het calvinisme in Vlaanderen door te voeren. Er ontspon zich een felle strijd tegen alles wat Spaans en katholiek was.

Dit proces van calvinistische machtsontplooiing deed verzet ontstaan dat zich manifesteerde in de beweging der Malcontenten. Deze waren koningsgezind en katholiek en slaagden erin Kortrijk in 1579 weer in te nemen en hun activiteiten over het Vlaamse land uit te breiden. Toen Alexander Farnese, hertog van Parma, tot landvoogd werd aangesteld en in 1582 en volgende jaren erin slaagde de verschillende Vlaamse steden weer in zijn macht te krijgen, kwam er een einde aan deze calvinistische periode.

In dit kader moet men de gebeurtenissen zien zoals deze hierna worden beschreven ten aanzien van Middelburg in Vlaanderen.

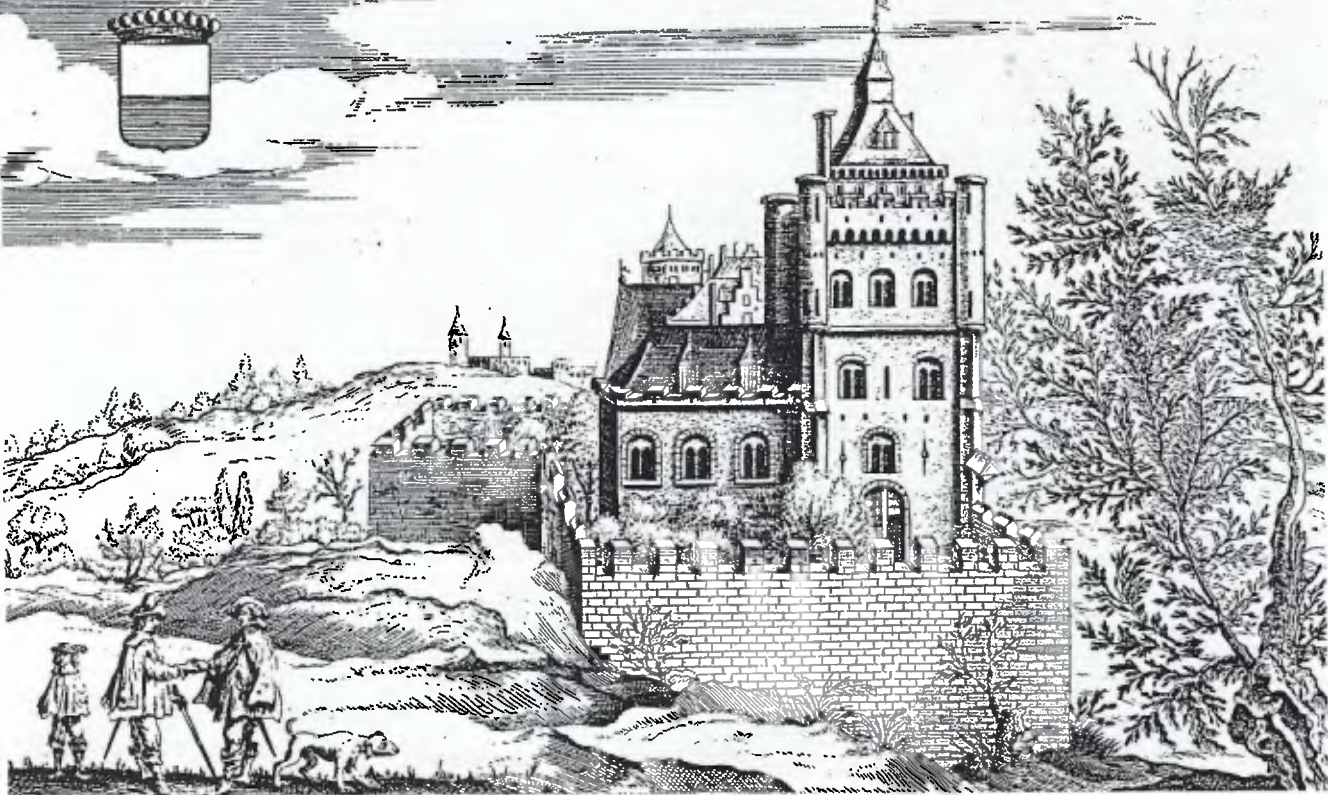
Over de gang van zaken in kleinere plaatsen binnen de opstandige gewesten is nog weinig bekend. Voor wat Middelburg betreft zijn we evenwel goed ingelicht. De bewaard gebleven kroniek van de toenmalige pastoor Adolf d'Hooghe laat ons toe een levendig beeld te schetsen van de gebeurtenissen aldaar.¹

Verschillende schrijvers uit de vorige eeuw hebben dan ook van dit handschrift gebruik gemaakt. Ook voor dit artikel vormt het de basis.

Zolang de vesting Sluis nog niet in handen van de calvinisten was, konden de inwoners van Middelburg betrekkelijk rustig leven. In 1578 was er door de magistraat van het Vrije van Brugge voor Middelburg een kapitein aangesteld, Jacob de Groeve genaamd, die uit naam van aartshertog Matthias van Oostenrijk, gouverneur der Nederlanden, orde en rust moest handhaven. De calvinisten begonnen, nu zij kort daarop ook in Sluis de macht in handen hadden gekregen en zij van die kant niets meer te vrezen hadden, ook in de omringende plaatsen door te dringen.

Op woensdag 20 augustus 1578, aldus verhaalt pastoor Adolf d'Hooghe, toen ik op de middag de voorpoort van het kasteel uitkwam, zag ik daar achttien Gentenaren die via Sint-Laureins naar hier waren gekomen, vergezeld van een "nieuweerd" van Middelburg. Ze gingen naar het klooster der Arme Klaren, hebben daar de deuren opengebroken en het gehele klooster beroofd en geplunderd.

Diezelfde dag en ook de volgende werden ze gevolgd door gespuis en "nietdeugers" uit Eeklo, aldus de pastoor, met zakken en bijlen om het klooster en de kerk te beroven en te plunderen.

Burgemeester Jacop Daneels, ontvanger Eloy Blauvoet en nog andere notabelen zonden daarop de baljuw Joos Provoost met een van hun mannen naar Gent naar hun kapitein. Deze zei dat hij daartoe geen opdracht had gegeven, doch dat hij een hoop boeven, die daarom hadden gevraagd, op goed geluk om buit had uitgezonden, niet wetende waar zij naartoe zouden gaan. Hij gaf de baljuw een brief mee waarin stond dat ze weer naar huis werden ontboden. Die van Eeklo waren ontstemd omdat ze hun plannen niet ten uitvoer konden brengen, trokken de herberg De Zwaan binnen, verteerden daar en elders voor 46 p. 4 sch. par. zonder te betalen en zijn toen al vloekend en scheldend weggetrokken. Uiteindelijk heeft de kerk hun verteer nog aan de herbergiers betaald.²

Bron: K. Verschelde, Geschiedenis van Middelburg in Vlaanderen.

In de maanden juni en oktober 1578 moest Middelburg verscheidene paarden leveren voor de landsverdediging.

In maart 1579 kregen de kerkmeesters en het bestuur van het Sint-Sebastiaansgilde vanwege de magistraat van het Vrije van Brugge bevel al hun juwelen in te leveren, op belofte dat ze die aan het eind van het jaar zouden terugkrijgen. Van dit laatste kwam uiteraard niets terecht.

Veiligheidshalve werden de poorten van de stad voorzien van nieuwe sloten en extra ijzerwerk en hielden twee personen 's nachts de wacht op de kerktoeren, ieder voorzien van een koperen trompet om bij naderend onheil alarm te blazen en de inwoners voor een komende aanval te waarschuwen.

Deze laatste voorzorgsmaatregel was reeds genomen in 1576, toen bij Jan van Gheldere een trompet werd aangekocht die door de heerlijkheid werd betaald en een andere bij Filips Bus, busmaker, die voor de ene helft door de heerlijkheid Middelburg en voor de andere door de kerk werd betaald.³

Op 14 juni 1579, Drievuldigheidszondag, verschenen de Gentenaren op de middag te Aardenburg. Hun aanvoerder en een van de kapiteins was Joos de Hondt, gewezen waard in de Drie Koningen te Aardenburg, nu brouwer nabij de Zandpoort te Gent.

² Verschelde, p. 85; De Potter en Broeckaert, p. 84; Janssen, deel I p. 305.

³ Verschelde, p. 85-86; De Potter en Broeckaert, p. 81-82; Janssen, deel I p. 305.

Middelburg was men juist bezig met het luiden van de grote klok voor de vespers toen de provoost van Jacques Rijswijck, een van de kapiteins van het Vrije die sinds mei 1579 met zijn manschappen te Middelburg lag, kwam zeggen dat men moest ophouden met luiden en zingen omdat de Gentenaars in Aardenburg waren. Aldus geschiedde.

Na 14 juni werden in Middelburg de vespers en de zeven getijden door de kanunniken niet meer gezongen.

De volgende dag, maandag, verschenen de priesters van Middelburg bij de heer en de pastoor en vroegen verlof om te vertrekken. Met hun hebben en houden zijn ze toen naar Brugge en elders vertrokken.

In de nacht van maandag op dinsdag kwamen ontvanger Eloy Blauvoet en schepen Lieven Maes de heer van Middelburg, Filips van Ongnies, waarschuwen dat talrijke Gentenaren door Waarschoot getrokken waren. Diezelfde nacht nog waren ze in Aardenburg aangekomen en op dinsdagmorgen 16 juni trokken ze vandaar naar Middelburg.

Toen ze voor de poort stonden en vroegen om binnengelaten te worden kwam kapitein Rijswijck met de heer van Middelburg overleggen wat hem te doen stond. Filips wees hem op de opdracht die hij van de magistraat van het Vrije had ontvangen en waarvoor hij naar Middelburg gezonden was, namelijk om de plaats te beschermen, doch Rijswijck antwoordde dat zijn manschappen niet wilden vechten. Filips repliceerde dat zij daarvoor nochtans werden betaald, geen reden tot klagen hadden en hun eer dienden te bewaren en weigerde de Gentenaren toe te laten.

Na veel heen en weer gepraat werden er tenslotte toch een paar binnengelaten die met kapitein Rijswijck, gevolgd door verscheidene inwoners, met de heer van Middelburg boven op het plein van zijn kasteel een gesprek hadden.

De Gentenaren stelden voor slechts zoveel mannen binnen te laten als kapitein Rijswijck aan manschappen had, voorgevende zich aldus gezamenlijk te weer te stellen tegen de gemeenschappelijke vijand, de Malcontenten. Op de vraag van Filips door wie ze gezonden waren, antwoordden de Gentenaren dat zij geen opdracht nodig hadden.

De aanwezige inwoners voelden zich, nu de manschappen van Rijswijck hen afvielen, niet sterk genoeg en waren bevreesd dat, wanneer men de Gentenaren niet binnenliet, deze zich aan hun bezittingen zouden vergrijpen. Daarom vonden ze het beter hen binnen te laten om erger te voorkomen. Filips was het daar niet mee eens en weigerde hen in ieder geval op zijn kasteel toe te laten. De Middelburgers moesten hem later niet de schuld geven wanneer het fout liep, zo repliceerde hij.

De Gentenaren legden daarna plechtig de eed af dat ze de kerk, het klooster, geestelijke noch wereldlijke personen, schade of hinder zouden berokkenen en niet meer volk binnen zouden laten dan de 60 man die Rijswijck onder zijn bevel had.

Veel inwoners, zowel uit de stad als van daarbuiten waaronder ook de kloosterzusters, hadden hun meubels en andere bezittingen voordien al op het kasteel gebracht, zodat de grote zaal meer dan half vol was met pakken en koffers. De kloosterzusters kwamen nog in de voormiddag twee aan twee naar het kasteel en kregen een plaatsje boven op de witte kamer, waar de heer hen naartoe geleidde.

De Gentenaren die nu binnengekomen waren lieten de soldaten van Rijswijck een eed afleggen dat ze met hen zouden samenwerken en hebben daarna al hun mannen binnengelaten. In strijd met hun eed en belofte begonnen ze toen de kerk en het klooster open te breken. De klokken werden in stukken gesmeten, de doopvont, de altaren en het doksaal omver geworpen, sloten, deuren en poorten vernield en een ijzeren rooster op het kerkhof uitgebroken. Alles wat van enige waarde was werd meegenomen. De boeren uit de omgeving werden gedwongen al het geroofde te vervoeren, waartoe ook een negental paarden van de heer van Middelburg werd meegenomen.

Middelburg was men juist bezig met het luiden van de grote klok voor de vespers toen de provoost van Jacques Rijswijck, een van de kapiteins van het Vrije die sinds mei 1579 met zijn manschappen te Middelburg lag, kwam zeggen dat men moest ophouden met luiden en zingen omdat de Gentenaars in Aardenburg waren. Aldus geschiedde.

Na 14 juni werden in Middelburg de vespers en de zeven getijden door de kanunniken niet meer gezongen.

De volgende dag, maandag, verschenen de priesters van Middelburg bij de heer en de pastoor en vroegen verlof om te vertrekken. Met hun hebben en houden zijn ze toen naar Brugge en elders vertrokken.

In de nacht van maandag op dinsdag kwamen ontvanger Eloy Blauvoet en schepen Lieven Maes de heer van Middelburg, Filips van Onghies, waarschuwen dat talrijke Gentenaren door Waarschoot getrokken waren. Diezelfde nacht nog waren ze in Aardenburg aangekomen en op dinsdagmorgen 16 juni trokken ze vandaar naar Middelburg.

Toen ze voor de poort stonden en vroegen om binnengelaten te worden kwam kapitein Rijswijck met de heer van Middelburg overleggen wat hem te doen stond. Filips wees hem op de opdracht die hij van de magistraat van het Vrije had ontvangen en waarvoor hij naar Middelburg gezonden was, namelijk om de plaats te beschermen, doch Rijswijck antwoordde dat zijn manschappen niet wilden vechten. Filips repliceerde dat zij daarvoor nochtans werden betaald, geen reden tot klagen hadden en hun eer dienden te bewaren en weigerde de Gentenaren toe te laten.

Na veel heen en weer gepraat werden er tenslotte toch een paar binnengelaten die met kapitein Rijswijck, gevolgd door verscheidene inwoners, met de heer van Middelburg boven op het plein van zijn kasteel een gesprek hadden.

De Gentenaren stelden voor slechts zoveel mannen binnen te laten als kapitein Rijswijck aan manschappen had, voorgevende zich aldus gezamenlijk te weer te stellen tegen de gemeenschappelijke vijand, de Malcontenten. Op de vraag van Filips door wie ze gezonden waren, antwoordden de Gentenaren dat zij geen opdracht nodig hadden.

De aanwezige inwoners voelden zich, nu de manschappen van Rijswijck hen afvielen, niet sterk genoeg en waren bevreesd dat, wanneer men de Gentenaren niet binnenliet, deze zich aan hun bezittingen zouden vergrijpen. Daarom vonden ze het beter hen binnen te laten om erger te voorkomen. Filips was het daar niet mee eens en weigerde hen in ieder geval op zijn kasteel toe te laten. De Middelburgers moesten hem later niet de schuld geven wanneer het fout liep, zo repliceerde hij.

De Gentenaren legden daarna plechtig de eed af dat ze de kerk, het klooster, geestelijke noch wereldlijke personen, schade of hinder zouden berokkenen en niet meer volk binnen zouden laten dan de 60 man die Rijswijck onder zijn bevel had.

Veel inwoners, zowel uit de stad als van daarbuiten waaronder ook de kloosterzusters, hadden hun meubels en andere bezittingen voordien al op het kasteel gebracht, zodat de grote zaal meer dan half vol was met pakken en koffers. De kloosterzusters kwamen nog in de voormiddag twee aan twee naar het kasteel en kregen een plaatsje boven op de witte kamer, waar de heer hen naartoe geleidde.

De Gentenaren die nu binnengekomen waren lieten de soldaten van Rijswijck een eed afleggen dat ze met hen zouden samenwerken en hebben daarna al hun mannen binnengelaten. In strijd met hun eed en belofte begonnen ze toen de kerk en het klooster open te breken. De klokken werden in stukken gesmeten, de doopvont, de altaren en het doksaal omver geworpen, sloten, deuren en poorten vernield en een ijzeren rooster op het kerkhof uitgebroken. Alles wat van enige waarde was werd meegenomen. De boeren uit de omgeving werden gedwongen al het geroofde te vervoeren, waartoe ook een negental paarden van de heer van Middelburg werd meegenomen.

aanaf het kasteel kormen zien dat enkelen kerkelijke gewaden hadden aantrokken en daarmee op straat liepen. Nadat Filips van Ongnies dit had aanschouwd, werd zijn kok, Lowys van de Steene, aan een touw door het keukenvenster naar beneden gelaten met een brief voor de heren van het Vrije. De beide grachten overzwemmend en sluipend over de wallen slaagde hij erin ongemerkt weg te komen.

Rond één uur na de middag verschenen de Gentenaren voor het kasteel. Een van hen had een van de trompetten waarmee de wacht op de kerktoeren alarm placht te blazen bemachtigd, anderen waren te paard, weer anderen zaten op paarden die ze van Filips hadden gestolen en riepen dreigend dat er nog twee of drie compagnieën te paard onderweg waren. Op de brug gekomen eisten ze een gesprek met de heer van Middelburg.

Deze verscheen, met toestemming van de in zijn kasteel aanwezigen, in het raam boven de poort en verzocht hen van de brug af te gaan. Toen traden enkele van hun voormannen naar voren zoals Aernout, de waard van Het Gouden Hooft in de Burgstraat te Gent, voordien kok van de door Ryhove afgezette grootbaljuw van Gent, La Croes een man met een stijf been en lang haar, alsmede Joos de Hondt, kapitein Rijswijck en anderen. Ze wensten in het kasteel toegelaten te worden onder voorwendsel dat er op het kasteel meer soldaten verborgen zouden zitten dan er in de stad waren. Ze wensten daarover zekerheid. Ook wilden ze dat de schuit van het kasteel waarmee men de grachten kon overvaren tot zinken werd gebracht. Nicolaas, de portier van het kasteel, voer daarop de gracht op, bracht de schuit in hun aanwezigheid tot zinken en is toen buiten het kasteel gebleven ter plaatse waar ze de wacht hielden.

Filips antwoordde hen dat er geen soldaten in zijn kasteel waren, alleen burgers van Middelburg en zich tot La Croes wendend, die hij van vroeger kende, zei hij: *"La Croes, ghij en behoorde mij dit niet te doen; ick hebbe voor u ende uwen broeder t'andere tijden meer gedaen"*. Maar La Croes antwoordde dat zijn kapitein het kasteel wenste te inspecteren. Daarop werden twee schoten in de richting van Filips afgevuurd. De kogels kwamen echter in de muur bij het venster terecht.

Toen kreeg een van de Gentenaren toestemming om boven te komen om te inspecteren. Er kwamen er echter twee, een sergeant en een luitenant, een jonge melkmuil zonder baard, zegt pastoor d'Hooghe.

Binnen de poort zijnde, plantte de luitenant zijn vuist op de borst van Filips van Ongnies, zodat deze bijna achterover viel en belette hem met de ander, die de zaal ging inspecteren, mee te gaan. Nadat deze was teruggekeerd, zijn beiden onder het uiten van verwensingen weer weggegaan, dreigende het kasteel in brand te zullen steken.

Rond drie à vier uur zijn ze andermaal komen vragen om binnengelaten te worden, nu ze gezien hadden wat er allemaal aan buit te halen viel en wat voor mooie dingen er op het kasteel waren.

Filips, die nog steeds geen antwoord of hulp van het Vrije had ontvangen en vreesde dat ze het kasteel in brand zouden steken zoals ze ook elders al hadden gedaan, gaf toe. Weer legden ze een eed af dat ze God liefhadden, geen schade zouden toebrengen, niets zouden meenemen en meer van dergelijke fraaie woorden. Hoewel men het op het kasteel nog best een hele tijd had kunnen uithouden omdat er voldoende voedsel aanwezig was, was Filips zo bevreesd dat ze Middelburg in brand zouden steken, dat hij met Hans, zijn palfrenier, de poort opende en de valbrug neerliet.

Toen zijn de Gentenaren het kasteel binnengekomen. Een van hen greep pastoor Adolf d'Hooghe bij de arm en eiste de juwelen van de kerk op. De pastoor zei dat die op last van de magistraat van het Vrije waren ingeleverd en liet daarvan de ontvangen inventaris als bewijsstuk zien. Daarmee niet tevreden eiste hij de sleutel op van de geheime bewaarplaats van de kerk op het kasteel. Na deze bemachtigd te hebben, hebben die Gentenaar en een kapitein drie verzilverde kelken, de ciborie en nog drie zilveren ampullen voor de heilige olie en het chrisma meegenomen.

Israël ex. Cum Prius. Reg.

*Voilà les beaux exploits de ces cœurs inhumains
 Ils ravagent par tout rien nechappe à leur main
 L'un pour avoir de l'or, saute des supplices, Et tous d'un même accord commencent machin
 L'autre à nul forçait anime ses complices ; Levé, le rapt, le meurtre, et le violement*

De plundering, door J. Callot.

Ze staken ze weg omdat de anderen ze niet zouden zien. De pastoor werd bevolen niets daarvan tegen de anderen te zeggen en werd ook nog drie pond groten afhandig gemaakt.

Onderwijl waren de soldaten beneden bezig met plunderen. Die bewuste Gentenaar wist met zijn buit heimelijk uit het kasteel te komen, nadat hij de ornamenten en het lijnwaad van de kerk en van het gilde van het Heilig Kruis aan opperkapitein Aernout had laten zien, die de sleutel had aangenomen. De dirigeerstok van de cantor, die op twee plaatsen met zilver beslagen was, werd uit het venster op de brug geworpen voor de soldaten die nog niet binnen waren.

De relikwie van het Heilig Kruis, beslagen met zilver, die ik in opdracht van de heer van Middelburg moest bewaren, nadat hij gezien had dat de kerkekast was leeggeroofd, had ik geruime tijd in een blauw fluwelen korporaalsbeurs in mijn broek opgeborgen, aldus pastoor d'Hooghe. Omdat ik vreesde gefouilleerd te worden, heb ik die daarna aan Margriete du Bois gegeven, doch deze durfde ze niet langer te bewaren omdat het kerkegoed was. Ze gaf ze mij terug. Daar er alleen nog maar goederen van kerken en kloosters geroofd waren, was ze bang dat, wanneer de relikwie bij haar gevonden werd, de Gentenaren haar alles zouden afnemen.

Om te voorkomen dat de relikwie in handen der Gentenaren zou vallen verzond de pastoor een list. "Ick gebaerde mijn water te maecken", aldus pastoor d'Hooghe. Hij ging naar een open plaats tussen de kapel en de zuidelijke toren, liet daar de relikwie tussen de brandnetels vallen en drukte ze met de voet wat in de grond. Ze bleef daar bijna drie maanden liggen en is daarna door ontvanger Eloy Blauvoet naar Brugge gebracht.

Aan de burgers van Middelburg en de bewoners van het platteland werd toestemming verleend om hun bezittingen, die ze op het kasteel in veiligheid hadden menen te brengen en die niet gestolen waren, weg te halen. Enkele Gentenaren waren ook doorgedrongen tot de bovenverdieping waar de kloosterzusters onderdak hadden gevonden. Daar hadden ze zich meester gemaakt van de fraaie kerkelijke gewaden van het klooster en hadden de deur van de witte kamer gesloten. De gewaden hadden ze in twee hopen verdeeld en pastoor d'Hooghe moest daarover het lot werpen. Toen hij dit weigerde moest de lekebroeder van het klooster het doen.

Nadat de hele troep in het kasteel was binnengelaten werd er niets meer gespaard. De wijnkelder, kamers, koffers en kasten, werden opengebroken, zilver, lijnwaad, geld en andere waardevolle zaken werden meegenomen, zonder dat men acht sloeg of het kerkelijke of particuliere bezittingen waren.

mevrouw van Ongnies, Margriete van Hames, die op haar kamer ziek te bed lag, werd evenmin met rust gelaten. Zelfs haar bed, lijnwaad en kleren werden meegenomen. Ze vluchtte naar het huis van de ontvanger Eloy Blauvoet en nam vandaar de wijk naar Brugge. De zusters vonden een toevlucht ten huize van griffier Joos de Rave en vluchtten eveneens naar Brugge. Pastoor d'Hooghe slaagde er in de namiddag in uit het kasteel te geraken met niets anders dan de kleren die hij aanhad. Meubels, kleren, amicten, mantels, een koffer vol schoon lijnwaad, tweehonderd pond tin, bedden, al zijn huisraad en al hetgeen hij in de loop der jaren bijeen had kunnen vergaren moest hij achterlaten. Met mr. Pieter Fautier en de huisvrouw van griffier Joos de Rave vluchtte hij eveneens naar Brugge.

Omtrent middernacht werd de wagen van Filips van Ongnies ingespannen en werd de heer van Middelburg met kapitein Rijswijck gevankelijk naar Gent gevoerd, waar hij met de bisschop van Ieper, de bisschop van Brugge, de jongste broer van kardinaal Granvelle en anderen gevangen werd gezet.⁴ Joos de Hondt nam met zijn Gentenaren van toen af zijn intrek in het kasteel en bleef daar tot 1 oktober 1579. De heerlijkheid Middelburg moest voor hun onderhoud zorgen en 100 hoed tarwe leveren. Men zag ze graag vertrekken, want hun gedrag liet veel te wensen over.

Ruim twee maanden nadat de magistraat van het Vrije bericht had ontvangen dat een compagnie Gentenaren naar Middelburg was getrokken met de bedoeling om de kerkelijke gebouwen te plunderen, hadden de heren op hun dagelijkse bijeenkomsten tussen 24 en 29 augustus 1579 pogingen besproken om dergelijke plunderingen te voorkomen. Daarna hadden ze enkele afgevaardigden en kapitein Zonnevelt naar Middelburg gezonden om Joos de Hondt en zijn troep te doen vertrekken. Zelfs werd aan Willem van Oranje zijn afzetting als kapitein verzocht en tot tweemaal toe werd een onderzoek ingesteld naar zijn gedragingen.

Na het vertrek van Joos de Hondt en zijn manschappen heeft er tot de inname door Parma in oktober 1583 op het kasteel van Middelburg steeds een bezetting gelegen. Nu eens waren het Franse, dan weer Engelse, Schotse of Vlaamse soldaten.

Pastoor d'Hooghe, die een schuilplaats had gevonden in Brugge, had bij de komst van Schotse troepen aldaar op 4 juli 1579 de wijk moeten nemen naar Groede. Daar verbleef hij tot 25 juli, keerde toen via Sluis naar Brugge terug en wachtte op het moment dat hij weer naar Middelburg zou kunnen gaan. Die gelegenheid deed zich voor begin oktober.

De soldaten die na het vertrek van Joos de Hondt op het kasteel gelegerd waren, lieten de inwoners en de geestelijkheid met rust. Van toen af kon weer dagelijks in de kerk de mis gelezen worden en op zondagen en heiligendagen werd er weer gepreekt door pater Franciscus Everaert, een minderbroeder uit Brugge en een van de vermaardste predikers van zijn tijd. Deze was in juni 1578 in burgerkleren uit de Sint-Michielskerk in Gent gevlucht voor de calvinisten en werd op 3 oktober 1579 te Middelburg aangesteld om te trachten de katholieke godsdienst aldaar in stand te houden. Van helnde en ver kwam men naar zijn preken luisteren.

Het jaar 1580 ging te Middelburg zonder incidenten voorbij. Alleen werden de opperhoofdman, baljuw, burgemeester en griffier in maart van dat jaar, evenals de besturen van vele andere omliggende steden en parochies, naar Eeklo ontboden, ten einde paardevolk en voetvolk te leveren ter verdediging van de streek tegen de vele rondlopende soldaten.⁵

Op kerstdag 1580 droeg pastoor d'Hooghe voor de laatste maal in Middelburg de hoogmis op. Gezien de precare tijdsomstandigheden hadden de andere geestelijken tevoren reeds verlof gekregen om te vertrekken.

Intussen probeerden de calvinisten op alle mogelijke manieren zijn rijke kerk in handen te krijgen en lieten niet na de magistraat van het Vrije te bestoken met verzoekschrift op verzoekschrift.

4
Verschelde, p. 86-92; De Potter
en Broeckaert, p. 82-85;
Janssen, deel I p. 305-308.

5
Verschelde, p. 92-94; De Potter
en Broeckaert, p. 81-86;
Janssen, deel I p. 305, 308-309.

Dorpsgezicht, door de
Meester van de kleine
landschappen, ca. 1560,
Kupferstichkabinet, Berlijn-
Dahlem.

de voornaamsten onder hen waren Jonkvrouw Joanna weduwe van Jonkheer Jan van Haveskerke, die door de katholieken Janne genoemd of met de scheldnaam Jezabel aangeduid werd, wonende op de Blauwe Poorte te Heille, Laureyns Coene, bijgenaamd Pousselaere, door pastoor d'Hooghe een valsaard genoemd die meermalen meened had gepleegd, Melchior de Munck, smid te Heille, de wagenmaker van Heille, Jan Blondeel en nog vier of vijf zuiderlingen die in de parochie waren komen wonen. Pousselaere was door de calvinisten tot kerkmeester en ontvanger van de dis aangesteld. De commissarissen van het Vrije, die belast waren met het toezicht op de geestelijke goederen, eveneens calvinisten, hebben hen daarop de vrije uitoefening van hun godsdienst in de kerk van Middelburg toegestaan. Aanvankelijk was hen door de heer van Middelburg, het kerkbestuur en het bestuur der heerlijkheid de kapel van Heille toegewezen, maar daar die geen eigendommen bezat, was men daar niet tevreden mee geweest, want, zo verhaalt pastoor d'Hooghe, het was hen niet te doen om de godsdienst of om de kerk, maar meest om de kerkelijke goederen, de eigendommen, zoals later wel gebleken is, omdat ze zelf weinig of niets bezaten.⁶

Op palmzondag, 19 maart 1584, verschenen de calvinisten voor Middelburg, doch vonden de poorten gesloten en de wachten op hun hoede. Daar er terzelfdertijd een katholieke kerkdienst aan de gang was waarin gepreek werd, werden er maar een drietal personen binnengelaten, te weten Jan Sarragon, Filips de Witte en Jacob Drabbe, alle drie notabelen uit Sluis die met hen meegekomen waren om de groep te versterken. Op het schepenhuis werd overleg gepleegd met het plaatselijk bestuur en met de notabelen van Middelburg, waarna ze weer onverrichterzake naar buiten zijn gegaan. Ze vroegen aan Pousselaere, die binnen Middelburg woonde, papier en inkt en kregen dit. Onder veel verwensingingen gingen ze daarna hun predikatie houden te Heille op de Blauwe Poorte.

Hun predikant was, zich voordoende als een doortrekkend reiziger op weg naar Gent en onbekend voor de wachten, van te voren binnen de stad gekomen en wachtte de groep wandelend op een achteraf gelegen gedeelte op. Toen men dit in Middelburg in de gaten kreeg werd hij buitengezet. Nadien is hij weer met hen naar Middelburg teruggekeerd in de verwachting nu tegelijk met hen binnengelaten te worden, doch ook dit ging niet door.

De calvinisten hadden besloten met Pasen, 26 maart, terug te komen, maar omdat het toen zo'n vreselijk slecht weer was, koud en guur en met veel sneeuwval, zijn ze niet gekomen. Op tweede paasdag, 27 maart, verschenen ze met een groot aantal Sluizenars waaronder, aldus pastoor d'Hooghe, veel deugnieten. Ze klommen over de poort, de staketsels en de versperringen, verbraken de sloten en gooiden die in de gracht. Daarop ramden ze als woestelingen de kerkdeur met een stenen pilaar van het doksaal die nog op het kerkhof lag, drongen de kerk binnen en hielden daarin hun predikatie. De burgers van Middelburg waren daarover zeer ontstemd en wilden zich vergrijpen aan Pousselaere, omdat hij de sleutels van de kerk te voorschijn had gehaald, zich als de leider had ontpopt en ook het bevel had voorgelezen dat zij meegebracht hadden, maar repressailles vreemde, gingen ze daarna zwijgend naar huis.

De Sluizenars gingen toen met het geweer in de hand op zoek naar burgemeester Vincent van Pachtenbeke en baljuw Joos Provoost, maar deze waren er tijdig tussenuit getrokken. Ook de nog aanwezige priesters en anderen waren met de hulp van burgers heimelijk uit Middelburg kunnen vluchten. De soldaten van het kasteel kwamen niet in actie.

In Strobrugge, onder Maldegem, ontmoetten enkele vluchtenden elkaar: de burgemeester, de baljuw, de pastoor en nog een kanunnik van Middelburg, Marc Hallet, en vertelden hoe zij aan de calvinisten waren ontkomen. Dat was toevallig want voordien hadden ze niets afgesproken. Samen aten ze daar hun paasei en afscheidsmaal en hoopten dat de kerk en de stad behouden zouden blijven. Tegen de avond echter kwamen de roedragers van de kerk, Jan de Heele en schoolmeester Michiel Landschoot, die gehoord hadden dat de gevluchte notabelen daar waren, in Strobrugge aan en vertelden dat de Calvinisten vertrokken waren, zodat men gezamenlijk weer naar Middelburg terugkeerde.

De calvinisten rustten niet voordat ze de volledige toestemming gekregen om hun predikaties in de kerk van Middelburg te houden en wisten de autoriteiten in Brugge en Gent gemakkelijk te bewegen om hen die te geven. De zondag na Pasen brachten ze een predikant mee en werd er na de mis in de kerk een dienst gedaan waarin werd gezongen en gepreekt. De gezangen waren op de Grote Markt goed te horen. De Jeugd was daar aan het kaatsen en bollen terwijl de burgers rondwandelden of in groepen stonden te luisteren.

De daaropvolgende zondag, 9 april 1581, kwamen ze terug. Nu was er een andere predikant bij hen namelijk Joris de Vrieze, die vroeger pastoor was geweest te Sint-Kruis bij Aardenburg, een woest man met een krom been, een dronkaard en een dobbelaar, die vergezeld was van zijn buurvrouw, de schoonste dochter van Sint-Kruis.

De week daarop was er weer een andere predikant, Adriaan Lopus, een vroegere jezuïet uit Brugge, de eerste van de geestelijken uit Brugge die getrouwd was en wel met de dochter van een schoorsteenveger. Zo hadden de calvinisten in Middelburg meestal iedere zondag een andere predikant, omdat ze er nog niet in gesiaagd waren de kerkelijke goederen in hun macht te krijgen en uit de opbrengst daarvan een eigen predikant te betalen.

Ze kregen echter niet de toeloop die ze gehoopt hadden. Maximaal kwamen er slechts negentien mensen en geen belangrijke persoonlijkheden en dit werd steeds minder. Daarom haalden ze volk uit Sluis, Aardenburg en elders vandaan zoals een Pieter Sysau uit de Kerkstraat in Aardenburg, die zijn vrouw het huis uitgejaagd had en nu met een andere vrouw leefde.

De kerkdiensten van de katholieken daarentegen werden zeer druk bezocht, vooral ook uit omliggende plaatsen, hetgeen niet te verwonderen was, want in heel de wijde omgeving vonden er alleen nog katholieke kerkdiensten plaats in Kortrijk, Maldegem en Middelburg. Ja zelfs uit Eeklo en Brugge kwam men naar deze diensten.

De calvinisten rustten niet voordat ze de katholieken uit de kerk van Middelburg hadden verdreven. Met de steun van de calvinistisch gezinde gewestelijke overheid lukte hen dat.

De laatste predikatie van pater Franciscus Everaert werd gehouden in de grote kamer van het Sint-Janshuis, die zo vol was dat de mensen buiten in de hof moesten staan. Hij vertrok op 25 mei 1581 naar Kortrijk, waar de Malcontenten toen heer en meester waren. Zij hadden drie dagen tevoren, op 22 mei, de jaarmarkt te Aardenburg overvallen. In hun gezelschap bevonden zich toen twee van de vroegere Middelburgse geestelijken. Kennelijk hadden die als gids gediend.

Verscheidene geestelijken die uit Middelburg waren verjaagd, hadden in Kortrijk hun toevlucht gezocht, waar ze werden onderhouden door de heer van Middelburg. Onder hen waren de kanunniken Franciscus de Waghenare en Pieter de Heele en de koster Cornelis de Zoete.

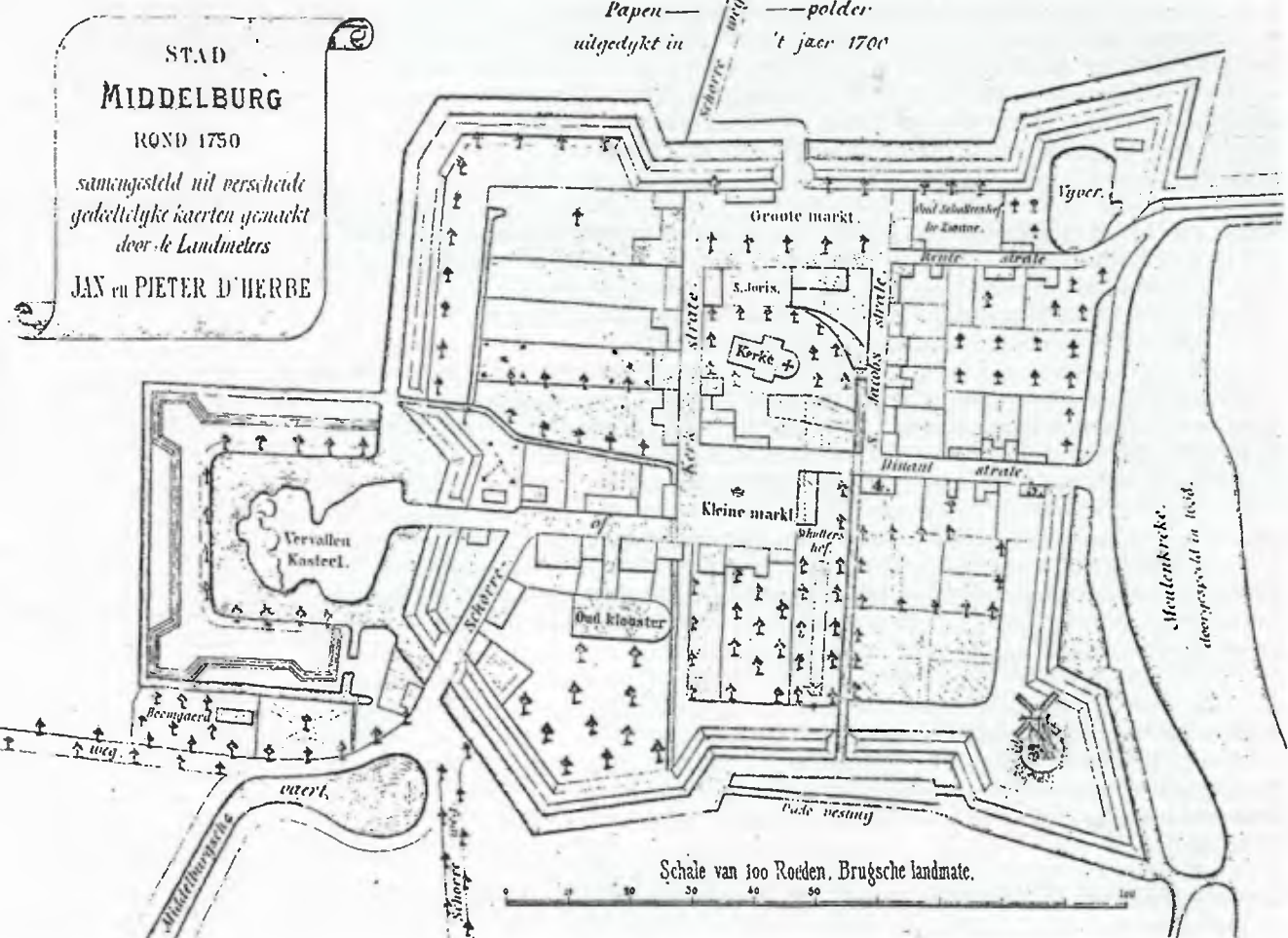
Ook pastoor d'Hooghe was bij deze laatste predikatie aanwezig, moest genoegen nemen met een plaatsje in de hof en nam daarna afscheid van zijn parochianen. Hij bleef echter nog in Middelburg en wachtte de gebeurtenissen af, doch sliep uit veiligheidsoverwegingen niet meer in zijn eigen huis. Ook kanunnik Marc Hallet bleef nog enige tijd in Middelburg en doopte en trouwde in het geheim tot het ook hem te warm onder de voeten werd.⁷

Op maandag 12 juni 1581 verscheen een zekere Vincent de Poortere met zes arbeiders te Middelburg en sloopte uit de kerk alles wat aan de katholieke godsdienst herinnerde. Koorbanken, zerken, altaarstenen en lambrizering werden uitgebroken, de doopvont, die kort tevoren weer was opgesteld, omvergetrokken.

Toen pastoor d'Hooghe in het openbaar een opmerking maakte over de vernielingen die in zijn kerk plaatsvonden werd het zelfs enkele Schotse soldaten, die op het kasteel lagen en wat gedronken hadden, te erg. Met het geweer in de aanslag drongen ze de kerk binnen en wilden de arbeiders er uitgooien, doch die verontschuldigde zich door te zeggen dat ze slechts een dagloon wilden verdienen.

7

Verscheide, p. 96-100; De Potter en Broeckaert, p. 87-88; Janssen, deel I p. 310-313, 279.

Bron: K. Verschelde,
Geschiedenis van
Middelburg in Vlaanderen.

Pastoor d'Hooghe vreesde evenwel moeilijkheden en belette de soldaten verder optreden. Alles wat nog in de kerk was overgebleven werd eruit gehaald en naar Brugge en elders vervoerd waar het werd verkocht. Vincent de Poortere nam de poging van de pastoor om nog wat te redden niet in dank af, maakte zich te paard uit de voeten onder het uiten van bedreigingen en reed naar Brugge waar hij voor de commissarissen belast met het beheer der geestelijke goederen, belastende verklaringen aflegde.

Toen de pastoor de volgende avond, dinsdag 13 juni 1581, op zijn schuiladres reeds te bed lag, werd hij door de Schotse kapitein van het kasteel en diens luitenant gewaarschuwd dat er andere soldaten zouden komen en dat hij zich best uit de voeten kon maken. Die nacht vluchtte hij weg en vond, zonder dat iemand het wist, onderdak op een afgelegen boerderij waar hij in de schuur sliep.

Op 19 juni was pastoor Adolf d'Hooghe voor het laatst in Middelburg. Toen waagde hij het, niet zonder angst, om met nog enkele parochianen naar Middelburg te gaan voor een ondertrouw waarbij ook een kerkmeester aanwezig was. Daarna keerde hij naar zijn vluchtoord terug.

In de namiddag van 23 juni 1581 gingen twee Aardenburgers, de reeds genoemde Pieter Sysau en de schout Jan Roose met een achttiental soldaten, die kort tevoren op het kasteel gelegd waren omdat de Schotten niet tegen de katholieken optraden, op zoek naar de pastoor. Een tweetal personen uit de omgeving werden gedwongen om hen de weg te wijzen naar diens schuilplaats. Uit veiligheidsoverwegingen verbleef hij echter overdag niet in het huis waar hij onderdak had gevonden. Ze passeerden slechts op enkele schreden de plek waar hij in het bos verborgen zat. In het bewuste huis gekomen mishandelden de soldaten de vrouw des huizes en sloegen haar een blauw oog, zochten overal, namen mee wat hen kon dienen en gelastten de zoon des huizes met hen mee te gaan naar Middelburg.

wok diens broer, die in Middelburg verbleef, namen ze gevangen. Beiden werden aan een steiger in de gracht vastgebonden en moesten een tijdlang bijna tot aan de hals in het water staan. Men wilde van hen te weten komen waar de pastoor, de kanunnik en ook de geestelijke die in Maldegem nog de katholieke diensten waarnam, verbleven. Toen dit geen resultaat had, werden ze druipnat in de gevangenis gegooid en eerst na het betalen van een losprijs vrijgelaten.

Tegen de avond kwam kanunnik Hallet met de vrouw en de dochter des huizes, die zeer ontdaan waren, pastoor d'Hooghe in het bos vertellen wat er gebeurd was. De beide geestelijken bleven in het bos tot het donker was, zijn toen weggevlucht en na onderweg in een schuur wat geslapen te hebben 's nachts rond twee uur samen naar Brugge gegaan.

Pastoor d'Hooghe bleef in Brugge tot 1 juli 1581, waarna hij verder vluchtend via Ruselede, Kortrijk en Rijsel uiteindelijk op 4 maart 1583 in Frentz in het land van Gulk in Duitsland aankwam, waar hij werd aangesteld als kapelaan van mevrouw van Ongnies, die daar in ballingschap vertoefde.

Filips van Ongnies, hoogbaljuw van Brugge, een invloedrijk man, die trouw bleef aan het katholieke geloof, werd in 1582 door de calvinistische magistraat van Brugge uit het land verbannen, omdat hij koning Filips II niet had willen afzweren en moest op 29 juni 1582, in zekelijke toestand, op twee kruiken, Brugge verlaten op weg naar Frentz, waar hij op 5 april 1583 overleed.⁸

Tot zover de katholieke versie van de gebeurtenissen te Middelburg, hoofdzakelijk ontleend aan het handschrift van pastoor d'Hooghe.⁹

Nu al degenen die hen in de weg stonden gevlucht waren en de bezetting van het kasteel op hun hand was, waren de calvinisten heer en meester in Middelburg.

Begin juni 1581 namen zij de ontvanger van de kerk, Eloy Blauvoet, gevangen en gelastten hem op 7 juni te Brugge rekening en verantwoording te komen afleggen voor de commissarissen belast met het beheer der geestelijke goederen. Deze commissarissen waren niet lang nadat de calvinisten in Brugge de overhand hadden gekregen door de Brugse magistraat benoemd, om de hand te kunnen leggen op de katholieke eigendommen. Hij was evenwel niet verschenen. Daarom werd hem een boete van f 25,- opgelegd. De rekening werd niettemin op die dag door de commissarissen afgesloten en zo kregen de calvinisten de beschikking over de kerkelijke goederen van Middelburg.

In de eerste dagen van juli 1581 toen baljuw Joos Provoost en griffier Joos de Rave ten huize van laatstgenoemde bezig waren de rekening van het Sint-Sebastiaansgild op te maken werd het huis door soldaten omsingeld, doch het schijnt dat ze nog kans zagen te ontkomen.¹⁰ De calvinisten van Middelburg verschenen voor het eerst op de classis van Sluis op 3 mei 1580 en vroegen in die vergadering om een predikant en de nodige middelen om die te onderhouden. Naast een verzoekschrift van die van Middelburg zou de classis een verzoekschrift aan de commissarissen opstellen dat de predikanten van Brugge zouden aanbieden. Op 5 september 1580 kwamen zij met hetzelfde verzoek op de classis van Aardenburg, waar hen gezegd werd dat er nog geen mogelijkheden waren om de evangelieprediking te Middelburg in te voeren. Ze moesten een weinig geduld hebben en zouden geholpen worden zodra dit mogelijk was. Er werd echter gesuggereerd dat Johannes de Moor, die voorlopig predikant was te Sint-Laureins, mogelijk later in Middelburg geplaatst zou worden.

Op de classis van Westkapelle op 9 mei 1581 werd het verzoek om een wettige predikant weer herhaald en werd tevens verzocht om verlost te worden van de monnik Franciscus Everaert, die hen in Middelburg lèlijk in de weg stond. Een eigen predikant kreeg men in Middelburg ook toen nog niet, maar predikanten van Brugge, Sluis, Aardenburg, Sint-Kruis, Oostburg en Groede zouden om beurten de dienst in Middelburg waarnemen totdat uit Gent een bedienaar zou worden uitgeleend.

8
Verschelde, p. 100-104; De
Potter en Broeckaert, p. 89-90,
52-53; Janssen, deel I p. 309,
313.

9
RG-PM, nr. 4bis.

10
Verschelde, p. 100, 101, 106;
De Potter en Broeckaert, p.
89-90; Janssen, deel I p.
314-315, deel II p. 18.

aan aanzien van de verwijdering van pater Everaert werd besloten dat de calvinisten van Brugge met enkele heren van Sluis en Damme er bij de commissarissen op aan zouden dringen dit te bewerkstelligen, hetgeen enkele weken later plaatsvond.

De voorziening in de dienst door predikanten van de buurgemeenten vond echter "*bij faulte der vianden ende ander inconvenienten*" niet plaats, zodat op de classis van Groede van 11 juli 1581 dezelfde regeling opnieuw werd vastgesteld. Er werd daarbij gewezen op de belangrijkheid van Middelburg. Nu er daar geen priesters meer aanwezig waren, hadden de bewoners daar ter plaatse en in de omgeving behoefte aan een eigen predikant. Op de classis van Oostburg op 12 september 1581 verzochten "*de broederen ende liefhebbers der Christelicker waerheyt van Middelburch in Vlaenderen*" opnieuw om een eigen predikant. Er werd hen toegezegd dat Gerardus Plateel naar Middelburg zou komen. In diezelfde vergadering werd Middelburg onder de classis van Sluis gerangschikt.

Over de predikant die daarna door Gent werd uitgeleend, Olivier Boussuut, deden geruchten "*van quader consequentie*" de ronde, zodat het raadzaam gevonden werd aan de broeders van Gent een brief te zenden met verzoek in het vervolg beter op te letten wie ze stuurden. Een nader onderzoek werd ingesteld. Tevens werd de predikant namens de classis schriftelijk vermaand.

Zijn opvolger was Jan van Diest ook wel Jan Missuens genoemd. Deze werd op het laatst van 1581 of in het begin van 1582 predikant van Middelburg. Hij was aanwezig op de classis van Brugge op 14 november 1581 doch werd toen nog niet als zodanig aanvaard. Eenmaal komt hij voor onder de naam Jan Missuens, namelijk op de classis van Sluis op 18 december 1582 waarvan hij toen scriba was, in de andere gevallen steeds onder de naam Jan van Diest. Het laatst komt hij voor op de classis van Middelburg in Vlaanderen die te Sluis werd gehouden op 12 april 1583.

Nu de Middelburgse calvinisten een eigen predikant hadden, schijnen ze nalatig te zijn geweest in het houden van kerkeeraadsvergaderingen en het bijwonen van de classes, een omstandigheid die vermoedelijk te wijten was aan het gering aantal lidmaten ter plaatse. Deze nalatigheid kwam aan de orde op de classis van Breskens op 2 oktober 1582. De predikant van Aardenburg, Thomas Bruscanus, werd opgedragen hen schriftelijk te vermanen. Wellicht ook daardoor kon de classis van 12 april 1583, die in Middelburg zou worden gehouden, aldaar niet doorgaan en werd toen op dezelfde dag in Sluis gehouden.¹⁴ Aan het calvinistisch bewind te Middelburg kwam nog in 1583 een einde.

Op donderdag 13 oktober 1583 's avonds om zes uur ontvingen de Engelse soldaten op het kasteel een in het Frans geschreven brief afkomstig van de prins van Chimay, sedert 5 augustus gouverneur en kapitein van de steden en sterkten onder het Brugse Vrije, waarin werd gelast de kerk en de stad in brand te steken. Ze antwoordden dat ze geen Frans verstonden, waarop ze een gelijkkluidende brief kregen uit Sluis, nu in het Engels.

Het gevolg daarvan was dat nu aan de opdracht werd voldaan. Nadat de soldaten een hele dag geplunderd hadden, kreeg de knecht van de molaar 's avonds rond zes uur opdracht stro te leggen op het dak van de kerk en dit in brand te steken. De klok sloeg nog twaalf uur en viel toen uit de toren naar beneden op het gewelf. Ze werd daar in stukken geslagen en later verkocht. Naast de kerk moesten ook de huizen eraan geloven. Slechts zes bleven er overeind, waaronder een deel van het Sint-Janshuis en de hoogkamer van het Sint-Jorisgild, doch die waren voordien geplunderd en grotendeels verwoest. Het zusterklooster ontkwam aan de brand doch ook dit was geplunderd en grotendeels verwoest.

Het vermoeden bestaat dat het niet de prins van Chimay is geweest die de order tot de verwoesting van Middelburg heeft gegeven, doch de gouverneur van Sluis, Groeneveld, en wel op bevel van de prins van Oranje, die wilde beletten dat Parma, die in Vlaanderen de ene stad na de andere voor de koning van Spanje veroverde, als uitgangspunt bij een aanval op Sluis, profijt zou trekken van het stadje Middelburg.

ook diens broer, die in Middelburg verbleef, namen ze gevangen. Beiden werden aan een steiger in de gracht vastgebonden en moesten een tijdlang bijna tot aan de hals in het water staan. Men wilde van hen te weten komen waar de pastoor, de kanunnik en ook de geestelijke die in Maidegem nog de katholieke diensten waarnam, verbleven. Toen dit geen resultaat had, werden ze druipt nat in de gevangenis gegooid en eerst na het betalen van een losprijs vrijgelaten.

Tegen de avond kwam kanunnik Hallet met de vrouw en de dochter des huizes, die zeer ontdaan waren, pastoor d'Hooghe in het bos vertellen wat er gebeurd was. De beide geestelijken bleven in het bos tot het donker was, zijn toen weggevlucht en na onderweg in een schuur wat geslapen te hebben 's nachts rond twee uur samen naar Brugge gegaan.

Pastoor d'Hooghe bleef in Brugge tot 1 juli 1581, waarna hij verder vluchtend via Ruiselede, Kortrijk en Rijsel uiteindelijk op 4 maart 1583 in Frenztz in het land van Gulik in Duitsland aankwam, waar hij werd aangesteld als kapelaan van mevrouw van Ongnies, die daar in ballingschap vertoefde.

Filips van Ongnies, hoogbaljuw van Brugge, een invloedrijk man, die trouw bleef aan het katholieke geloof, werd in 1582 door de calvinistische magistraat van Brugge uit het land verbannen, omdat hij koning Filips II niet had willen afzweren en moest op 29 juni 1582, in ziekelijke toestand, op twee krukken, Brugge verlaten op weg naar Frenztz, waar hij op 5 april 1583 overleed.⁹

Tot zover de katholieke versie van de gebeurtenissen te Middelburg, hoofdzakelijk ontleend aan het handschrift van pastoor d'Hooghe.⁹

Nu al degenen die hen in de weg stonden gevlucht waren en de bezetting van het kasteel op hun hand was, waren de calvinisten heer en meester in Middelburg.

Begin juni 1581 namen zij de ontvanger van de kerk, Eloy Blauvoet, gevangen en gelastten hem op 7 juni te Brugge rekening en verantwoording te komen afleggen voor de commissarissen belast met het beheer der geestelijke goederen. Deze commissarissen waren niet lang nadat de calvinisten in Brugge de overhand hadden gekregen door de Brugse magistraat benoemd, om de hand te kunnen leggen op de katholieke eigendommen. Hij was evenwel niet verschenen. Daarom werd hem een boete van f 25,- opgelegd. De rekening werd niettemin op die dag door de commissarissen afgesloten en zo kregen de calvinisten de beschikking over de kerkelijke goederen van Middelburg.

In de eerste dagen van juli 1581 toen baljuw Joos Provoost en griffier Joos de Rave ten huize van laatstgenoemde bezig waren de rekening van het Sint-Sebastiaansgild op te maken werd het huis door soldaten omsingeld, doch het schijnt dat ze nog kans zagen te ontkomen.¹⁰

De calvinisten van Middelburg verschenen voor het eerst op de classis van Sluis op 3 mei 1580 en vroegen in die vergadering om een predikant en de nodige middelen om die te onderhouden. Naast een verzoekschrift van die van Middelburg zou de classis een verzoekschrift aan de commissarissen opstellen dat de predikanten van Brugge zouden aanbieden. Op 5 september 1580 kwamen zij met hetzelfde verzoek op de classis van Aardenburg, waar hen gezegd werd dat er nog geen mogelijkheden waren om de evangelieprediking te Middelburg in te voeren. Ze moesten een weinig geduld hebben en zouden geholpen worden zodra dit mogelijk was. Er werd echter gesuggereerd dat Johannes de Moor, die voorlopig predikant was te Sint-Laureins, mogelijk later in Middelburg geplaatst zou worden.

Op de classis van Westkapelle op 9 mei 1581 werd het verzoek om een wettige predikant weer herhaald en werd tevens verzocht om verlost te worden van de monnik Franciscus Everaert, die hen in Middelburg lelijk in de weg stond. Een eigen predikant kreeg men in Middelburg ook toen nog niet, maar predikanten van Brugge, Sluis, Aardenburg, Sint-Kruis, Oostburg en Groede zouden om beurten de dienst in Middelburg waarnemen totdat uit Gent een bedienaar zou worden uitleend.

8

Verscheide, p. 100-104; De
Potter en Broeckaert, p. 89-90,
52-53; Janssen, deel I p. 309,
313.

9

RG-PM, nr. 4bis.

10

Verscheide, p. 100, 101, 106;
De Potter en Broeckaert, p.
89-90; Janssen, deel I p.
314-315, deel II p. 18.

nog in diezelfde maand oktober 1583 trok een deel van Parma's leger uit Eeklo door Ardenburg naar Middelburg. Na twee kanonschoten op het kasteel te hebben gelost, gaven de Engelse soldaten zich over.

Bij de komst van de Spanjaarden had de predikant Jan van Diest alias Jan Missuens tijdig de vlucht genomen naar Holland, waar we hem ontmoeten op de classis van Dordrecht op 1 november 1583. Hij schijnt echter naar deze streken te zijn teruggekeerd, want op een reis van Sluis naar Brugge, welke steden toen nog niet in handen van Parma waren, werd hij met andere passagiers door de Malcontenten op zaterdag 10 december 1583 gevangen genomen. Terwijl de andere gevangenen op rantsoen gesteld en vrijgekocht werden, werd hij gevangen gehouden op het kasteel van Middelburg en nog in datzelfde jaar in een zak gebonden met een zware steen daaraan vastgemaakt in het water geworpen, zodat hij verdronk.¹²

Geleidelijk aan kwamen de gevluchte katholieken naar hun haardsteden terug. Pastoor Adolf d'Hooghe kwam met mevrouw van Ongnies en anderen te paard op 29 juni 1584 te Middelburg aan en aanschouwde daar na een afwezigheid van bijna drie jaar het verwoeste stadje.

Het kasteel van Middelburg kreeg na de verovering door Parma's leger een Spaanse bezetting onder bevel van de gouverneur van Damme, kapitein Simeon. Om deze te vriend te houden, werden hem door de Middelburgers bij gelegenheid van de bruiloft van zijn zoon verschillende soorten wild ten geschenke gegeven. Men hoopte daardoor dat hij zijn soldaten, die op het kasteel lagen, beter in de hand zou houden, zodat de burgers en ingezetenen van de heerlijkheid met rust gelaten zouden worden. Ook de plaatselijke commandant, kapitein Starcke, werd bedacht. Hij kreeg o.a. een metalen balboog.

De enige vrees die toen nog in Middelburg bestond was dat de calvinisten, die nog steeds heer en meester waren in Sluis, uitvallen zouden doen. Daarom werd de wacht op de kerktoren weer ingesteld en werd het kasteel weer in staat van verdediging gebracht.¹³

Nadat Brugge in 1584 door Parma was bezet, slaagde deze er eerst op 5 augustus 1587 in Sluis tot overgave te dwingen. Eerst daarna waagden de abdis met vier religieuzen uit Rijsel het om naar Middelburg terug te keren. Hun klooster was nog slechts een met onkruid begroeide puinhoop. Alleen de bidplaats was nog overeind gebleven.¹⁴

¹² Verschelde, p. 106-108; De Potter en Broeckaert, p. 92-93; Janssen, deel I p. 315-316, 41.

¹³ Verschelde, p. 109; De Potter en Broeckaert, p. 93-94; Janssen, deel I p. 316.

¹⁴ Verschelde, p. 197; De Potter en Broeckaert, p. 138-139.

Geraadpleegde Literatuur

- H.Q. JANSSEN, *de Kerkhervorming in Vlaanderen*, Arnhem, 1868, 2 delen.
- F. DE POTTER en J. BROECKAERT, *Geschiedenis van de gemeenten der provincie Oost-Vlaanderen*, 2de reeks, Arrondissement Eeklo, 3 delen, Gent, 1870-1872, onderdeel Middelburg in Vlaanderen.
- K. VERSCHELDE, *Geschiedenis van Middelburg in Vlaanderen*, Brugge, 1867.

Geraadpleegde Archivalia

RIJKSARCHIEF TE GENT (afgekort RG).

Archief der parochie Middelburg in Vlaanderen (afgekort PM)
nr. 4bis
Geschiedkundige nota's in annales-vorm, betreffende Middelburg in Vlaanderen (1572-1583), geschreven in 1587 door Adolf d'Hooghe, kanunnik van de Sint-Petrus en Pauluskerk te Middelburg. Kopie XVIIIde eeuw.

Alexander Farnese, hertog van Parma, 1545-1592: "Por Diós patria y Rey"

A.M.LAURET

Degene onder de vele Alexanders uit het geslacht Farnese, die eens een beroemd diplomaat en veldheer zou worden, werd op 27 augustus 1545 te Rome geboren in Palazzo Medici. Doorgaans werd het mondaine diplomatieke centrum Palazzo Madama genoemd naar de bewoonster, Parma's moeder. Het is waarschijnlijk dat zijn zevenenzeventigjarige overgrootvader paus Paulus III, dezelfde wiens jeugdige, amoureuze avonturen door Stendhal zijn vereeuwigd in Fabricio del Dongo uit "La Chartreuse de Parme", aan zijn wieg heeft gestaan.

Alexanders grootvader Pier-Luigi Farnese was kort tevoren door zijn weinig heilige vader met Parma en Piacenza beleënd, zulks tot woede van de andere grootvader keizer Karel V. Pier-Luigi leefde in onmin met zijn zoon Ottavio, vader van de kleine Alexander en echtgenoot van Margaretha, natuurlijke dochter van Karel V. Beide Farneses waren sluw, gewetenloos, begerig naar geld, macht en roem. Zij gunden elkaar de Italiaanse hertogdommen niet.

Margaretha, dochter van Jeanne van der Geynst, een dienstmeisje uit Oudenaarde, had op veertienjarige leeftijd haar eerste echtgenoot "verloren": Alexander de Medici, halfbroer van de Franse koningin Catharina de Medici, zoon van paus Clemens VII de Medici en, naar hardnekkige geruchten wilden, een Nubische slavin. De "negerhertog" was een "monsieur-sans-gêne" geweest, een brutale rokkenjager, die door een makker in de zonde werd vermoord.²

Het kind-weeúwtje werd spoedig door zijn pauselijke overgrootvader en haar keizerlijke grootvader gekoppeld aan de bovengenoemde twaalfjarige Ottavio, een onooglijk knaapje, dat niet eens tot haar schouders reikte. In pathetische brieven aan de keizer dreigde Margaretha de hand aan zichzelf te slaan, indien zij met dit ventje, dat zijn bed niet zindelijk kon houden, haar intieme leven zou moeten delen.³ Jarenlang heeft zij door het voorwenden van steeds andere ziektes de consummatie van het huwelijk uitgesteld. Toen het er tenslotte van moest komen, baarde zij een tweeling: Karel en Alexander. De eerste stierf al spoedig; gezinsuitbreiding heeft in Palazzo Madama niet meer plaats gehad.

Evenals zijn moeder was de kleine Alexander hooghartig van aard en prat op zijn Habsburgse bloed, evenals zijn vader jaagde hij al vroeg op mooie meisjes en naar roem en aanzien. Na tien jaar in Rome gewoond te hebben, verhuisde hij op bevel van Filips II van Spanje naar Brussel, waar de koning tijdelijk resideerde. Filips vertrouwde de Farneses niet, daarom hield hij het jongetje bij zich en weigerde hij aan Ottavio de citadel van Piacenza af te staan.⁴

1.
M. Crouzet, *Préface*, p. 23.

2.
J. de Jongh, *Madama*, p. 65.

3.
J. de Jongh, *Madama*, p. 136.

4.
J. de Jongh, *Madama*, p. 249.

toen Filips in 1559 de Nederlanden voorgoed verliet, benoemde hij Margaretha tot regentes en nam hij Alexander min of meer als gijzelaar mee naar Madrid. De veertienjarige jongen, klein en tenger, maar niet onknop, conformeerde zich aan de levensstijl van het Escoriaal. Hij groeide uit tot het type van een Spaanse Grande: arrogant, zinnelijk, krijgshaffig en contra-reformatorisch vroom. Niemand zag toen in hem de in bezonken wijsheid handelende diplomaat en strateeg van de toekomst.

Ottavio amuseerde zich kostelijk in het Parmesaanse land tijdens de afwezigheid van zijn vrouw. Slechts één eis stelde hij haar: de citadel van Piacenza als honorarium voor het regentschap. Filips wimpelde natuurlijk deze veeleisendheid af. Toen werd Margaretha, geplaagd door ziektes en depressies, door haar echtgenoot en haar zoon overladen met verwijten. Ze zou slechts Habsburg en niet Farnese gedient hebben.

In plaats van de begeerde citadel kreeg Alexander een bruid van oom Filips: Maria van Portugal, vijftentwintig jaar oud, afkerig van het mondaine leven en geïnteresseerd in theologie, filosofie, wiskunde en klassieke talen.⁹ Alexander was te beschaafd om haar zonder égards te behandelen, maar van een harmonisch huwelijk kon geen sprake zijn. Toch werd het paar gezegend met drie kinderen: Margaretha, Ranuccio en Odoarde. Alexander sleet zijn dagen te Parma in verveling. Van vaderlijke gevoelens is bij hem weinig te bemerken geweest. Toen Maria in 1577 overleed, liet hij zijn kinderen min of meer in de steek en vertrok hij naar zijn half-oom, de spreekwoordelijk geworden vrouwenminnaar Don Juan, met wie hij in 1571 kameraadschappelijk bij Lepante had gevochten.

Don Juan had zich als gouverneur van de Nederlanden danig in nesten gewerkt. Alexander wekte nieuw élan in hem en samen wonnen ze in 1578 de belangrijke slag bij Gembloers tegen de Staatsen en de Fransen. Kort daarop stierf Don Juan, waarschijnlijk aan tyfus.

Portret van Alexander Farnese, door Frans Hogenberg.

5.
J. de longh, *Madama*, p. 288.
6.
M.P. Christ, *De Brabantsche saecke*, p. 12.

De besluiteloosheid en traagheid van zijn halfbroer Filips II kennend, droeg hij op zijn sterfbed zijn taak provisorisch over aan zijn neef Alexander. Deze had met goed fatsoen de Raad van State kunnen opzadelen met het ondankbare werk. Hoewel hij later bij herhaling aan Filips zou vragen om bevrijd te worden van de drukkende last van het gouverneurschap, nam hij in 1578 het aanbod van Don Juan aan.

Al op 6 januari daaraanvolgend legde hij cum laude een proeve van bekwaamheid af: de sluiting van de Unie van Atrecht.⁶

Filips noch Granvelle was onverdeeld gelukkig met dit diplomatieke succes. Zou de dorst naar roem het bij Alexander niet winnen van het dienstbare streven naar pacificatie van de Nederlanden? Filips, achterdochtig van aard, heeft de bedoelingen van Parma steeds gewantrouwd. Granvelle stelde een gelegenheidsoplossing voor: moeder en zoon zouden tezamen de taak van Don Juan overnemen. Zij zou met zachte stem, maar vaste hand het diplomatieke gedeelte uitvoeren en Alexander zou manu militari "steden dwingen".

Nadat Margaretha op weinig elegante wijze in 1567 door Alva was vervangen, had zij in het Napelse gewoond, ver van man en zoon. Ze had haar dagen gevuld met borduren en het voeren van correspondentie. Ondanks haar slechte gezondheid, maar gedreven door haar plichtsgevoel tegenover het Habsburgse Huis en in de hoop voor haar zoon de citadel van Piacenza te verwerven, vertrok zij met bestemming Namen, haar voorlopige residentie.

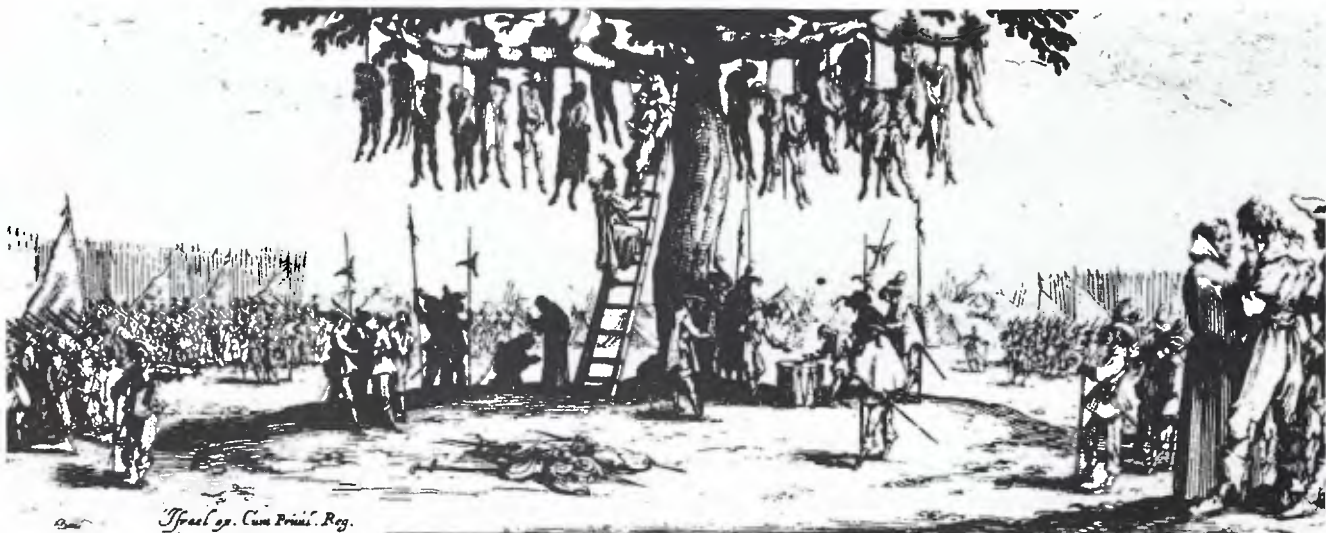
Alexander, die aanvankelijk zonder protest had willen buigen voor de wil van Filips II, bedacht zich. Hij weigerde een rol op het tweede plan en hij nam het zijn moeder, met wie hij overigens in een goede verstandhouding leefde, zeer kwalijk, dat zij zo weinig oog had voor zijn reputatie.

Vader Ottavio hield zich afzijdig bij de boze brieven en hooglopende woordenwisselingen tussen moeder en zoon. Een poging van Filips om Alexander te paaien met het Gulden Vlies mislukte. Per uitzondering en na lange aarzeling gaf Filips toe; Margaretha kreeg aanzegging, dat van haar diensten geen gebruik zou worden gemaakt.

Vanaf 31 december 1581 droeg Alexander de volle verantwoordelijkheid voor het gouverneurschap. Zou hij dezelfde Parma zijn, die in 1578 het stadje Zichem bestormd en wreed gestraft had wegens zijn verzet? Hij had weliswaar de levens van de heren en andere inwoners van Zichem gespaard, maar de garnizoensleden waren aaneengebonden in de Demer gegooid. De schuld van deze wrede heden had hij ten onrechte aan zijn zieke oom Don Juan gegeven.

Blijkbaar had hij inmiddels de oude mens afgelegd; hij werd algemeen gerespecteerd om zijn humaan optreden, zijn trouw aan zijn woord en zijn rechtvaardigheid. Hij was populair bij zijn soldaten, zowel door de chique en luxueuze manier waarop hij zich kleepte als door zijn zelfdiscipline.

La couronne des pendus,
door J. Callot,
Prentenkabinet van de Kon.
Bibliotheek, Brussel.

Hij hardde zich tegen ontbering en tegen ongunstige weersomstandigheden. Tijdens gevechten spaarde hij zichzelf niet, zelfs te weinig naar het oordeel van Filips. Gewonde soldaten werden goed verzorgd; hij bezocht hen, probeerde hun namen te onthouden en luisterde naar hun goede raad.

De kern van zijn leger bestond uit Spaanse elite-troepen, de beroemde tercios, die in vredetijd in Italië gelegerd waren. Een tercio omvatte 1.000 à 5.000 man en was verdeeld in 10 à 20 compagnieën. Ze bestonden grotendeels uit Infanteristen, musketiers, piekeniers en haakbusschietters. Bij aankomst in de Nederlanden zagen de soldaten er zeer gezond en verzorgd uit; ze gedroegen zich gedisciplineerd.⁷ Maar na een maand gelegerd te zijn in het open veld, blootgesteld aan ons klimaat, slecht gevoed en betaald, hadden zij totaal hun martiaal aanzien en hun tucht verloren.

De Waalse, Italiaanse, Duitse, Bourgondische, Engelse, Ierse en zelfs Albanese hulpstroepen waren reeds in gunstige omstandigheden moeilijk in de hand te houden. Gratis fourageren bij de boer en plunderingen van ingenomen steden kon Parma dikwijls niet verhinderen, maar het verkrachten van vrouwen en het onteren van kerken en kloosters straffe hij ongenadig.

Het gevechtsterrein lag binnen de lijnen Groningen - Luik - de Vlaamse kust. Naar bevind van omstandigheden bestonden de krijgstactieken uit omkoping, schermutselingen en uithongering van steden. Indien deze geen muren hadden, prefereerde Parma een bestorming. Hij sneed steeds verbindingswegen af en in opgeworpen schansen en opgetrokken forten legde hij sterke en betrouwbare garnizoenen. Hij opereerde bij voorkeur met mobiele legertjes, die de vijandelijke troepen geen ogenblik rust gunden. Met kleine steden maakte hij korte metten, voor grote nam hij de tijd. Hij begon met hen te isoleren en deed vervolgens een beroep op het "gezonde verstand" van de rebellerende magistraat.

Aldus veroverde Parma tussen de inneming van Maastricht (1579) en de belegering van Antwerpen (1585) ruim dertig steden.⁸ Dit is opmerkelijk, omdat Filips rond 1580 slechts oog scheen te hebben voor de inlijving van Portugal. Terwijl Oranje en de Staten-Generaal gedwongen werden om hun residentie steeds verder noordwaarts te verplaatsen (Brussel - Antwerpen - Middelburg - Dordrecht en Delft), verhuisde Parma's hoofdkwartier in horizontale richting: (Namen - Bergen - Doornik - Brussel).

Ten opzichte van het rijke Vlaanderen, dat strategisch gunstig lag voor het ontvangen van buitenlandse hulp, had Filips de tactiek van gematigd optreden voorgeschreven met uitzondering van het verlenen van godsdienstvrijheid aan "herejes". Parma stemde hier maar al te graag mee in. Meerdere keren heeft hij tegenover zijn raadslieden de grote oordeelskracht van de Vlaamse magistraten geprezen. Zover hij het Vlaamse volkskarakter kon kennen, schijnt hij bepaalde trekken ervan gewaardeerd te hebben.

Op zijn agenda voor de jaren 1584 en 1585 stond de verovering van de Vier Leden van de Raad van Vlaanderen en de sinjorenstad Antwerpen. Na de inneming van Leper bezette hij het kasteel van Middelburg in Vlaanderen. Damme en Sluis lagen in de directe gevarenzone en de ravitaillering van Brugge werd bedreigd.

Er gebeurde evenwel hetgeen Parma gevreesd had: Brugge, Gent en het Vrije vroegen gezamenlijk audiëntie aan voor het uitvoeren van onderhandelingen. Daar stak volgens hem Willem van Oranje achter, een zeer persoonlijke en geduchte vijand. In 1580 had Parma op last van Filips de ban over Oranje geredigeerd. Bij de aanslagen van Jauregui en Balthasar Gérard was Parma zijdelings of rechtstreeks betrokken geweest. Zo had hij de beledigende en insinuerende passage, die Oranje in zijn Apologie over Parma had geschreven, willen wreken en tevens de Nederlanden willen bevrijden van het regiem van een "aartsketter".

De onderhandelingen te Doornik met Brugge, Gent en het Vrije eisten het uiterste van Parma's diplomatiek uithoudingvermogen, voornamelijk toen de "herejes" godsdienstvrijheid bleven eisen. Op Pinksterdag 1584 aanvaardden Brugge en het Vrije de coulante voorwaarden, te coulant wellicht in de ogen van Filips.

7.

G. Parker, *The Army of Flanders and the Spanish Road*, p 12.

8.

G. Parker, *The Army of Flanders and the Spanish Road*, p. 242.

het was het werk van de H. Geest in hem, zo luidde het verweer van Parma, dat name wat de concessie aan de calvinisten betrof, die voorlopig in Brugge mochten blijven en er in de toekomst zouden mogen terugkeren, tenzij de magistraat dit verbood. De calvinistische republiek Gent, bleef insisteren op godsdienstvrijheid. Na harde onderhandelingen capituleerde de stad op 17 september. Slechts met moeite kon Parma er de Raad van State van weerhouden om Gent exemplarisch te straffen. Brussel gaf zich al spoedig over; het hoefde wegens zijn armoede en wegens Parma's plan om er zich te vestigen, slechts weinig te betalen.

De overbekende periode van het beleg van Antwerpen hoeft hier niet besproken te worden. Tijdens de onderhandelingen tussen Marnix van St. Aldegonde, burgemeester van de stad en Parma heeft de laatste, indien hij Frans gesproken heeft, gezegd: "Je n'y ai aucun intérêt, je suis mû uniquement par l'affection que je porte à ce pays". Deze uitspraak was te mooi om bloedserieus genomen te worden en Marnix' raadsleden hebben er hem dan ook een verwijt van gemaakt dat hij zich oncritisch heeft laten inpalmen door de persoonlijkheid en door fraaie frasen van de Spaanse Grande. Marnix veranderde niet van visie en wees op de goodwill die Parma bij vriend en vijand verworven had.⁹

Na de val van Antwerpen was er geen fatsoen meer, dat Filips kon gebruiken om de citadel van Piacenza in eigen hand goed te houden. Schoorvoetend stond hij haar af aan Ottavio Farnese, die er het commando zou voeren voor zijn zoon.

Al jaren had Parma te kampen met het wangedrag van twee bevelhebbers, vader Peter Ernst en zoon Karel van Mansfelt, Duitsers van origine. Ze waren ruw en grof, dronken als Tempeliers, verriikten zich schandelijk aan de oorlog en spaarden de levens van de burgers niet. De soldaten haatten hen en verweten Karel zijn nonchalance in de oorlogsvoering. Aan hem was het te wijten, dat het jaar 1586 inzette met zware Spaanse nederlagen. Parma's aandacht werd opgeëist door de komst van Leicester, de "Sweet Robin" van de Engelse "Jezabel". Volgens Vondel herleefden Catilina's tijden, maar dit oordeel was te hard. Leicester leed meer aan zelfoverschatting en driftbuien dan aan slechtheid.¹⁰ Militair presteerde hij weinig, zodat Parma zonder overmatige inspanning Grave, Venlo en het Duitse Neuss kon innemen. Toen Leicester terug in patria was wegens het proces van Marie Stuart, sloeg Parma het beleg rond Sluis, op dat ogenblik de voornaamste haven van Vlaanderen. Brugge zou liever gezien hebben, dat hij Oostende aanviel, maar Parma achtte deze stad nog te sterk.

Sluis lag strategisch zeer ongunstig voor de Spaanse aanvallers. Het werd omspoeld door het twee-armige Zwin. Tussen de vele vertakkingen lagen talrijke eilandjes, sommige voorzien van forten en sluizen. Over het land kon Sluis hulp krijgen uit Oostende, per schip uit Holland en Zeeland.

Toen Leicester teruggekeerd was in de Nederlanden heeft hij twee weinig serieuze pogingen ondernomen om Sluis te ontzetten: één te water in het Sluise Gat en een met infanteristen bij de Blankenbergse Schans. Toen de stad zich op 5 augustus 1587 overgaf, was Parma volgens gewoonte mild. Het lag in zijn bedoeling om Sluis tot thuishaven voor de Vlaamse kapers te maken. Duinkerke achtte hij daarvoor minder geschikt.¹¹

In de loop van 1586 verloor Parma beide ouders. Zijn moeder stierf eenzaam in het Napolitaanse Aquila aan melancholie en een leverkwaal. Hij vond het nu tijd om de Nederlanden te verlaten om zijn Italiaanse bezittingen te gaan besturen. Hij was nog maar nauwelijks de veertig gepasseerd, maar jicht en de eerste verschijnselen van waterzucht hadden zijn gezondheid al aangetast. Filips liet zich ook nu weinig gelegen liggen aan de persoonlijke omstandigheden van hen, die hem op hoge posten dienden. Parma moest in functie blijven en de koning achtte de zestienjarige Ranuccio capabel om in Parma en Piacenza het bewind te voeren in naam van zijn vader.

Inmiddels bereidde Filips een invasie in Engeland voor. Parma zag daar wel voordelen in voor de onderwerping van Holland en Zeeland. Hij meende, echter dat de expeditie niet mocht beginnen voordat de Zeeuwse eilanden "gepacificeerd" waren. Om veiligheidsredenen zouden de Zeeuwse magistraten als gijzelaars de tocht moeten meemaken.

Bovendien wilde hij dat het plan zeer geheim zou gehouden worden en dat de vloot niet zou vertrekken voordat de beide partijen in de Franse burgeroorlog, de Katholieke Ligue en de aanhangers van Hendrik van Navarra elkaar in evenwicht hielden. Zo vermeed men het risico, dat tijdens de expeditie belangrijke machtsverschuivingen op het continent zouden plaats vinden. Hij stelde Filips voor om de overtocht te maken met transportschepen en de Armada alleen te gebruiken, wanneer het plan onverhoopt uitliep. Maar de achterdochtige Filips, opgestoot door raadgevers, verdacht Parma ervan slechts voor eigen eer en glorie te pleiten. Het Escoriaal vreesde, dat hij de troepen die voor de expeditie bestemd waren, zou gebruiken om op eigen houtje opstandige steden en provincies te onderwerpen. Het is niet helemaal duidelijk of Parma inderdaad van plan is geweest zich schuldig te maken aan insubordinatie. Aan Filips schreef hij, zich wel te willen opofferen voor de Spaanse zaak, maar geen enkele verantwoordelijkheid te willen dragen voor de expeditie.

Voor het nog Staatse Bergen-op-Zoom betekende Filips' Grand Dessein uitstel van executie, maar na het debâcle van de Armada was het Parma's eerste doelwit. De stad hield zich echter "vroom" en viel niet, in tegenstelling tot Geertruidenberg. De inneming van dit stadje aan de Maas, uitvalspoort naar Holland, was het laatste succes van Parma in de Nederlanden. Zijn ziekteverschijnselen maakten het vechten onmogelijk. Zijn ledematen zwollen angstwekkend op, zijn buik was zo hard als een trom. Een kuur in de geneeskrachtige baden van Spa bracht wat verlichting.

Filips benoemde desondanks zijn zieke neef tot opperbevelhebber van een elite-leger, dat moest optrekken tegen Hendrik van Navarre. Deze had zich tot koning van Frankrijk laten uitroepen, nadat op 1 augustus 1589 een fanaticus de laatste Valoisvorst Hendrik III had vermoord. De Ligue die via haar aanvoerder Karel van Lotharingen, hertog van Mayenne, in contact stond met het Spaanse hof, luidde de noodklok, toen in augustus 1590 de uitgehongerde Parijse bevolking voor Hendrik IV wilde capituleren.

Al was Parma ziek, zijn komst bracht schrik in de gelederen van de uitgelezen Franse troepen. Hendrik IV brak het beleg van Parijs op en ging mistroostig overwinteren. Parma ging uitrusten in Brussel.¹² Het jaar 1590, hoogtepunt van Parma's expansiepolitiek, liep ten einde. In Vlaanderen behoorden alleen Axel en Oostende nog tot de Nadere Unie. Maar de bekwame en jonge Maurits was gereed voor een offensief.¹³ Parma kon Nijmegen en Koevorden niet redden en meer dan ooit had hij moeite met vader en zoon Van Mansfelt. Bovendien kon hij niet overweg met de Spaanse gezanten in Parijs en met de krijgsoversten van zijn troepen in Frankrijk. Het Spaanse hof wantrouwde zijn raadslieden, het verweet hem zijn arrogante optreden, waarover de Van Mansfelts sinds jaar en dag bij Granvelle geklaagd hadden. Politiek Madrid zei, dat hij kwistig geld uitdeelde aan zijn gunstelingen en dat zijn voorgewende mildheid slechts tot doel had om populariteit te verwerven. Zelfs beschuldigde men er hem van de Vlaamse steden alleen maar ter wille te zijn geweest om soeverein te kunnen worden in het rijke gewest.

Niet alles wat men hem aanwreef, was uit de lucht gegrepen. Hij leed zonder twijfel aan zelfoverschatting, hij paste kunstgrepen toe om zijn zin door te drijven en zijn creaturen namen sleutelposities in in de raadgevende colleges.

Parma ging gebukt onder de kritiek, maar toch stond hij, ziek en ongelukkig, in januari 1592 tesamen met Mayenne en 20.000 soldaten in Normandië. Enige maanden later namen ze Rouen in en in diezelfde tijd beloofde Hendrik IV in kronkelige frasen aan zijn volk katholiek te zullen worden. De Parijzenaars, vertrouwend op Parma's veldheerschap zongen spottend:

"Depuis onze cents ans
On n'a vu en France
que de bons rois chrétiens
qui en grande révérence
ont tous reçu le sacre, avec serment
De vivre catholiquement.

Tu fais courir un bruit
que seras catholique
Tu n'y fus onc instruit."¹⁴

Hoewel Alexander mede ten gevolge van een opgelopen verwonding aan het einde van zijn krachten was, kreeg hij van Filips opdracht tot een derde offensief over te gaan. Ditmaal moest hij met geld en troepen de bijeenkomst van de Franse États-Généraux laten mislukken. Hij huurde een indrukwekkende troepenmacht, maar plotseling stortte hij definitief in. Hij werd naar de St.-Vaastabdij in Atrecht gebracht, waar hij in de nacht van 2 op 3 december waardig stierf. Intussen kruisten twee brieven elkaar: een verklaring van loyaliteit van Parma aan Filips en een oneervol ontslagaanstelling van de koning aan zijn dienaar.

Toen Parma in monnikspij opgebaard lag, trokken drommen mensen eerbiedig langs hem voor het brengen van een laatste groet. Peter Ernst van Mansfelt evenwel barstte bij het zien van hetgeen er overgebleven was van de elegantst geklede veldheer uit die tijd, in lachen uit.

Meer reden tot vrolijkheid dan Van Mansfelt had koning Hendrik IV. Noch Ranuccio Farnese, noch Ernst van Habsburg, broer van keizer Rudolf II en Parma's opvolger in de Nederlanden, bezat zijn veldheersgenie en zijn diplomatieke talenten.

De Spaanse minister Olivares heeft in 1628 in een paar woorden aan zijn koning uitgelegd, waarom zijn land de oorlog tegen de Nederlanden niet opgegeven had: Religion y reputacion.¹⁵

Op deze twee bakens had ook Parma als echte Spaanse Grande zijn levenreis uitgezet.

Het sterfbed van de hertog van Parma in de abdij St. Vaast te Atrecht Anonieme gravure.

12. J.P. Babelon, *Henri IV*, p. 499.

13. L.J. Rogier, *Eenhed en scheiding*, p. 123.

14. J.P. Babelon, *Henri IV*, p. 532.

15. G. Parker, *Why Did the Dutch Revolt Last So Long?*, p. 53.

Het standaardwerk van Parma's biograaf L. van der Essen en de hoofdstukken, die hij in deel V van de *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* heeft geschreven, vormden dermate de general guide bij het schrijven van dit artikel, dat het uit praktische overwegingen onjuist leek om de schrijver voortdurend aan te halen.

Literatuurlijst

- J.P. Babelon, *Henri IV*, Paris 1982.
- M.P. Christ, *De Brabantsche saecke; het vergeefse streven naar een gewestelijke status van Staats-Brabant, 1585-1675*, Tilburg, 1984.
- M. Crouzet, *Préface bij Stendhal "La Chartreuse de Parme"*, Paris, 1981 ed. Flammarion, p. 21-33.
- L. van der Essen, *Alexandre Farnèse, prince de Parme, gouverneur des Pays-Bas, 1545-1592*, Bruxelles, 1933-1939, V tomes.
- L. van der Essen, *De Unies 1578-1579*, in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, deel V, Utrecht-Antwerpen, Brussel, Gent en Leuven, 1952, p. 116-135.
- L. van der Essen, *De scheuring in de Nederlanden, 1579-1585*, in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, deel V p. 140-174.
- L. van der Essen, *Politieke geschiedenis van het Zuiden, 1585-1609*, in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, deel V, p. 245-283.
- R. Fruin, *Tien Jaren uit de Tachtigjarige oorlog, 1588-1589*; Prisma-serie, nr. 129.
- P. Geyl, *Geschiedenis van de Nederlandse stam*, deel I, Herziene uitgave, Amsterdam-Antwerpen, 1948.
- J. de longh, *Madama, Margaretha van Oostenrijk, Hertogin van Parma en Piacenza, 1522-1586*, Amsterdam, 1965.
- G. Parker, *The Army of Flanders and the Spanish Road, 1567-1659*, Cambridge, 1972.
- G. Parker, *Why did the Dutch Revolt Last So Long? in : Spain and the Netherlands, 1559-1659*, Ten Studies, Glasgow, 1979, p. 45-64.
- J. Presser, *De Tachtigjarige oorlog*, Amsterdam, Brussel, 1958, 3e druk.
- L.J. Rogier, *Eenheid en scheiding, Geschiedenis der Nederlanden, 1477-1813*, Aula-serie nr. 367.

1
zie b.v. J. Leper, *Kunstmatige
inundaties* p. 65 en 80-2.

2
B.V.M. Gottschalk, *Historische
geografie*, dl. II, vnl. p. 219-20; L.
Rogier, *Geschiedenis van het
katholicisme* dl. II, p. 318-9; dl. V, p.
949.

3
id., o.c. dl. II, p. 318.

4
enkele weinig zeggende
gegevens in bab. ae. reg. 4, f.
129r, 23 aug. 1587; f. 151v, 5
mrt. 1593; reg. 5, f. 14v, 18 en
19 mei 1597; f. 18v, 20r, 22v en
25r, resp. 19 juni, 7 juli, 27 aug.
en 26 okt. 1597; f. 43r, 9 dec.
1598; f. 68r, 4 jan. 1600;
f. 105v-106r, 122v-123r en 126v,
resp. 21 mrt. 21 juli en 12 okt.
1601.

5
Zie o.m. M. Therry, *Godsdienst
en dagelijks leven* d. I, p. 24.

6
zie id., o.c., dl. I, p. 30-5.

De houding van de 17de-eeuwse katholieken in Brugge en het noordelijke grensgebied van het gelijknamige bisdom tegenover andersdenkenden

Met de herovering van Sluis, Aardenburg en het omringende platteland in 1587 lijft Alexander Farnese een verwoeste en fel ontvolkte frontstreek in. Grote delen van het gebied ten noorden van een fictieve lijn Moerkerke-St.-Laureins zijn sinds 1583 door militair ingrijpen herschapen in uitgestrekte watervlaktes. De zee schuurt er grote stroomgeulen of krekens uit, onder meer het Lapscheurse Gat, dat, als een zijarm van het Zwin, na verloop van tijd doordringt tot voorbij Middelburg-in-Vlaanderen.¹

Het stadje Sluis is zowat het enige vermeldenswaardige eiland midden een zee van oorlogsellende.² Dat blijft zo tot de streek in 1604 weer overgaat naar de Verenigde Provinciën. In de 17 jaar tussen 1587 en 1604 blijft het leven totaal ontwricht door de voorbije en nog aanhoudende militaire krachtmeting, die vaak veel weg heeft van een guerilla-oorlog. Daardoor krijgt de geest van de contrareformatie weinig of geen kans om er te ontluiken.³ Voor de enkele seculiere priesters en minderbroeders in Sluis b.v. is het vechten tegen de bierkaai, want het leven in dit bijwijken hoofdzakelijk door soldaten bevolkte garnizoenstadje kent geen normaal verloop.⁴

Na 1604 is het er met de openbare uitoefening van de katholieke eredienst gedaan. Van dan af behoort westelijk Zeeuws-Vlaanderen, met inbegrip van Aardenburg en directe omgeving, tot de Verenigde Provinciën. De grens van het officieel erkende katholicisme loopt dan van Knokke in het westen tot Watervliet in het oosten, over Westkapelle, Hoeke, Lapscheure, Middelburg-in-Vlaanderen, St.-Laureins, St.-Margriete en Waterland-Oudeman. De formele bevestiging van die scheidingslijn volgt pas in 1648, naar aanleiding van de vrede van Münster. Bij de grensregeling van 1664 worden Middelburg-in-Vlaanderen, St.-Margriete, Waterland-Oudeman en Watervliet definitief in tweeën gesneden, met een 'Spaans' en een 'Staats' deel.⁵

In deze bijdrage wordt gepeild naar de houding van het contrareformatorische 17de-eeuwse katholicisme in de grensstreek tegenover het protestantisme. Vooral de bejegening van de "ketteren" in de aan Spanje onderworpen parochies krijgt aandacht. Maar daarnaast wordt ook gepoogd enig licht te werpen op het clandestiene katholicisme aan de andere kant van de grens en op zijn banden met 'het Zuiden'. Concreet betreft dit beperkte onderzoek de streek van Sluis en Aardenburg aan de ene kant van de grens, en de dekenij Damme (20 parochies), het aartsdioconaat Brugge (8 stedelijke en 6 landelijke parochies), en de dekenij Aardenburg (17 parochies) aan de andere kant.⁶ Dit laatste district blijft die naam behouden, hoewel Aardenburg en onmiddellijke omgeving (Heille, Eede, St.-Kruis) Staats gebied zijn. De feitelijke hoofdplaats ervan is Eeklo.

ooraf dient nog één en ander vermeld over de bewoonbaarheid van dit gebied. Onder meer door de ontregeling met oorlogsdoeleinden, van het hele dijk- en afwateringssysteem, vooral vanaf 1583, komen de polders ten noordoosten van Brugge in de 17de eeuw herhaaldelijk onder water. Een dijkbreuk, als gevolg van het springtij van 18 februari 1609 verrast b.v. de inwoners van Moerkerke en St.-Catharina-buiten-Damme. Zij moeten hun toevlucht zoeken op zolders en daken en in bomen, waar zij de volgende dag door schuiten uit Damme vandaan worden gehaald.⁷ In 1621 en 1622, na het aflopen van het Twaalfjarig Bestand (1609-1621), laat Maurits van Nassau, vooral in de omgeving van Sluis, een aantal dijken doorsteken om een Spaanse aanval op westelijk Zeeuws-Vlaanderen onmogelijk te maken. De meeste polders tussen Lapscheure en Watervliet lopen zo helemaal onder. Gedurende korte tijd reikt de overstroming, opgestuwd door een noordwesterstorm zelfs tot bij Brugge. De Hazegraspolder ten oosten van Knokke wordt op dat moment eveneens door het zeewater overspoeld. Zowel de Verenigde Provinciën als Spanje zien in dit ingevloede niemandsland van schorren en kreken een veilige grens. Daarom worden tot na het verdrag van Münster (1648) weinig of geen van deze landschappen drooggelegd.⁸

Watervliet en Waterland-Oudeman worden voor die tijd slechts gedeeltelijk weer ingepolderd. In Waterland-Oudeman worden eerst vanaf 1662-63 weer katholieke diensten gehouden in een "waghenhuys" of schuur. In 1671 wordt er een nieuwe kerk ingewijd. De oude kerk ligt in overstromd Staats gebied.⁹ Het grondgebied van St.-Margriete en een aanzienlijk stuk van St.-Jan-in-Eremo worden in 1651-52 opnieuw ingedijkt. Al die tijd is in St.-Jan-in-Eremo alleen het achter de Gravejansdijk gelegen gehucht Bentille, nabij Kaprijke, bewoond. En ook na het terug in cultuur brengen van de rest van St.-Jan-in-Eremo blijft Bentille de volkrijkste wijk waar nog gedurende verscheidene decennia de kerkdiensten van de parochie worden gehouden in een kapel. Een nieuwe kerk, op de plaats van de oude, komt er maar in 1682-83.¹⁰

Een aanzienlijk deel van de St.-Jobspolder, waarin Lapscheure ligt, wordt in 1611-13 ingedijkt. Maar de noordoostelijke hoek ervan, die bij de zeekeek, het Lapscheurse Gat genaamd, aansluit en waarin de oude kerk tot een puinhoop vervalt, blijft buiten de bedijking en dus onbewoond. In 1628 telt de parochie slechts acht of negen huisgezinnen, die de kerk van Moerkerke bezoeken. Het duurt tot 1640 vooraleer er in Lapscheure een voorlopige houten bidplaats komt. Wegens een overstroming, verwekt om het Staatse leger terug te dringen, zijn de Lapscheurenaars dan immers afgesneden van Moerkerke. Eerst tussen 1649 en 1652 wordt een nieuwe stenen kerk opgetrokken. In 1658 wordt de St.-Jobspolder - en dus Lapscheure -, samen met andere polders die in het Lapscheurse Gat uitwateren, nog eens door het zeewater overspoeld.¹¹

Met dit alles is het leed nog niet definitief geleden. De Noordnederlandse reactie op de aanvallen van Franse troepen tegen Aardenburg en Sluis zorgt er in 1672-73 voor dat de meeste landerijen in St.-Margriete, Waterland-Oudeman en Watervliet, tegelijk met vele meer noordelijk gelegen polders, weer heel wat zeewater te slikken krijgen.¹² Door de storm van 26 januari 1682, die zowat de hele Noordzeekust teistert, krijgen de inwoners van diezelfde dorpen opnieuw veel wateroverlast te verduren. Ditmaal blijven bovendien ook Lapscheure, Moerkerke en Middelburg-in-Vlaanderen niet gespaard.¹³

Wat al deze waterperikelen betreft is er meestal eigenlijk geen grens. Vanaf 1583 vormen Breskens, Groede, Schoondijke, nagenoeg heel Oostburg en voor een deel ook de omstreken van Sluis, Heille, Aardenburg en St.-Kruis, samen met het al langer verdrongen land van IJzendijke, een wereld van onbegaanbare slikken en schorren. Daar kan nog aan toegevoegd worden dat Aardenburg en Oostburg eind 16de eeuw door oorlog, pest en hongersnood ontvolkte spooksteden zijn geworden. Eerst na 1609, wanneer het Twaalfjarig Bestand een aanvang neemt, start de herinpoldering, ook hier vertraagd en bemoeilijkt door de al gesignaleerde overstromingen. Tussen 1609 en 1660 duiken achtereenvolgens Breskens, Groede, Schoondijke en aanzienlijke stukken van IJzendijke weer op uit het water. Er vestigt zich een geheel nieuwe bevolking, in meerderheid protestanten uit de Zuidelijke Nederlanden en Frankrijk.

Ontmoeting tussen Maurits en Spinola bij de Hoornbrug in de omgeving van Den Haag voor de onderhandelingen over een bestand, door W. Luytsz. Kittensteijn, 1608.

7
M. Gottschalk, *stormvloeden*, dl. III, p. 21-2 (ook p. 26-7, m. b. t. het jaar 1610); J De Smet, *Overstromingen* p.47-9.

8
M. Gottschalk, o.c., dl. III, p. 60-2; J. leper, o. c., p. 161-2; P. Verschelde, *Geschiedenis van Middelburg in Vlaanderen*, 123-6 (verschillende overstromingen in de jaren '20, '30 en '40 van de 17e eeuw).

9
bab., ae. 30, f. 72v, 14 juni 1663; f. 96v, 31 okt. 1663; ae. 33, f. 50r, 4 mei 1669; 136r, 1 juli 1670; f. 159r, 15 jan. 1671; f. 161v, 4 febr. 1671; D. Verstraete, *Historische verkenningen*, p.241-4.

10
bab.; ae. 13, f. 53r, 2 mei 1624; ae. 34, f. 212r-213r, 17 aug. 1673; f. De Potter en J. Broeckaert, *Sint-Jan-In-Eremo*, p. 1-7; nka., nr. 387, *Sint-Jan-In-Eremo* a° 1691, f. 74r en 74v; bab., ae. 33, f. 50v, 4 mei 1669; ae. 34, f. 75v-76v, 16 mrt. 1672; f. 325v-326r, 16 nov. rab. nka., nr. 387, dv. St.-Margriete a° 1691, f. 28r; D. Verstraete, o.c., p. 231-2 en 268-70.

11
J. Ameryckx, *Nieuwe aspecten*, p. 248-54; id., *Nog over Lapscheure*, p. 50-2; L. Devlieghe, *De Zwinstreek*, p. 105 en 107; M. De Smet, *Afwateringsprobleem*, vnl. p. 112-5 (en de daar geciteerde literatuur); *Rapport adressé au Souverain Pontife* p. 69 (waar verkeerdelijk "ecclesiam parochialem neyrkerckanam" staat i.p.v. "moerkerckanam"); bab., ae. 20, f. 19r, 31 mrt. 1639; ae. 21, f. 5r en 7r, 13 en 21 apr. 1640; f. 24r, 7 juli 1640; f. 38v-39r, 21 aug. 1640; f. 41v, 1 sept. 1640; ae. 26, f. 93v, 28 juli 1652; ae. 33, f. 3r, 18 dec. 1668; rab., nka. nr. 398, dv. dekenlij Damme a° 1639-40, f. 11r; rab., nka. nr. 397, nr. 388, dv. Lapscheure a° 1691, f. 24r.

12
M. Gottschalk, o. c., dl. III, p. 235-6 en 247.

13
id. o. c., dl. III, p. 293-7 en 300; J. Van Uden, *Grote overstroming* p.168-79; id., *Watersnood* p. 124-6; rab., nka. nr. 384, bisschoppelijk vlsitatieverslag decanaat Aardenburg a° 1698, f. 6v (m. b. t. St.-Margriete).

Minder absoluut geldt dit ook voor een stadje als Aardenburg, dat vanaf 1609-1610 en voor de rest van de 17de eeuw constant een aanzienlijke stroom inwijkelingen ontvangt, waaronder opmerkelijk veel uit de streek Roeselare - Tielt - Torhout. Het betreft in hoofdzaak protestantsgezinden, maar daarnaast zijn er ook immigranten met in de eerste plaats economische motieven. Vele polders tussen Middelburg-in-Vlaanderen en Aardenburg worden pas na 1648 drooggelegd.¹⁴

Tot hier deze 'klaagzang', die in het kader van deze bijdrage vooral belang heeft omdat zij aantoonde hoe moeilijk het in de 17de eeuw meestentijds is om vanuit de zuidelijke grensparochies in te staan voor enige georganiseerde zielzorg voor de katholieken aan de andere kant, 'onder het juk der ketters'. En dit impliceert uiteraard ook dat die katholieken onder Staats bewind het vaak allesbehalve makkelijk hebben, afgezien nog van enige vorm van repressie, om in de 'Spaanse' grensparochies te komen kerken.¹⁵

In de houding van de katholieken onder Spaans bestuur tegenover de 'ketters' kan men voornamelijk twee elementen onderscheiden. Enerzijds zijn er heel wat sporen van onverdraagzaamheid en fanatisme. Daarnaast is er evenwel ook minstens evenveel bedachtzaam gedrag en pragmatisme.

Uitgesproken fanatiek is men vooral in woorden. Meer dan één Brugse tekst neemt het "Geus-ghespuys", die "ministers en dienaers des duyvels", flink op de korrel.¹⁶ Vooral voor de eerste helft van de 17de eeuw, zolang de Tachtigjarige Oorlog aansleept (dit is tot 1648), zijn er heel wat auteurs en predikanten die de 'ketters' er flink van langs geven en zo bij een aanzienlijk deel van de bevolking een overduidelijke afkeer tegen de protestanten aankweken.¹⁷

Het effect daarvan blijkt b.v. in 1678 naar aanleiding van de Brugse boetprocessie op Palmzondag. Omwille van de oorlog tegen de oprukkende Fransen zijn er in die tijd Engelsen, geallieerde maar 'ketterse' soldaten in de stad gekazerneerd.

14
o.a. L. Rogier, o. c., dl. II, p. 318-9; dl. v, p. 949-50; G. Van Vooren, *Westvlaamse uitwijking* p. 207-17; id. *Aardenburg en zijn betrekkingen*, vnl. 70-5.
15
Vergelijk b.v. L. Rogier, o. c. dl. v, p. 949.
16
Citaten resp. uit L. De Vos, *Alle wercken* p. 267 (processiedialoog voor de Brugse h. Bloedommegang a° 1643, toegeschreven aan Petronella Keyser, echtgenote van de Brugse dichter en notaris Lambrecht De Vos), en uit C. Vrancks, *Den troost der sielen*, p. 2. over deze auteurs b.v. M. Thierry, o. c., l. resp. p. 19 en 17-18.
17
M. Sabbe, *Brabant in het verweer* passim (Brugse voorbeelden o.a. p. 161-72 en 193-7); W. Bultendijk, *Het calvinisme* passim, o.m. p. 120-1, 150-1, 262-6 en 315-9; J. Andriessen, *De jezuïeten* o.a. p. 189-90 en 191-2; vergelijk b.v. J. delumeau, *La peur*, p. 507-21. In het noorden wordt de protestantse bevolking in het harnas gejaagd tegen de "paapsgezinden", zie b.v. P. Burke, *Dutch popular culture*, p. 11.

een handgemeen tussen enkele al te ijverige 'vromen' en een 'Hollander', die naar hun mening niet vlug genoeg zijn hoed afdoet wanneer de processie voorbijkomt, ontaardt in een geharrewar waarbij de paniekerige vrees van een deel van het volk dat de 'kettters' de processie zullen ontferen zich ontaardt op meestendeels ongewapende Engelse soldaten. Balans: vier of vijf doden en meer dan twintig zwaar gekwetsten.¹⁸ Opmerkelijk daarbij is dat de bisschop enige maanden later, op verzoek van de stadsmagistraat de Brugse bedelorden op de vingers tikt. Sommige paters zouden het gewone volk namelijk al te veel ophitsen tegen de 'ketterse' soldaten in de stad.¹⁹

Dat de misschien wel vooral door regulieren aangewakkerde ketterverafschuwiging aanslaat bij een deel van het katholieke publiek laat zich, minder spectaculair, ook vaststellen naar aanleiding van sommige kroegincidenten. Het gebeurt inderdaad dat discussies tussen pot en pint over b.v. de paus of over heiligenverering eindigen op rake klappen. Voorbeelden zijn o.a. bekend voor Bredene (anno 1629) en voor Brugge (anno 1638). Merkwaardig daarbij is dat het niet zelden de katholieke gesprekspartner is die de vechtpartij begint. Het gaat hier blijkbaar om militante met een heilige ijver bezielde verdedigers van het geloof. Men mag aannemen dat hun houding in belangrijke mate is ingegeven door de katholieke verkondiging. Zo kan b.v. ook nog gewezen worden op de statuten van verschillende Brugse broederschappen, volgens dewelke de leden zich moeten voornemen om geen belastering of bespotteling van b.v. het H. Sacrament of Onze-Lieve-Vrouw toe te laten. Een ingesteldheid die vermoedelijk ook mee ingegeven is door de vrees voor een goddelijke straf indien men op zulke hemeltergende woorden niet zou reageren.²⁰

Andere, weer meer geruchtmakende uitbarstingen van opgezweepte ketterhaat doen zich voor aan de grens, o.a. in 1663 rond de kerk van St.-Jan-in-Eremo en in 1668 in de schuur die als bidplaats dienst doet in Waterland-Oudeman. Om de sfeer te laten proeven kan bij wijze van voorbeeld wat nader ingegaan worden op wat in 1663 in St.-Jan-in-Eremo voorvalt. Pas het jaar daarop wordt de grenslijn nauwkeuriger vastgelegd, wat bij het verdrag van Münster (1648) slechts heel onduidelijk gebeurd was. Daarom kan op 3 juni 1663 een protestantse predikant bij de oude vervallen kerk van St.-Jan-in-Eremo arriveren, vergezeld van ongeveer 70 gewapende mannen, terwijl de pastoor van Kaprijke er voor een groepje katholieken preekt op het kerkhof. Na afloop van diens sermoeen wil ook de dominee een preek houden. Hij wordt daartoe op een schild omhooggestoken maar dit bekomt hem niet wel, want door heetgebakerde katholieken wordt hij met stenen bekogeld. Daarop ontstaat een groot tumult, waarbij diverse gewonden vallen. Pittoresk is de opmerking waarmee het verslag eindigt, dat de pastoors van Kaprijke en Waterland-Oudeman bij bisschop de Haynin (1662-68) daarop uitbrengen. Zij melden, ogenschijnlijk niet zonder enige fierheid, dat de katholieke kemphanen, alleen gewapend met stenen en met de aanmoedigingen van hun vrouwen, erin geslaagd zijn de 'kettters' op de vlucht te jagen.²¹

Andere feiten tonen dat ook de protestanten uit 'het Noorden' een aardige duit in het zakje doen om de katholieke ketterhaat voedsel te geven. Uiteraard is er tot 1648 de oorlogsvijandigheid.

Zowel tijdens dit militair conflict als erna wordt een 16de eeuwse traditie voortgezet waarbij burgers en clerici gegijzeld worden, al of niet uit represaille-overwegingen. Die gevangenen kunnen tegen een losprijs vrijgekocht worden. De Brugse en Gentse bisschoppen verlenen in de eerste helft van de 17de eeuw aan minder bemiddelde verwanten van katholieken die in Zeeuws-Vlaanderen worden vastgehouden, herhaaldelijk bedeltoelatingen om het bedrag van deze losprijs bijeen te kunnen scharrelen.²²

Meest ophefmakend zijn natuurlijk de ontvoeringen van katholieke geestelijken door Staatse soldaten. Voor het loskopen van de onderpastoor of de militaire kapelaan van Damme, die in Sluis vastzit, mogen eind 1621 aalmoezen rondgehaald worden, met aanbeveling van dit werk van barmhartigheid vanop de kansel.²³ Tussen 1634 en 1639 worden bij verschillende raids minstens 8 pastoors van het decanaat Aardenburg kortere of langere tijd gevangen genomen en opgesloten in Sluis. Onder hen ook de deken van het district, die pastoor is in Watervliet. De pastoor van Lembeke lijkt in die periode zelfs twee maal gegijzeld te zijn.²⁴ In 1655 is de pastoor van Lembeke nogmaals aan de beurt. Samen met de burgemeester van Kaprijke, wordt hij meegenomen door garnizoenssoldaten uit Sas-van-Gent.

18
G. Dansaert, *Monseigneur de Baillencourt*, p.103-4; A. Viaene, *Paniek*, p.97-104; *id.*, *De beroerte*, p.308-10; J. Geldhof, *Nachtwacht* p.9-10; *id.*, *Reglement*, p.217-8; *id.*, *Brugse huwelijken* p.279-82; J. Dewitte, *Volkskultuur*, dl. II, p.280-9.

19
M. Therry, o.c., dl. I, p.268; zie ook J. Geldhof, *Brugse huwelijken* p.279-80, die, wellicht terecht, vooral de kapucijnen als de stokebranden aanwijst. Dat de relletjes n.a.v. de processie evenwel ook door anderen, bezield met niet-religieuze motieven, in de hand zijn gewerkt, suggereert met evenveel recht J. Dewitte, o.c. dl. II, vnl. p.285.

20
M. Therry, o.c., dl. I, p.266-9

21
bab., ae.30, f.71v, 4 juni 1663. In Brugge doet zelfs het gerucht de ronde dat de protestanten in de eerste plaats door de vrouwen verdreven zijn (J. Dewitte, o.c., dl. II, p.275). Zie over dit en andere incidenten o. m. ook *id.*, o.c., dl. II, p.274-5 en 278-9; S. Hulsbergen, *De verhouding*, vnl. p.63-4. notities in de brugse *acta* over het bloedige treffen van 1668: bab. ae.32, f.125r-v, 7 dec. 1668; ae.33, f.7v, 29 dec. 1668.

22
M. Therry, *Het goede doel*.

23
bab., ae.12, f.91r, 27 nov. 1621.

24
o.a. bab., ae.17, f.45v-46r, 22 juni-1634 (Eeklo, Kaprijke en Lembeke); f.64v, 26 aug. 1634 (St.-Joris-ten-distel, Oedelem en Sijsele); f.108v-109r, 19 mrt. 1635 (Moerkerke); ae.18, f.15v, 24 apr. 1637 (Water vliet; pastoor-deken); ae.20, f.18v, 31 mrt. 1639 (Lembeke); K. Verschelde, o.c., p.124 (Middeiburg en Maldegem).

25

bab.,ae.27,f.126b-127b,21 en
25okt. 1655; f. 148a, 27jan.
1656; f.166b-167a, 14juli 1656
(alle pastoors en onderpastoors
van het bisdom moeten resp.6
en 3 florijnen bijdragen voor het
vrijkomen van hun collega).

26

bab.,ae. 30, f.178r-v, 29aug.
1664; ae. 31, f.26v en 156r,
19febr. 1665 en 28aug. 1666.L.
Delplace,*L'ancien collégé*p. 36,
geeft een enigszins andere,
wellicht minder correcte versie
van het motief voor deze
gijzeling. Nog andere
voorbeelden: bab.,ae. 31,
f.159r,15sept. 1666 (betreft de
tweede pastoor van Kaprijke,
Cornelis Courtois, en de pastoor
van Boekhoute (bisdom Gent),
gevoerd naar sas van Gent);
ae. 32, f. 3v, 17jan. 1666 (betreft
een in Middelburg in
Vlaanderen bedelende brugse
minderbroeder-recollect, die in
Aardenburg achter slot en
grendel wordt gezet. De
gijzeling van de jezuiten en
nog andere gevallen ook in J.
Dewitte, o.c.,dl.ii,p.276-8.

27

B.v. H. Ellas,*Kerk en
staat*,vnl.p.17-35; M. Cloet,*Het
kerkelijk leven*,p.483-7.

28

bab., ae. 30, f. 169v-172r, 7 aug.
1664.

29

ba., ae. 35, f. 72v-73r,16okt.
1675; 107r-v, 21jan. 1676.(ook
gesignaleerd in de literatuur,
o.a;bij S. H
hulsbergen,*art.cit.*,p.64.) een
ander voorbeeld in M.
Therry,*Enkele gegevens*p. 38
(betreft de brugse bisschop
vanden bosch).zie,meer
algemeen,o.m;nog,p.487 en
542; E. Stols,*Aspects*,p.218.

30

b.v. E. De Moreau,
art.Belgique,kol.647; m.cloet,*Het
gelovige volk*, p.416.

Dit leidt tot een algemeen paniekreactie onder de landelijke clerus niet enkel in de grensparochies, maar zelfs in de decanaten ten zuiden van Brugge.²⁵

Op last van de gouverneur van Sluis worden in augustus 1666 vijf Brugse jezuïeten 's nachts ontvoerd uit hun buitenverblijf Zoetendaal (Maldegem). Met deze gijzeling willen de Verenigde Provinciën bekomen dat de eis wordt ingewilligd van de uit Ath naar Amsterdam gevluchte koopman André of Guillaume Gois. Deze wenst namelijk dat men zijn vier kinderen zou laten overkomen, die in Henegouwen, meer bepaald in Ath of in Bergen, in een klooster verblijven of worden vastgehouden.²⁶

Het is bekend dat de onverdraagzaamheid tegenover andersdenkenden in de Zuidelijke Nederlanden bij wijze van spreken geïnstitutionaliseerd is in kerkelijke en burgerlijke verordeningen. Er worden in de 17de eeuw weliswaar geen mensen meer terechtgesteld omwille van hun geloof zoals dit tot op het einde van de 16de eeuw nog gebeurde. Maar wie het katholieke geloof niet aanvaardt en dit laat blijken kan in principe niet blijven wonen in de Spaanse Nederlanden. Aan de toepassing van dit beginsel wordt vrij strak vastgehouden. Maar men kan toch niet beweren dat er in de praktijk nog een keiharde repressie gevoerd wordt.²⁷

Dat heeft niet alleen te maken met allerlei praktische moeilijkheden bij het op het spoor komen en vervolgen van 'ketteren' of 'verdachten van ketterij' of met de laksheid van sommige lokale wereldlijke gezagsdragers ter zake. Even belangrijk voor de milde toepassing van een strenge wetgeving is vooral in de 2de helft van de 17de eeuw, de bezorgdheid voor de katholieken in de Verenigde Provinciën. Verschillende Brugse bisschoppen achten een gematigd optreden tegen andersdenkenden gewenst, opdat de katholieken onder Staats bewind niet zouden worden lastig gevallen.

Die redenering vindt men b.v. in een brief van bisschop de Haynin aan de gouverneur-generaal, daterend van 7 augustus 1664. Hij geeft daarin als zijn mening te kennen dat men de enkelen die vanuit de katholieke grensstreek op Staats grondgebied de protestantse diensten gaan bijwonen door de vingers moet zien, om de "*cent et cent catholiques gémissants souz le iug desdictes Provinces Unies (qui) viennent aux plus prochaines églises des villages de sa Majesté*" geen last te berokkenen.²⁸

Bisschop de Baillencourt (1671-81) is dezelfde overtuiging toegedaan. O.a. na overleg met de deken van Aardenburg, die pastoor is in Watervliet, lijkt het hem in 1675-76 beter helemaal niet op te treden tegen drie protestantse huishoudens die door de laatste grensregeling - vermoedelijk die van 1664 - overgegaan zijn van St.-Anna-ter-Muiden naar het katholieke Westkapelle. De pastoor van laatstgenoemde parochie maakt zich nochtans zorgen, want in twee van die boerderijen lijkt het katholieke dienstpersoneel van het rechte pad te worden afgebracht. En het gezinshoofd van het derde huishouden laat in zijn woning protestantse diensten plaatsvinden. Daartegen iets ondernemen zou volgens de bisschop evenwel meer kwaad dan goed doen. Door dezelfde herverdeling van het grensgebied zijn er immers tussen Antwerpen en Sluis ongeveer 300 katholieke huisgezinnen in Staats gebied komen wonen. Zij worden nog dagelijks bediend door de pastoors van de naburige parochies, en de overheid van de Verenigde Provinciën laat dit oogluikend toe. Dit zou wel eens kunnen veranderen indien we die autoriteiten voor het hoofd stoten door die drie gezinnen in Westkapelle lastig te vallen, meent bisschop de Baillencourt.²⁹

Ook de vrees voor de al gesignaleerde represailles vanuit 'het Noorden' tegen geestelijken en andere onderdanen van de Spaanse Nederlanden vormen waarschijnlijk wel een rem op een al te ijverige repressie. En uiteraard is die toegeeflijkheid vanaf ca. 1650 eveneens ingegeven door de rustige zekerheid dat de ketterij in de Spaanse Nederlanden een randverschijnsel geworden is, dat geen direct gevaar meer oplevert voor kerk en staat.³⁰

Tijdens de eerste helft van de eeuw ligt dit nog wel enigszins anders of is men er alleszins nog niet zo gerust in. Maar ook voor die periode kan de repressie bestempeld worden als een relatief milde toepassing van een strenge wetgeving. Zowel de wereldlijke als de kerkelijke rechtbanken vervolgen protestantsgezinden.

en handgemeen tussen enkele al te ijverige 'vromen' en een 'Hollander', die naar hun mening niet vlug genoeg zijn hoed afdoet wanneer de processie voorbijkomt, ontaardt in een geharrewar waarbij de paniekerige vrees van een deel van het volk dat de 'kettters' de processie zullen ontfermen zich ontaardt op meestendeels ongewapende Engelse soldaten. Balans: vier of vijf doden en meer dan twintig zwaar gekwetsten.¹⁸ Opmerkelijk daarbij is dat de bisschop enige maanden later, op verzoek van de stadsmagistraat de Brugse bedelorden op de vingers tikt. Sommige paters zouden het gewone volk namelijk al te veel ophitsen tegen de 'kettters' soldaten in de stad.¹⁹

Dat de misschien wel vooral door regulieren aangewakkerde ketterverafschuwiging aanslaat bij een deel van het katholieke publiek laat zich, minder spectaculair, ook vaststellen naar aanleiding van sommige kroegincidenten. Het gebeurt inderdaad dat discussies tussen pot en pint over b.v. de paus of over heiligenverering eindigen op rake klappen. Voorbeelden zijn o.a. bekend voor Bredene (anno 1629) en voor Brugge (anno 1638). Merkwaardig daarbij is dat het niet zelden de katholieke gesprekspartner is die de vechtpartij begint. Het gaat hier blijkbaar om militante met een heilige ijver bezielde verdedigers van het geloof. Men mag aannemen dat hun houding in belangrijke mate is ingegeven door de katholieke verkondiging. Zo kan b.v. ook nog gewezen worden op de statuten van verschillende Brugse broederschappen, volgens dewelke de leden zich moeten voornemen om geen belastering of bespotting van b.v. het H. Sacrament of Onze-Lieve-Vrouw toe te laten. Een ingesteldheid die vermoedelijk ook mee ingegeven is door de vrees voor een goddelijke straf indien men op zulke hemeltergende woorden niet zou reageren.²⁰

Andere, weer meer geruchtmakende uitbarstingen van opgezweepte ketterhaat doen zich voor aan de grens, o.a. in 1663 rond de kerk van St-Jan-in-Eremo en in 1668 in de schuur die als bidplaats dienst doet in Waterland-Oudeman. Om de sfeer te laten proeven kan bij wijze van voorbeeld wat nader ingegaan worden op wat in 1663 in St-Jan-in-Eremo voorvalt. Pas het jaar daarop wordt de grenslijn nauwkeuriger vastgelegd, wat bij het verdrag van Münster (1648) slechts heel onduidelijk gebeurd was. Daarom kan op 3 juni 1663 een protestantse predikant bij de oude vervallen kerk van St-Jan-in-Eremo arriveren, vergezeld van ongeveer 70 gewapende mannen, terwijl de pastoor van Kaprijke er voor een groepje katholieken preekt op het kerkhof. Na afloop van diens sermoen wil ook de dominee een preek houden. Hij wordt daartoe op een schild omhooggestoken maar dit bekomt hem niet wel, want door heetgebakerde katholieken wordt hij met stenen bekogeld. Daarop ontstaat een groot tumult, waarbij diverse gewonden vallen. Pittoresk is de opmerking waarmee het verslag eindigt, dat de pastoors van Kaprijke en Waterland-Oudeman bij bisschop de Haynin (1662-68) daarop uitbrengen. Zij melden, ogenschijnlijk niet zonder enige fierheid, dat de katholieke kemphanen, alleen gewapend met stenen en met de aanmoedigingen van hun vrouwen, erin geslaagd zijn de 'kettters' op de vlucht te jagen.²¹

Andere feiten tonen dat ook de protestanten uit 'het Noorden' een aardige duit in het zakje doen om de katholieke ketterhaat voedsel te geven. Uiteraard is er tot 1648 de oorlogsvijandigheid.

Zowel tijdens dit militair conflict als erna wordt een 16de eeuwse traditie voortgezet waarbij burgers en clerici gegijzeld worden, al of niet uit represaille-overwegingen. Die gevangenen kunnen tegen een losprijs vrijgekocht worden. De Brugse en Gentse bisschoppen verlenen in de eerste helft van de 17de eeuw aan minder bemiddelde verwanten van katholieken die in Zeeuws-Vlaanderen worden vastgehouden, herhaaldelijk bedeltoelatingen om het bedrag van deze losprijs bijeen te kunnen scharrelen.²²

Meest ophefmakend zijn natuurlijk de ontvoeringen van katholieke geestelijken door Staatse soldaten. Voor het loskopen van de onderpastoor of de militaire kapelaan van Damme, die in Sluis vastzit, mogen eind 1621 aalmoezen rondgehaald worden, met aanbeveling van dit werk van barmhartigheid vanop de kansel.²³ Tussen 1634 en 1639 worden bij verschillende raids minstens 8 pastoors van het decanaat Aardenburg kortere of langere tijd gevangen genomen en opgesloten in Sluis. Onder hen ook de deken van het district, die pastoor is in Watervliet. De pastoor van Lembeke lijkt in die periode zelfs twee maal gegijzeld te zijn.²⁴ In 1655 is de pastoor van Lembeke nogmaals aan de beurt. Samen met de burgemeester van Kaprijke, wordt hij meegenomen door garnizoenssoldaten uit Sas-van-Gent.

18
G. Dansaert, *Monseigneur de Ballencourt*, p.103-4; A. Viaene, *Paniek*, p.97-104; *Idl. De beroerte*, p.308-10; J. Geldhof, *Nachtwachtp.* 9-10; *Id.*, *Reglement*, p.217-8; *id.*, *Brugse huwelijken* p.279-82; J. Dewitte, *Volkskultuur*, dl.II, p.280-9.

19
M. Therry, o.c., dl.I, p.268; zie ook J. Geldhof, *Brugse huwelijken* p.279-80, die, wellicht terecht, vooral de kapucijnen als de stokebranden aanwijst. Dat de relletjes n.a.v. de processie evenwel ook door anderen, bezield met niet-religieuze motieven, in de hand zijn gewerkt, suggereert met evenveel recht J. Dewitte, o.c. dl.II, vnl. p.285.

20
M. Therry, o.c., dl.I, p.266-9

21
bab., ae.30, f.71v, 4 juni 1663. In Brugge doet zelfs het gerucht de ronde dat de protestanten in de eerste plaats door de vrouwen verdreven zijn (J. Dewitte, o.c., dl.II, p.275). Zie over dit en andere incidenten o. m. ook *Id.*, o.C., dl.II, p.274-5 en 278-9; S. Hulsbergen, *De verhouding*, vnl. p.63-4. notities in de brugse *acta* over het bloedige treffen van 1668: bab. ae.32, f.125r-

v, 7 dec. 1668; ae.33, f.7v, 29 dec. 1668.

22
M. Therry, *Het goede doel*.

23
bab., ae.12, f.91r, 27 nov. 1621.

24
o.a. bab., ae.17, f.45v-46r, 22 juni-1634 (Eekio, Kaprijke en Lembeke); f.64v, 26 aug. 1634 (St.-Joris-ten-distel, Oedelem en Sijsele); f.108v-109r, 19 mrt. 1635 (Moerkerke); ae.18, f.15v, 24 apr. 1637 (Water vliet; pastoor-deken); ae.20, f.18v, 31 mrt. 1639 (Lembeke); K. Verschelde, o.c., p.124 (Middelburg en Maidegem).

25
bab.,ae.27,f.126b-127b,21 en
25okt. 1655; f. 148a, 27jan.
1656; f.166b-167a, 14juli 1656
(alle pastoors en onderpastoors
van het bisdom moeten resp.6
en 3 florijnen bijdragen voor het
vrijkomen van hun collega).

26
bab.,ae. 30, f.178r-v, 29aug.
1664; ae. 31, f.26v en 156r,
19febr. 1665 en 28aug. 1666.L.
Delplace,*L'ancien collégè*p. 36,
geeft een enigszins andere,
wellicht minder correcte versie
van het motief voor deze
gijzeling. Nog andere
voorbeelden: bab.,ae. 31,
f.159r,15sept. 1666 (betreft de
tweede pastoor van Kaprijke,
Cornells Courtois, en de pastoor
van Boekhoute (bisdom Gent),
gevoerd naar sas van Gent);
ae. 32, f. 3v, 17jan. 1666 (betreft
een in Middelburg in
Vlaanderen bedelende brugse
minderbroeder-recollect, die in
Aardenburg achter slot en
grendel wordt gezet. De
gijzeling van de jezuiten en
nog andere gevallen ook in J.
Dewitte, o.c.,dl.II,p.276-8.

27
B.v. H. Elias,*Kerk en
staat*,vnl.p.17-35; M. Cloet,*Het
kerkelijk leven*,p.483-7.

28
bab., ae. 30, f. 169v-172r, 7 aug.
1664.

29
ba., ae. 35, f. 72v-73r,16okt.
1675; 107r-v, 21jan. 1676.(ook
gesignaleerd in de literatuur,
o.a;bij S. H
hulsbergen,*art.cit...*,p.64.) een
ander voorbeeld in M.
Therry,*Enkele gegevens*p. 38
(betreft de brugse bisschop
vanden bosch).zie,meer
algemeen,o.m;nog,p.487 en
542; E. Stols,*Aspects*,p.218.

30
b.v. E. De Moreau,
art.Belgique,kol.647; m.cloet,*Het
gelovige volk*, p.416.

dit leidt tot een algemene paniekreactie onder de landelijke clerus niet enkel in de grensparochies, maar zelfs in de decanaten ten zuiden van Brugge.²⁵

Op last van de gouverneur van Sluis worden in augustus 1666 vijf Brugse jezuiteten 's nachts ontvoerd uit hun buitenverblijf Zoetendaal (Maldegem). Met deze gijzeling willen de Verenigde Provinciën bekomen dat de eis wordt ingewilligd van de uit Ath naar Amsterdam gevluchte koopman André of Guillaume Gois. Deze wenst namelijk dat men zijn vier kinderen zou laten overkomen, die in Henegouwen, meer bepaald in Ath of in Bergen, in een klooster verblijven of worden vastgehouden.²⁶

Het is bekend dat de onverdraagzaamheid tegenover andersdenkenden in de Zuidelijke Nederlanden bij wijze van spreken geïnstitutionaliseerd is in kerkelijke en burgerlijke verordeningen. Er worden in de 17de eeuw weliswaar geen mensen meer terechtgesteld omwille van hun geloof zoals dit tot op het einde van de 16de eeuw nog gebeurde. Maar wie het katholieke geloof niet aanvaardt en dit laat blijken kan in principe niet blijven wonen in de Spaanse Nederlanden. Aan de toepassing van dit beginsel wordt vrij strak vastgehouden. Maar men kan toch niet beweren dat er in de praktijk nog een keiharde repressie gevoerd wordt.²⁷

Dat heeft niet alleen te maken met allerlei praktische moeilijkheden bij het op het spoor komen en vervolgen van 'ketteren' of 'verdachten van ketterij' of met de laksheid van sommige lokale wereldlijke gezagsdragers ter zake. Even belangrijk voor de milde toepassing van een strenge wetgeving is vooral in de 2de helft van de 17de eeuw, de bezorgdheid voor de katholieken in de Verenigde Provinciën. Verschillende Brugse bisschoppen achten een gematigd optreden tegen andersdenkenden gewenst, opdat de katholieken onder Staats bewind niet zouden worden lastig gevallen.

Die redenering vindt men b.v. in een brief van bisschop de Haynin aan de gouverneur-generaal, daterend van 7 augustus 1664. Hij geeft daarin als zijn mening te kennen dat men de enkelen die vanuit de katholieke grensstreek op Staats grondgebied de protestantse diensten gaan bijwonen door de vingers moet zien, om de *"cent et cent catholiques gémissants soubs le iug desdictes Provinces Unies (qui) viennent aux plus prochaines églises des villages de sa Majesté"* geen last te berokkenen.²⁸

Bisschop de Baillencourt (1671-81) is dezelfde overtuiging toegedaan. O.a. na overleg met de deken van Aardenburg, die pastoor is in Watervliet, lijkt het hem in 1675-76 beter helemaal niet op te treden tegen drie protestantse huishoudens die door de laatste grensregeling - vermoedelijk die van 1664 - overgegaan zijn van St.-Anna-ter-Muiden naar het katholieke Westkapelle. De pastoor van laatstgenoemde parochie maakt zich nochtans zorgen, want in twee van die boerderijen lijkt het katholieke dienstpersoneel van het rechte pad te worden afgebracht. En het gezinshoofd van het derde huishouden laat in zijn woning protestantse diensten plaatsvinden. Daartegen iets ondernemen zou volgens de bisschop evenwel meer kwaad dan goed doen. Door dezelfde herverdeling van het grensgebied zijn er immers tussen Antwerpen en Sluis ongeveer 300 katholieke huisgezinnen in Staats gebied komen wonen. Zij worden nog dagelijks bediend door de pastoors van de naburige parochies, en de overheid van de Verenigde Provinciën laat dit oogluikend toe. Dit zou wel eens kunnen veranderen indien we die autoriteiten voor het hoofd stoten door die drie gezinnen in Westkapelle lastig te vallen, meent bisschop de Baillencourt.²⁹

Ook de vrees voor de al gesignaleerde represailles vanuit 'het Noorden' tegen geestelijken en andere onderdanen van de Spaanse Nederlanden vormen waarschijnlijk wel een rem op een al te ijverige repressie. En uiteraard is die toegeeflijkheid vanaf ca. 1650 eveneens ingegeven door de rustige zekerheid dat de ketterij in de Spaanse Nederlanden een randverschijnsel geworden is, dat geen direct gevaar meer oplevert voor kerk en staat.³⁰

Tijdens de eerste helft van de eeuw ligt dit nog wel enigszins anders of is men er alleszins nog niet zo gerust in. Maar ook voor die periode kan de repressie bestempeld worden als een relatief milde toepassing van een strenge wetgeving. Zowel de wereldlijke als de kerkelijke rechtbanken vervolgen protestantsgezinden.

Maar verbanningen vindt men slechts zelden vermeld. Tijdens het episcopaat van bisschop de Rodoan (1602-1616) b.v. worden, voor zover bekend, slechts twee zo'n vonnissen uitgesproken door de kerk. Eén daarvan betreft een familie uit het hier bestudeerde noordelijke deel van het bisdom, met name de Eeklose 'ketter' Joos Claissens en zijn gezin, uitgewezen omdat de man ergeris gegeven heeft.³⁴ Onder de Rodoans opvolger Antoon Triest (1617-1622) lijken er drie verbanningen wegens heterodoxie te zijn opgelegd door de kerkelijke overheid. Eén daarvan wordt dan nog herroepen, wanneer de dame in kwestie, om in Brugge te kunnen blijven, zich uiteindelijk toch 'bekeert'.³²

Even significant is het verslag van de 'deurgaande waerhede', die in 1610 in het Noordvrije wordt gehouden. Die 'deurgaande waerhede' is een in principe jaarlijks onderzoek ter plaatse, waarbij enkele schepenen van het Brugse Vrije kennis nemen van alle misdrijven en overtredingen, om het college van schepenen in staat te stellen te beslissen of de zaak al dan niet een gerechtelijk staartje moet krijgen. Het Noordvrije is het kwartier van het Vrije ten noordwesten en ten noorden van Brugge, dat min of meer overeenkomt met de dekenij Damme. In het verslag van 1610 worden 21 personen aangeklaagd wegens ketterij: acht mensen uit het grensdorp Westkapelle, drie uit Lissewege en evenveel uit Zuienkerke en uit Heist, en twee uit Dudzele en uit Knokke. Merkwaardig genoeg worden slechts twee daarvan gedaagd voor de schepenenbank van het Brugse Vrije, hoewel de meesten niet de minste blijk geven van enige wil om 'zich te bekeren'.³³

In Kaprijke worden in de jaren 1622-25 op verzoek van de pastoor twee 'ketteren' verbannen door de magistraat.³⁴ De Brugse stedelijke schepenenbank behandelt evenmin veel gevallen van "ketterij". Voor de steekproefperiodes 1618-20 en 1636-38 worden er respectievelijk één en twee geteld. Voor de twee laatste gevallen is bovendien eigenlijk geen sprake van 'ketterse' gezindheid, maar slechts van "heiligschennend" gedrag of dito taalgebruik, en dan nog niet als hoofddelict, maar als verzwarende omstandigheid. In 1654-56 vindt geen enkel dergelijk proces meer plaats voor die rechtbank.³⁵

Ook voor de rest van het bisdom en voor andere diocesen van de Mechelse kerkprovincie is bekend dat men in de 17de eeuw jaren lang buiten het kerkverband kan leven of als "ketter" bekend staan zonder dat men wordt lastig gevallen.³⁶ En met mensen die wel vervolgd worden heeft men vaak heel wat 'geduld'.³⁷

Zelfs wanneer er geheime bijeenkomsten van "ketteren" gesignaleerd worden, is niets bekend over harde acties. Mogelijk heeft dit ook te maken met de beperkte mogelijkheden, de inefficiëntie en de traagheid van het gerechtelijk apparaat. Ook een zekere onverschilligheid vanwege sommige lokale burgerlijke gezagdragers, die bij zo'n aangelegenheden soms door de kerkelijke overheid tot meer ijver worden aangespoord, moet niet uitgesloten worden.

Wat er gebeurd is na het verzoek van bisschop de Rodoan aan de pastoor van Klemskerke om nadere inlichtingen te vergaren over "ketterse" vergaderingen op de parochie, is niet geweten. Tegen de doopsgezinden die vanuit dorpen in de bisdommen Brugge en Gent regelmatig samenkomsten bijwonen op Staats grondgebied, meer bepaald in de Biezenpolder, tussen St-Laureins, Eede en Aardenburg, wordt niet opgetreden om de katholieken die op Ter Biesen wonen niet in moeilijkheden te brengen.³⁸

De vicarissen van het vacante bisdom wensen in 1639 dat de Brugse lakenscheerder Cornelis Wils voor het geestelijk hof, de officialiteit, zou gedaagd worden. Er zijn ernstige vermoedens dat deze paasplichtverzuimer een "ketter" is, verdachte boeken bezit en geheime vergaderingen helpt beleggen.³⁹ Waartoe dit bevel leidt is niet geweten. Wel is het zo dat de vicarissen het jaar daarop een onderzoek laten instellen met betrekking tot de "naar men zegt" vrij veelvuldige "*congregationes haeticorum*" die in de stad zouden plaatsvinden. Op 6 februari 1641 belasten zij met die opdracht een gerechtsdienaar van het Proosse en Kannuniks, de heerlijkheid waarover het Brugse St-Donaaskapittel zeggenschap heeft. En drie dagen later wordt de deken van het kathedraalkapittel, de latere bisschop vanden Bosch, afgevaardigd om de zaak te bespreken met burgemeester d' Aranda.

31
M. Cloet, *Karel-Filips de Rodoan*, p. 237 en 241.

32
E. Pieters, *Antoon Triest*, p. 39-41. de lage cijfers i.v.m. uitwijzingen hebben wellicht ook te maken met het feit dat vele andersdenkenden verkiezen te emigreren vooraleer het gerecht zich met hen inlaat.

33
J. De Smet, *Protestanten*, p. 17-9.

34
rab., nka. nr. 555, rekening van de zegelaar van het geestelijk hof, 1622-25, post uitgaven (f. 16v). Een onderzoek van de bewaarde documenten van wereldlijke rechtbanken werd in het beperkte kader van deze bijdrage niet ondernomen.

35
H. Deneweth, *Criminaliteit*, dl. I, p. 134-8. nochtans zouden er volgens sommige bronnen in 1610 nog veel gereformeerden geweest zijn in Brugge, zie H. Eltas, o.c., p. 15.

36
H. Elias, *De ketterij*, speciaal p. 378; M. Cloet, *Het kerkelijk leven*, 483-4; M. Therry, *Enkele gegevens*, p.

37
H. Janssen, *De kerkhervorming te Brugge*, p. 278-9; H. Elias, *art. cit.*... p. 374-6; zie ook *infra*, noot 42 (i.v.m. de brugse herbergier J. Saioen) en noot 45 (de gevallen Van Renterghem en Noppe).

38
R. Bernaert, *Uit de kronieken* dl. II, p. 452-3. zie over "de vele" plattelanders uit de dorpen die de schatting betalen aan de verenigde provincies, die op staats grondgebied "ketterse" preken gaan bijwonen b.v. ook nog bab., ae. 16, f. 34v, 14 dec. 1630.

39
bab., ae. 20, f. 41r-v, 24 mei 1639.

40
We vonden niet meer de tijd om in het Brugse stadsarchief ter zake opzoekingen te verrichten.

41
bab., ae. 21, f. 96v en 98v, 6 en 9 febr. 1641; ae. 22, f. 37r en 40r, 24 sept. en 2 okt. 1641. m.b.t. het "testimonium vitae et morum", b.v. H. Elias, o.c., p. 19; M. Cloet, o.c., p. 477-80.

De protestantse en de katholieke preek, door Georg Pencz.

42

Het betreft, in chronologische volgorde: Bertram Van Berchem, patient in het Brugse St.-Janshospitaal (1618) (rab.,nka.nr.582,bundel 3;zle ook E. Pieters,*art.cit.*, p.39); Jan Claus, bijgenaamd Hansken van Ghendt, schrijnwerker op de Brugse O. L. V.-parochie (1619) (ibid.,bundel5);Melchior Bruinsteen uit Kaprijke (1624-25) (ibid.,bundel 14); Willem Van Renterghem, burgemeester in Beernem (1625)(ibid.,bundel 18); Ferdinand Vande Walle Jr. uit Brugge (1625)(ibid.,bundel 7); de brugse herbergier Jaques Saloen (1625, 1626 en 1631) (rab.,nka.nr. 583A, bundel 44; nr. 582, bundel 16; nr.584, bundel 1); Joos Noppe uit de Brugse O. L. V. parochie (1626) (rab., nka. nr. 582, bundel 17);de weduwe Maria Fournois uit de Brugse St-Gillsparochie (1626)(ibid.,bundel 18);Jan Errevaert uit Bredene, hoofdman van Scheerwoutersambacht (1631)(ibid.,bundel 25) Mattijs Van Essche uit de Brugse St-Walburgaparochie (1631)(rab.,nka. nr. 584, bundel 4); de Brugse kleermaker Jan De Brulne (1638-40) (rab.,nka. bundel 31); François Van Hoorenbeke, burgemeester in Damme (1642)(ibid.,bundel 28);de Brugse advocaat Noël Michiels (1642)(rab.,nka.nr.584, bundel 28). Voor de tweede helft van de 17e eeuw is, voor zover ons bekend, slechts één soortgelijk dossier bewaard.Het betreft o.i. bovendien geen werkelijke protestantsgezinde: rab., nka. nr. 582, bundel 41 (tegen Lieven Van Vijve uit Brugge, wegens "schandaal en blasfemie",1671).

Hij moet hem en diegenen die hij daartoe deputeert een algemene rondgang van alle huizen van de stad voorstellen om verdachten op het spoor te komen. Van inwijkelingen moet bij die gelegenheid een getuigenschrift van rechtgelovigheid en goede zeden, afgeleverd door de pastoor van hun vorige woonplaats, geëist worden. Dit is een controledocument dat in 1608, op aandringen van het derde provinciaal concilie van Mechelen (1607), door de aartshertogen verplichtend werd gemaakt voor al wie verhuist. Of dit voorstel voor een deur-aan-deur-inspectie door het stadsbestuur wordt opgevolgd moeten we in het midden laten.⁴⁰ Wel kan worden vastgesteld dat het min of meer geheim onderzoek in verband met ketterbijeenkomsten minstens nog tot oktober van dat jaar wordt voortgezet en dat ook de pastoors daarbij worden ingeschakeld.⁴¹

Voor de hier bestudeerde streek kan verder b.v. nog melding gemaakt worden van dertien vervolgingen wegens ketterij, ingesteld voor de Brugse bisschoppelijke rechtbank of officialiteit tussen 1618 en 1642 en waarvoor een procesdossier bewaard is.⁴² Er dient onmiddellijk aan toegevoegd te worden dat het niet altijd even duidelijk is of het werkelijk om protestantsgezinden gaat dan wel om mensen die zich alleen maar spottend of sceptisch hebben uitgelaten over kerk en godsdienst, al of niet onder invloed van de drank. Deze laatsten vormen evenwel toch slechts een minderheid. De aanvechting van bepaalde geloofspunten of katholieke praktijken, het bezit van verdachte boeken en het frekwenteren van "ketterse" diensten en preken laten toe de meeste vervolgdten toch protestantse sympathieën toe te schrijven.

Dat geldt b.v. voor de Brugse Jan Claus, bijgenaamd Hansken van Ghendt, die in 1619 in de Brugse herberg *Het Paradijs* o.a. tot zijn gelaggenoten i.v.m. de Mariaverering zou gezegd hebben: "U lieden dinghen en es al maer affgoderye. Ick schitte in Marie beelde. Ick houde myn vrouwe alzoo goet als Marie (...)".⁴³ Even protestants klinken de woorden die men in 1642 François Van Hoorenbeke, burgemeester van Damme, in de mond legt: "datter gheen vaghenvier en es", "dat men niet en behoorde pilgrimaige te doene, maer datse spreken ofte eenighe miracelen doen, compt deur den duvel" en "dat men Godt soo wel in sijn huijs als inde kercke coste dienen, ofte oock dat de ghebeeden in huijsen alsoo veel cracht hadden als in de kercken".⁴⁴

Slechts voor vier van die dertien gevallen is een vonnis bekend. Daaronder geen enkele verbanning, maar alleen geldelijke boetes - met inbegrip van de betaling van de proceskosten - en aanmaningen of verplichtingen om zich te laten onderwijzen in de ware leer.⁴⁵ Ook andere veroordeelden wegens hardnekkig vasthouden aan "ketterij", over wie geen dossier bewaard is, moeten een fikse boete betalen.⁴⁶

Zoals in andere bisdommen van de kerkprovincie sterft het protestantisme langzaam uit. Tegen het eind van de eerste helft van de 17de eeuw behoort het tot het verleden.⁴⁷

na 1642 staan voor zover inlichtingen voorhanden zijn geen andersdenkenden meer voor de officialiteit terecht. De decanale visitatieverslagen voor het district Damme uit 1639-40 en 1641-42 vermelden geen enkele "ketter" meer in het gebied; alleen twee verdachten die kort tevoren uit Westkapelle vertrokken zijn naar 'het Noorden'.⁴⁸ En na de al vermelde speuracties i.v.m. geruchten over "ketterse" bijeenkomsten in Brugge anno 1640 lijkt het protestantisme er een stille dood te sterven.

De grensparochie Middelburg-in-Vlaanderen is een tijdlang een probleem. In 1632 b.v. wil bisschop Stoffels (1623-29) dat een zestal nieuwgekomen gezinnen, die geen "*testimonium vitae*" kunnen voorleggen en als heterodox beschouwd worden, zouden gedwongen worden om op te krassen. Na gunstig advies van de pastoor, dat zij de katholieken niet voor hun overtuiging proberen te winnen, krijgen zij evenwel enkele maanden respijt, in afwachting dat de strengste wintermaanden voorbij zijn en zij de tijd hebben gevonden om hun vertrek te regelen.⁴⁹ Enkele jaren later, meer bepaald in 1629 wordt de plaatselijke baljuw door het vicariaat *sede vacante* verzocht om een aantal anabaptisten uit te wijzen.⁵⁰ In 1643 moet de burgemeester van het Brugse Vrije, Lodewijk vander Haghen, aan bisschop de Haudion (1642-49) beloven om op dezelfde parochie twee geuzenscholen te laten sluiten die er kort voordien hun deuren hebben geopend.⁵¹ Maar daarna is ook daar de 'strijd' gestreden. Slechts een achterhoedegevecht, bij manier van spreken, is de uitwijzing waartoe de officiaal in 1656 de molenaar Laurens De Meijere veroordeelt wegens paasplichtverzuim. De bisschop maakt dit vonnis ongedaan. Dit gebeurt op verzoek van diens vrouw, Joanna Lauters, die haar kinderen katholiek opvoedt en vreest dat dit niet meer zal mogelijk zijn wanneer zij met haar man moet uitwijken.⁵²

Een eindbalans van de verloren zaak die het protestantisme midden 17de eeuw in het bisdom Brugge geworden is vindt men b.v. in een brief van bisschop vanden Bosch (1651-60) aan het hof uit 1655. Hij meldt daarin dat er in Brugge zelf drie families zijn die openlijk de "ketterse" religie belijden. Het betreft dan nog geen echte Bruggelingen, maar Hollandse handelaarsgezinnen, die zich er na de Vrede van Münster (1648) zijn komen vestigen. Buiten de stad zijn er alleen nog in Watervliet en Waterland-Oudeman protestanten. Ook dit zijn Noordnederlandse inwijkelingen, die recent zijn komen wonen op nieuw ontgonnen polders, grotendeels op kosten van de Verenigde Provinciën ingedijkt. Wat de rest van het bisdom betreft, duikt er alleen maar in Roeselare, helemaal in het zuiden van het bisdom, af en toe een "ketter" op, onder de saaiwevers die handel drijven met mensen uit 'het Noorden'.⁵³

Wat het hier behandelde noordelijk deel van het bisdom betreft, kan voor de tweede helft van de 17de eeuw, behalve de immigratie in Watervliet en Waterland-Oudeman, alleen nog verwezen worden naar de spreekwoordelijke uitzondering die de regel bevestigt. En dat is b.v. Jan Pollet, "lantsman" in Uitkerke. De officiaal verbant hem in 1675 voor 12 jaar uit het bisdom, omdat hij "vuytghesproken heeft iniurien van ketterrie met openbaerlick ten diversche stonden gheseyt t'hebben dat het geuse gheloof het beste was, dat het inde macht niet en was van de priesters om sonden te vergeven, (en) dat het lichaam Christi niet en can wesen op alle plaetsen". Voorts wordt hem ook nog ten laste gelegd dat hij "ghehadt heeft, ongheoorloft, eenen geuschen bijbel, met een ander boecxken, inhoudende den geuschen catechismus, (en) dat hy ghetracht heeft diversche persoonen te misleyden van het waerachtich Roomsche ende H. Catholick Gheloove". Misschien mee omwille van zijn vrouw en zijn vier kinderen hangt de man evenwel zijn hulk naar de wind. Hij laat aan de bisschop een verzoek schrijven, dat hij ondertekent met een "marck" of merkteken, omdat hijzelf de schrijfkunst niet beheerst, en waarin hij zich bereid verklaart "syne dwaelinghen ende misdaet" openbaar te erkennen. De bisschop heeft daar oren naar en geeft de man de absolutie.⁵⁴

Alles samen wijzen bovenstaande repressiegegevens op een zachte aanpak, hoewel er natuurlijk nog altijd sprake is van gewetensdwang. Even betekenisvol voor die eerder zachte hand van een overigens strenge vader, bij manier van spreken, is bijvoorbeeld nog de wijze waarop de Brugse bisschop Denijs Stoffels 'geloofsafvalligen' meent te moeten benaderen. Hij legt zijn strategie uit in een document, opgesteld in 1623 ten behoeve van de nuntius en bijna woordelijk overgenomen in zijn verslag aan de H. Stoel uit 1628.

43
rab., nka. 582, bundel 5.

44
ibid., bundel 28. In dit geval zijn
vrij tegenstrijdige getuigenissen
bewaard, zodat moeilijk uit te
maken is of de betichte valsellijk
beschuldigd wordt door zijn
vijanden, zoals hijzelf beweert,
dan wel of de bezwarende
feiten op waarheid berusten.
Dat lijkt ook de officiaal te
erkennen. Wanneer hij bij de
bisschop verslag uitbrengt over
de informatie die hij ter plaatse
verzameeld heeft, geeft hij als
zijn mening te kennen dat de
ten laste gelegde feiten niet
makkelijk te bewijzen zijn (bab.,
ae. 23, f.101r, 18aug. 1642).

45
E. Pieters, *art.cit.*, p.39(B. Van
Berchem); rab., nka. nt. 555,
rekening van de zegelaar van
de officialiteit van 1622-25, op
datum van 21febr. 1625, en
ibid., rekening van 1625-26, op
datum van 5sept. 1626 (W. Van
Renterghem, telkens "ob
haeresim"; de tweede keer is
de boete ongeveer drie maal
groter dan in 1625 en krijgt ook
zijn vrouw Johanna
Waghenaers, om dezelfde
reden een gelijkwaardige
boete; een kleinere boete voor
Van Renterghem, mogelijk
wegens het niet respecteren
van de zondagsrust, wordt ibid.
vermeld, sub dato 22mei 1626);
ibid rekening 1622-25, op
datum 11okt. 1624, vermeldt
een boete "ob haeresim" voor
J. Noppe (het dossier uit 1626,
vermeld in de vorige noot,
betreft dus niet meer de eerste
vervolgving wegens "ketterij");
m.b.t.J. Saioen tenslotte is
bekend dat die in 1631 een
boete krijgt wegens het eten
van vlees op een vrijdag in
sept. 1628, zie ibid., rekening
1630-31, op datum van 10
apr.1631, en bab., ea. 16, f.
74v, 75v-76r en 80v-81r, resp.1, 10
en 24mei 1631 om een
gedeeltelijke kwijtschelding van
de boete te verkrijgen legt
Saioen de katholieke
geloofsbelijdenis af).
Volledigheidshalve kan nog
opgemerkt worden dat voor de
jaren 1639-42, waaruit enkele
van de in de vorige noot
vermelde dossiers stammen,
geen rekeningen van de
zegelaar bewaard zijn.

46
B.V. rab. nka. nr.555, rekening
van de zegelaar van de
officialiteit van 1619-20, op
datum van 24 juli en 4sept.
1620 (boetes voor twee
Bruggelingen "ob perflnaciam
in haere si").

47
M. Cloet, *Het gelovige
volk*, p.416.

48
rab., kna. nrs 397 en 398. er
worden wel enkele zeldzame
paasplichtverzuimers
gesignaleerd, maar geen
daarvan wordt als verdacht van
heterosdoxie gedoodverfd.

49
bab., ae.13, f.35v, 47r-v en 48r,
23sept.1623 en 27jan. en
6febr.1624.

50
bab., ae.15, f.3r, 14aug.1629.

51
bab. ae.23, f.170r-v, 4aug.1643.

eculiere priesters doen evenwel ook hun best. Zo mag b.v. de pastoor van de parochie St.-Kruis en St.-Anna, respectievelijk buiten en binnen Brugge, in 1650 een oude parochiane, die zich door zijn onderricht wenst te bekeren, de absolute geven.⁵⁹ En zelfs in de grensparochies, waar de bisschoppen bij voorkeur goed onderlegde en zo mogelijk met veel overredingskracht begaafde priesters als pastoor laten werken, kunnen de zieleherders af en toe met fierheid successen melden.⁶⁰ Zo b.v. de gebroeders Sebastiaan en Willem Jennyn(s), respectievelijk pastoor in Hoeke en in Westkapelle. In 1660 vragen zij beiden toelating om in de blecht ketterij te mogen kwijschelden. De eerstgenoemde mag dit doen aan enkele mensen die "door zijn Inspanning en ijver" bereid zijn het valse geloof af te zweren. En zijn broer Willem vraagt die permissie om een zekere Pieter Iemandt uit St.-Anna-ter-Muiden te verzoenen met 'onze Moeder de H. Kerk'.⁶¹

Dat de pogingen tot bekering niet altijd slagen blijkt b.v. uit een getuigenis van de baljuw van Maldegem anno 1629, i.v.m. de hoger al gesignaleerde bijeenkomsten van wederdopers net over de grens, in de Biezenpolder. Hij verklaart dat Antoon Melanthois, de vroegere pastoor van Maldegem en op dat ogenblik pastoor in Oekene, indertijd "gheheele daghen lanck t'synen huysse heeft ghehadt ende ghehouden eenighe van de voornomde herdoopers, om hemlieden ten rechten weghe te brynghen, sonder tselve nochtans t'hebben connen effectueren".⁶² Ook dit feit illustreert nog maar eens het 'geduld' dat men met andersdenkenden heel vaak heeft, maar tegelijk eigenlijk ook de psychologische druk die op hen wordt uitgeoefend.

Wat het kerkelijke gezag, ondanks zijn mildheid, niet nalaat is de weigering om overledenen die voor hun dood hun ketterse gezindheid niet hebben afgezworen, in gewijde grond te laten begraven, ook al wensen de nabestaanden dit.⁶³

Dat de kerkelijke overheid voor de rest in praktijk, zoals al uitvoerig gebleken is, een vrij pragmatische houding aanneemt tegenover de "ketterij", belet ook niet dat zij sommige uitingen van 'overdreven' pragmatisme of misschien beter gezegd, onverschilligheid, die zij bij een deel van haar onderdanen ontwaart, uitdrukkelijk laakt en tracht te beteugelen.

Zo is er de gewoonte van de grensbewoners om voor allerlei zakelijke aangelegenheden - vaak met ook een recreatieve kant - over de grens te wijpen, voornamelijk naar Sluis en Aardenburg. Aanvankelijk zijn het uitsluitend een aantal pastoors van de noordelijke parochies die berispt worden, omdat zij zich te pas en te onpas naar Sluis, Aardenburg of zelfs IJzendijke begeven om zaken te doen en gemoedelijk om te gaan met protestanten.⁶⁴

Een stuk moeilijker is het natuurlijk om de leken van uitstapjes naar Sluis en Aardenburg af te houden. De traditionele, economisch te verantwoorden gerichtheid op Sluis als verzorgings- en marktcentrum van o.m. Westkapelle, Ramskapelle en Oostkerke kan uiteindelijk alleen in bepaalde van haar 'nefaste' gevolgen aangepakt worden. Tot ca. 1640 blijft het in de genoemde parochies gebruikelijk dat velen naar de markt in Sluis gaan, ook als die markt op een katholieke heiligdag valt. Dat houdt in dat niet weinigen de verplichte rust en de mis op feestdagen regelmatig verwaarlozen. Volgens de deken van Damme, die daarover bericht in zijn visitatierapport uit 1639-40, wekt dit de spotlust van de Sluise protestanten op. Maar de deken kan ook meedelen dat men er in de voorbije maanden in geslaagd is de meesten van die marktgangers af te schrikken door ernstige vermaningen - hoogst waarschijnlijk vanop de kansel - en met behulp van een krachtdadig optredende 'wereldlijke arm', die enkele ophefmakende arrestaties verricht heeft.⁶⁵

Nog meer onverschilligheid tegenover de religieuze gezindheid van andersdenkenden kan men vaststellen in Brugge tijdens de laatste decennia van de 17de eeuw, wanneer Engelse, "ketterse" soldaten in de stad gekazerneerd zijn. Hoger is geweest op de passionele en gewelddadige ketterhaat die hun aanwezigheid bij een aantal Bruggelingen aan de oppervlakte brengt, meer bepaald tijdens de boeteprocessie van 1678. Maar er is ook een ander deel van de Brugse bevolking, dat klaarblijkelijk helemaal geen moeite heeft met het verblijf van die andersdenkenden, wel integendeel. Een in de ogen van de kerkelijke hiërarchie verontrustend aantal Brugse meisjes en vrouwen ziet er namelijk helemaal geen graten in om met zulke soldaten aan te pappen en te trouwen.

58
 bab., ae. 34, f.118r, 24aug.1672.
 andere voorbeelden van
 bekeringen door reguleren: ae.
 30, f.150r, 25apr. 1664 (een
 Brugse karmeliet): ae. 33, f. 46r,
 20apr. 1669 (een
 minderbroeder-recollect uit
 Eeklo): ae. 34, f.195v, 16mei
 1673 (een Brugse
 augustijnereremiet); ae. 37, f.
 80v, 16mrt. 1679 (de Brugse
 jezuiet Taisne heeft een
 Hongaars lutheraans soldaat
 bekeerd; nog verschillende
 andere bekeringen door
 dezelfde bewerkt worden
 signaleerd in ae. 40, f. 36r,
 7aug.1683; zie onder Taisne,
 o.m.als publicist, A. Poncelet
art.Taisne,Pilippe-François
 kol.494-8); ae. 38, f. 100v, 28okt.
 1680 (de jezuiet d'Albelda heeft
 de op sterven liggende Albert
 Van Munder,uit Brugge St.-
 Annaparochie,bekeerd): ae. 39,
 f. 60v, 27mrt. 1682 (de
 ongeschoelde karmeliet
 Innocentius a Sancto Alberto
 mag de absolutie geven
 m.b.t.ketterij aan iemand die hij
 gedurende twee jaar onderricht
 heeft).

59
 bab., ae. 25, f. 43r, 5mrt. 1650.
 andere voorbeelden o.a. in ae.
 15, f. 48v-49r en 76v, 4febr. en
 15 mei 1630 (3 bekeringen door
 toedoen van Bartholomeus
 Robyn, pastoor van de Brugse
 St.-Gillisparochie): ae. 27, f.
 214b, 30aug.
 1657(Blankenberge).

60
 M.b.t. de aanstelling van extra
 bekwame elementen in de
 grensstreek,zie b.v.M.
Cloet,Karel-Pilips de
Rodoan,p.169-70 en 335.

61
 bab.,ae.29,f.7v-8r en 11v,26 juni
 en 10 juli 1660.

62
 R. Bernaert, o.c., dl. II, p. 453.
 over melanthois,o.a.M. Therry,*De*
dekenij
Roeselare(1609-1649),vnl.p.166-7,
 224 en 234.

63
 B.v. bab., ae. 11, f. 38v,
 8jan.1618(een parochiaan van
 de Brugse O.L.V.-kerk); ae. 13,
 f.45r, 26 dec. 1623 (Jakob Van
 Nieuwmunster uit de Brugse St.-
 Jakobsparochie); f. 68v-69r,
 17dec. 1624 (de vrouw van
 Pieter Coen uit Moerkerke): ae.
 29, f. 115v-116r, 25nov. 1661 (de
 Brugse zilversmid Maarten Le
 Monier); ae. 38,f.124r en 124v,
 20 en 21 jan. 1681 (Beernem).
 vergelijk b.v. nog e.
pieters,art.cit.,P;41-2.

64
 bab., ae. 12, f. 25r-v, 5sept. 1620
 (de pastoor van Maldegem,
 tevens deken van Aardenburg);
 ae.15, f. 16v en 76r, 17sept. 1629
 en 11 mei 1630 (resp. de
 pastoors van Eeklo en Stalhille,
 al niet meer direct parochies
 aan de grens).

Satire op de
godsdiensttwisten, 16de
eeuw, Atlas van Stolk,
Rotterdam.

65

M. Therry, *Godsdienst*, dl. I, p.
103-4, terloops: de boeren en
andere bewoners van die
polderdorpen kunnen niet allen
voor kerkelijke maar ook voor
militair-strategische
aangelegenheden weinig
begrip opbrengen wanneer die
hun marktgang naar sluis
beletten. Dat leest men b.v. in
een anonieme 'vlaamse'
oorlogskroniek over de jaren
1641-57 i.v.m. de poging van
cantelmo, de bevelhebber van
de spaanse troepen, om, in
1641 sluis te isoleren, schrijft de
onbekende auteur: "dit spel
behaegde maer half wel aan
de boeren en inwoonders vant
voorsijde noort quartier, alzooy
door die middel afgesneden
wierden van den handel van
sluys, die sy geerne soudon
hebben behouden om hun
proffyt." (stadsbibliotheek Kortrijk,
fonds Goethals-Vercuyse, codex
81, dl.I, f.12r.) vergelijk nog G.
Van Vooren, *Aardenburg en zijn
betrekkingen* p. 72 en 76, en R.
Bernaert, o.c., dl.II, 307 (i.v.m. de
gerichtheid, ca.1650, van de
mensen van St.-Laureins op de
markt van Aardenburg).

66

J. Geldhof, *Brugse huwelijken*, p.
279-82; J. Dewitte, o.c., dl.II, p.
285-6; L. Declerck, *Willem
Bassery* p. 202-3.

67

J. De Smet, *Oekumenisme*, p.
76-9.

68

G. Van Vooren, *Aardenburg en
zijn betrekkingen*, vnl. p. 86-7.

69

Id., *art. cit.*, p.85-6.

70

Zie daarover, en speciaal over
de gunstige omstandigheden in
1683, g. Van Vooren, *Middelburg
in Vlaanderen*, vnl. p.5-12 en
32-6. de gegeven opsomming
van lokaliteiten is ontleend aan
de herbevestiging van de
recollect Adriaan Stalpaert in
de functie van Middelburgs
missionaris in bab.,ae. 42, p.
146, 7dec.1691.

71

B.v. G. Van Vooren, *De diaspora*,
p. 283-6 (met
literatuurverwijzingen p. 594);

72

Bv. Id., *art.cit.*, p. 282;
Id., *Middelburg* p.9-12.

hien ghy rouers esprit is noch ierst begheuen.
 Lee staen de panden sy en vorren v hier
 lük rust v voer dieste ar ghy wert verslounen
 Want v valsche breken den heere sie

Almaas inden gade oetent ons dorch ghesnadelick
 Coert ghecroonde best int syn geschoeren
 Die ouer sonken te vernielen seer ongeschick
 En so verradich v woort verhoeren

O GHY VALSCHE KETTERS DIT WIL ICK STRYKEN
 HET SPVEL STAET SCHOON HET IS ONS GHEWONNEN
 ONS BROEDER FRANCISCVS VOL VAN PRACCTYKEN
 EN EN CAL NIET WYKEN HY EN HEEFT V VERSLONNEN

O LACY OCHERMEN WAT IS ONS GHESCHIEET
 ONS KELCKEN CEROERIEN TIS AL VERVLOGEN
 O VADER VAN ROMEN ONS BYSTANT BIET
 CAP EN COVEL HET WERT AL WT GETOCHEN

Natuurlijk heeft dit te maken met de romantische aantrekkelijkheid van het uniform en nog meer met de spreekwoordelijke blindheid die de verliefdheid teweegbrengt. Maar toch kan het fenomeen ten dele ook geduid worden als een negatie van de door de overheid getrokken grenzen tussen mensen op grond van hun confessie. Zowel bisschop de Baillencourt in 1678 als bisschop Bassery in 1694 proberen het verschijnsel in te dijken door vermaningen van op de kansel voor te schrijven en door verbodsbepalingen uit te vaardigen.⁶⁶ Misschien mag men in verband met deze feiten zelfs van meer dan alleen maar onverschilligheid gewagen en kan men voor een aantal gevallen spreken van verdraagzaamheid. Dat geldt alleszins duidelijk voor de katholieke hoofdman en de kerkmeesters van Westkapelle anno 1609. In dat jaar vraagt de in Sluis verblijvende Tilmannus Cupius, die in 1580-81 een tijdlang als calvinistisch predikant in Westkapelle werkzaam was, bepaalde documenten uit het kerkarchief van de periode, met de bedoeling een kerkgeschiedenis van die bewogen jaren te schrijven. De hoofdman en de kerkmeesters gaan zonder problemen op dit verzoek in en brengen de gevraagde papieren zelfs persoonlijk naar Sluis. Een gebaar van openheid en respect.⁶⁷ Ook andere feiten uit latere jaren wijzen erop dat er heel wat vriendschappelijke contacten plaatsvinden tussen mensen van weerszijden van de grens en van verschillende gezindte.⁶⁸ Er kan in dit verband nog aangestipt worden dat hervormden, die blijk geven van bepaalde vormen van ruimdenkendheid, evenzeer als hun katholieke spiegelbeelden door hun geestelijkheid gegist worden. Zo kan men b.v. in de kerkeraadsnotulen van de calvinistische gemeente van Aardenburg lezen dat in de jaren 1653-55 verschillende leden ernstig vermaand worden omdat zij de Brugse H. Bloedprocessie of andere religieuze optochten in de katholieke grensplaatsen zijn gaan "begaper".⁶⁹ Tot slot van deze bijdrage volgen hier nog enkele gegevens over de zorg vanuit 'het Zuiden' voor de katholieken onder Staats bewind. Die gegevens zijn heel schaars, althans met betrekking tot de periode voor 1683. In dat jaar belast bisschop de Precipiano een Brugse recollet, die in Middelburg-in-Vlaanderen gaat wonen, als missionaris met de zielzorg voor de katholieken in Cadzand, Sluis, Aardenburg, Eede, IJzendijke, St.-Kruis-bij-Aardenburg, Biervliet en andere plaatsen.⁷⁰ Enkele decennia later, begin 18de eeuw, vestigen zich in dat gebied de eerste katholieke priesters sinds meer dan een eeuw, meer bepaald in Sluis en in IJzendijke.⁷¹ Van dan af is er ook geen sprake meer van represailles of pesterijen vanwege de Staatse autoriteiten.⁷²

daar in de voorafgaande eeuw liggen de kaarten nog heel anders. Vooral zolang de vijandelikheden tussen Spanje en de Verenigde Provinciën duren - tot 1648 dus -, maar ook nog in de direct daaropvolgende decennia, zijn gijzelingen en strafmaatregelen schering en inslag. En zoals al gebleken is, zijn de kerkelijke leiders vaak heel bedachtzaam in hun optreden tegen andersdenkenden, om de katholieken over de grens geen last te berokkenen. In die zin is er dus wel enige bekommernis vast te stellen vanuit Brugge voor de Zeeuws-Vlaamse geloofsgenoten.

Slechts heel sporadisch durft een missionaris of een pastoor uit een grensparochie het aan om in burgerkledij aan de katholieken heimelijk aldaar de sacramenten te bedienen.⁷³ Rond 1608 houdt de pastoor van Watervliet zich af en toe met die bedoeling op in de omgeving van Cadzand.⁷⁴

In 1623 meldt bisschop Stoffels aan de pauselijke nuntius dat er geen enkele priester in Staats-Vlaanderen werkzaam is. Dat heeft volgens de bisschop vooral met twee moeilijkheden te maken. Vooreerst zijn de stadjes in dat gebied klein, zodat iedereen er iedereen kent. Nieuwelingen vallen dan ook direct op, temeer omdat er omzeggens geen edelen en kooplieden wonen, zodat clandestiene priesters zich moeilijk de hoedanigheid van rentenier of handelaar kunnen aanmeten. Bovendien zijn er in de plaatsen, naast de "ketterse" magistraat en een hoop soldaten alleen weinig bemiddelde burgers. De katholieken onder hen hebben dan ook onvoldoende financiële draagkracht om een priester te huisvesten, laat staan te onderhouden.⁷⁵

Niettemin machtigt bisschop Stoffels op 18 januari 1624 de jezuïet Karel de Pachter(e) om aan geheime zielzorg te doen in Sluis en de rest van het bisdom Brugge onder Staats bestuur. Vermoedelijk kort daarna gaat hij evenwel verderop, meer bepaald naar Middelburg in Zeeland, waar hij ongeveer 40 jaar als katholiek missionaris dienst zal doen.⁷⁶ Vier jaar later immers herhaalt Stoffels in zijn verslag aan de paus wat hij in 1623 schreef aan de nuntius. Opnieuw geen enkele missionaris meer dus in het gebied. Een andere missioneringspoging in 1639, vanwege de recollet Pieter Schebbe, loopt voor ze goed begonnen is met een sisser af. De man wil in Aardenburg gaan preken, maar wordt er stante pede voor drie jaar achter slot en grendel gezet.⁷⁷

Voor het overige kan alleen nog melding gemaakt worden van priester Michiel Labus, die in 1673 een zestal maanden in Aardenburg verblijft. In die tijd doopt hij er in het geheim 17 kinderen. Misschien op één uitzondering na, waarbij dit niet uitdrukkelijk genoteerd wordt, zijn het allemaal telgen van katholieke soldaten uit het plaatselijke garnizoen. Ook van twee van de drie huwelijken die hij in dezelfde maanden inzegt, wordt vermeld dat het om militairen gaat. Met de katholieke burgerbevolking heeft deze militaire kapelaan dus blijkbaar geen contact gezocht.⁷⁸

Deze povere missionering houdt in dat de katholieken in Staats-Vlaanderen aangewezen zijn op de katholieke grensparochies. Vooral in Middelburg-in-Vlaanderen en in Westkapelle komen midden 17de eeuw op zon- en feestdagen velen van hen de mis bijwonen.⁷⁹

Maar diverse aanduidingen wijzen erop dat het aantal katholieken o.m. in Aardenburg en omgeving in die tijd erg beperkt is. En deze minderheid, waaronder emigranten uit economische motieven, probeert men vanuit calvinistische hoek zelfs te bekeren. In 1653 wordt in Aardenburg iemand speciaal belast met de opdracht "om de gene eerstcomende vult het pausdom te instrueren in de fundamenten van de christelijke gereformeerde religie".⁸⁰ Uiteindelijk een maat voor niets, want enkele decennia later zal het aantal katholieken door inwijking omwille van de oorlog en de economische crisis in het graafschap Vlaanderen, weer toenemen. En dat is één van de factoren die vanaf de laatste decennia van de 17de eeuw een gunstiger klimaat scheppen voor de katholieke zielzorg, eerst vanuit Middelburg-in-Vlaanderen, en nadien ook op enkele plaatsen in Staats-Vlaanderen zelf.⁸¹

Kerkbezoeken over de grens blijven niettemin minstens tot het begin van de 18de eeuw de gepogendheden behoren.⁸²

- 73
G. Van Vooren, *Aardenburg na de afscheiding*, p. 237-75; M. Cloet, *Karel-Filips de Rodoan*, p. 169.
- 74
L. Rogier, o.c., dl. v, p.950.
- 75
Rapport, p. 80-1 (zie over het hier bedoelde document, *supra*, noot 55).
- 76
bab., b 88, f. 33r, A.
Poncelet, *Nécrologe des Jésuites*, p. 83.
- 77
G. Van Vooren, *Aardenburg en zijn betrekkingen*, p. 93.
- 78
bab., ae. 34, f. 224v-225v, 20 okt. 1673. op 20 december van hetzelfde jaar nog maakt Labus aanstalten om te vertrekken naar Spanje, als kapelaan op het oorlogsschip Casterodrigo, o.l.v. kapitein Christoffel de Vynck (ae. f. 241v-242r).
- 79
bab., ae. 25, f. 118v, 12 mrt. 1651 (Middelburg); K. Verschelde, o.c., p. 171; ae. 26, f. 104v-105r, 5 okt. 1652 (westkapelle).
- 80
G. Van Vooren, *art. cit.*, p. 79-82.
- 81
id.; *Middelburg vni.* p. 32-6.
- 82
Zie b.v., m.b.t. de grensparochies van de dekenij Aardenburg, rab., nka. nrs. 386 t/m 390, decanale visiteverslagen voor de jaren 1691-1714, per parochie. vooral de rapporten uit 1691 verschaffen ter zake inlichtingen.

Fanatisme, pragmatisme, blote onverschilligheid en één enkele keer zelfs positieve verdraagzaamheid hebben hun plaats in de verhoudingen tussen roomsen en protestanten tijdens de 17de eeuw. De verzamelde gegevens laten toe in die eeuw een belangrijke verschuiving vast te stellen in de relatie tussen de confessies. De af en toe nog vrij geanimeerde conflictsituaties hebben steeds minder de allure van een bloedige strijd op leven en dood, zoals dat in de 16de eeuw nog heel vaak het geval is. Die conflictgolven deinen uit op het strand van een pragmatisch zoeken naar een *modus vivendi*, een streven dat evenwel nog veraf staat van het wederzijdse begrip dat door de hedendaagse oecumenische beweging gepredikt wordt. De relatieve rust en religievrede op het einde van de 17de eeuw is de zelfgenoegzame vrede die de overwinnaar zichzelf gunt. Vooral in het katholieke Zuiden, waar het protestantisme door gewetensdwang is uitgestorven is dit zo. Voor het protestantse Noorden geldt dit in mindere mate. Maar ook daar hebben de tekenen van ontspanning te maken met de sterke positie waarin de officieel erkende godsdienst zich bevindt.

Geraadpleegde literatuur

- J. AMERYCKX, *Nieuwe aspecten en problemen over de geschiedenis van Lapscheure*, Biekorf, 54 (1953) p. 248-54.
 -ID., *Nog over Lapscheure*, Biekorf, 55 (1954) p. 50-2.
 -J. ANDRIESEN, *De jezuiten en het samenhorigheidsbesef der Nederlanden, 1585-1648*, Antwerpen, 1957.
 -R. BERNAERT, *Uit de kronieken van Sint-Laureins voor 1900*, 2 dln., St.-Laureins, 1970-71.
 -W. BUITENDIJK, *Het calvinisme in de spiegel van de Zuidnederlandse literatuur der contra-reformatie*, Groningen-Batavia, 1942.
 -P. BURKE, *Dutch popular culture in the seventeenth century: a reconnaissance. Lecture delivered at the Centre for the history of society* Rotterdam, 1978.
 -M. CLOET, *Het gelovige volk in de 17de eeuw, Algemene geschiedenis der Nederlanden* dl. VIII, Bussum, 1979, p.393-417
 -ID., *Karel-Filips de Rodoan en het bisdom Brugge tijdens zijn episcopaat (1602-1616)* Brussel, 1970.
 -ID., *Het kerkelijk leven in een landelijke dekenij van Vlaanderen tijdens de XVIIe eeuw. Tielt van 1609 tot 1700*, Leuven, 1968.
 -G. DANSAERT, *Monseigneur de Baillencourt. Evêque de Bruges 1610-1681. Un jurisconsulte et prince de l'Eglise au XVIIe siècle*, Brussel-Parijs, 1926.
 -L. DECLERCK, *Willem Bassery dertiende bisschop van Brugge 1690-1706. Een biografie en een bijdrage tot de studie van zijn pastoraal beleid*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Leuven, 1983.
 -L. DELPLACE, *L'ancien collège des jésuites à Bruges (1560-1773)*, *Annales de la Société d'émulation de Bruges*, 34 (1884) p. 1-99.
 J. DELUMEAU, *La peur en Occident (XIVe-XVIIIe siècles). Une cité assiégée*, 2e druk (Coll. Pluriel), Parijs 1980.
 -E. DE MOREAU, art. *Belgique*, *Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastiques*, dl. VII, 1934, kol. 621-711.
 -H. DENNEWETH, *Criminaliteit als bron voor sociale geschiedenis te Brugge gedurende de eerste helft van de 17de eeuw. De rol van vrouwen in misdaad en samenleving*, 2 dln., onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Gent, 1983.
 -F. DE POTTER en J. BROECKAERT, *Sint-Jan-in-Eremo, (Geschiedenis van de gemeenten van de provincie Oostvlaanderen, 2e reeks, dl. I)*, Gent, 1870-72.
 -J. DE SMET, *Oekumenisme te Westkapelle in 1609, Rond de poldertorens*, 8 (1966), p. 76-9.
 -ID., *Overstromingen in onze streek 1583-1609, Rond de poldertorens*, 9 (1967), p. 47-9.
 -ID., *Protestanten in het Noordvrije in 1610, Westvlaamsch archief voor geschiedenis, oudheidkunde en folklore. Blijblad van Biekorf*, 2 (1940), p. 17-9.
 -M. DE SMET, *Afwateringsprobleem ten oosten van Brugge van 1100 tot 1850, Rond de poldertorens*, 20 (1978), p. 101-28.
 -L. DEVLIEGHER, *De Zwinstreek, (Kunstpatrimonium van West-Vlaanderen, dl. IV)*, Tielt-Utrecht, 1970.
 -L. DE VOS (VOSSIUS), *Alle de wercken van Lambertus Vossius, (...)*, Brugge, 1679.
 -J. DEWITTE, *Volkscultuur te Brugge tijdens de 2e helft van de 17e eeuw. Op basis van de "Rare geschriften" van Jacques Inbona*, 2 dln., onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Gent, 1981.
 -H. ELIAS, *Kerk en staat in de Zuidelijke Nederlanden onder de regeering der aartshertogen Albrecht en Isabella (1598-1621)*, Antwerpen, 1931.
 -ID., *De ketterij in de Zuidelijke Nederlanden onder Albrecht en Isabella. Een eigenaardig geval te Brugge in 1618, Annales de la Société d'émulation de Bruges*, 69 (1926), p. 367-87.
Etat du diocèse de Bruges en 1623. Copie d'après la minute originale au nonce apostolique en Belgique, le 26 auguste 1623, uitg. O.DELEPIERRE, *Annales de la Société d'émulation de Bruges*, 5 (1843), p. 390-2.
 -J. GELDHOF, *Brugse huwelijken met Engelse garnizoenssoldaten, 1678-1679, Biekorf*, 73 (1972), p. 279-82.
 -ID., *Nachtwacht van mendicanten te Brugge, 1678-1789, Biekorf*, 64 (1963), p. 9-10.
 -ID., *Reglement voor het Engels garnizoen. Brugge 1678, Biekorf*, 66 (1965), p. 217-8.
 -M. GOTTSCHALK, *Historische geografie van westelijk Zeeuws-Vlaanderen*, dl. II, Assen, 1958.
 -ID., *Stormvloed en rivieroverstromingen in Nederland - Storm surges (...)*, dl. III, Assen, 1977.

OP DE WEG NAAR EIGEN SOUVEREINITEIT

Zeeland en de Unie van Utrecht

Prof. dr. A. Th. van Deursen

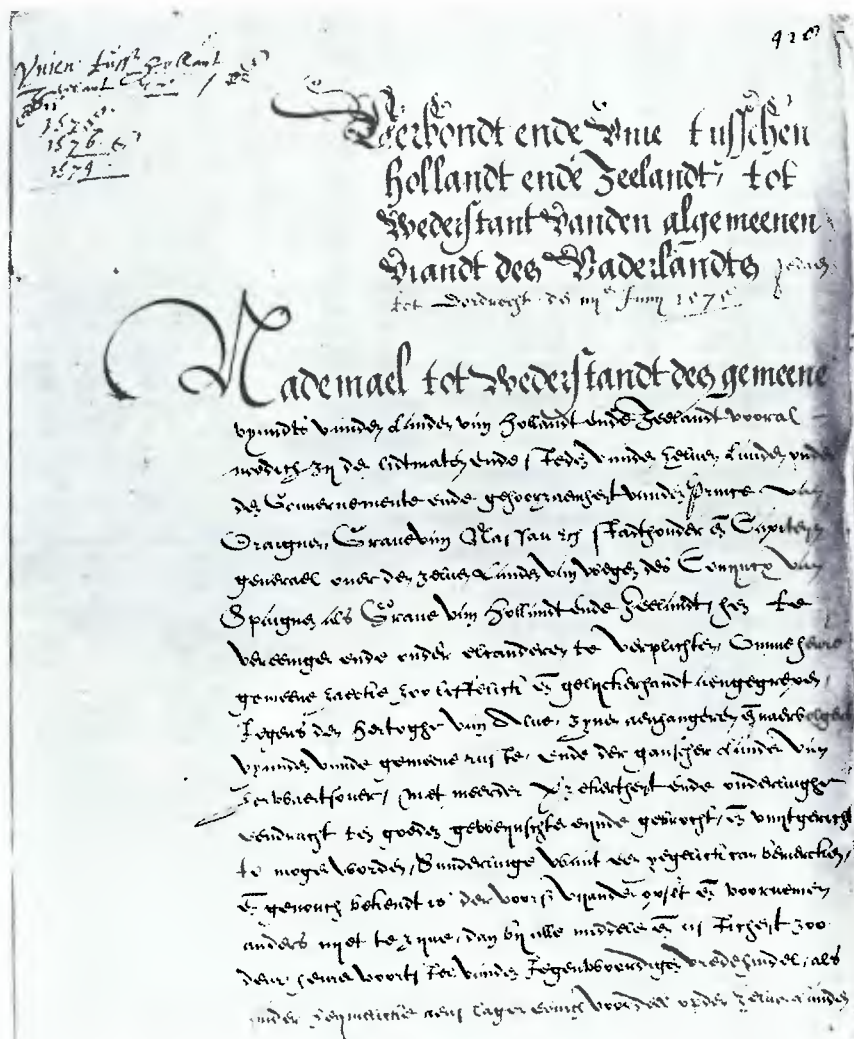
Geschiedenis schrijven betekent vereenvoudigen. Wie de lotgevallen van een paar miljoen mensen begrijpelijk wil maken moet plooiën effenen, gaten opvullen en uitzonderingen onbesproken laten. Maar gaat hij die massa verdelen in kleinere groepen van enkele duizenden, dan houdt de algemene beschrijving wel haar waarde, maar we krijgen op de gebeurtenissen een ander zicht, nu we ze niet meer alleen vanuit het centrum beschouwen.

Zo is het ook met de Unie van Utrecht. Ze heeft een algemene betekenis voor de Nederlandse geschiedenis, omdat ze duuzame eenheid geschapen heeft tussen de noordelijke gewesten. Dat was het gevolg van de Unie, en dat is voor alle provincies waar. Maar tevens heeft elke provincie tot de Unie haar bijzondere verhouding gehad, haar speciale verwachtingen gekoesterd, en haar eigen aarzelingen moeten overwinnen. Gelderland hoopte tegen de dreigende Spaanse aanval bescherming te vinden bij rijkere bondgenoten. De Groninger Ommelanden dachten zich sterker in hun eeuwige conflicten met de stad, nu ze de pijlenbundel van de Verenigde Gewesten in de hand hielden. Holland had de voldoening het noorden en oosten definitief te hebben gewonnen voor steun aan de opstand. Voor alle drie betekende dus de Unie winst, maar voor ieder op een andere manier. Ook had elk gewest weer zijn eigen reserves. Friesland heeft enkele maanden met de onderteekening gewacht. Overijssel heeft het nooit gedaan. In Holland wilde Rotterdam wel een bondgenootschap, doch alleen met Zeeland en Utrecht; Den Briel met het land van Voorne verlangde erkenning als zelfstandig gebied.

Maar misschien kan toch geen enkele provincie betere aanspraken maken op afzonderlijke belichting dan juist Zeeland. Waarom dat zo is behoeft aan Zeeuwen niet verteld te worden. De Zeeuwse rijksarchivaris K. Heeringa heeft het zestig jaar geleden voorbeeldig uiteengezet in zijn opstel over „De leiders der Staten van Zeeland in de jaren 1577-1580 1). Wie het gelezen heeft, weet dat dit een artikel is van zeldzaam gehalte. Natuurlijk is er sindsdien meer geschreven over de jaren zeventig van de zestiende eeuw. Ik zal

daar ook in het vervolg mijn voordeel mee proberen te doen. Maar Heeringa's voorstelling blijft de basis waarop een beschouwing van Zeelands wedervaren omstreeks 1579 moet rusten.

Het kernprobleem in deze jaren is de eigen identiteit van Zeeland. Naar buiten moest de provincie haar plaats bepalen ten opzichte van Holland. Zou ze in dat gewest opgaan, of definitief haar zelfstandigheid

delburg. Een snel groeiende stad, die steeds meer mensen, schepen en goederen naar zich toetrok. Daar viel veel te verdienen, en het aandeel van Middelburg in de Zeeuwse belastingopbrengst nam gedurig toe 21). De oorlog beleefde men anders dan in het oosten 22). Hebben agrariërs eigenlijk altijd en onveranderlijk belang bij vrede, Middelburg wist te profiteren van de sluikhandel met het Spaanse gebied, van de blokkade van Antwerpen, van de kapitaalvlucht uit de zuidelijke gewesten, en het vakmanschap van de uitgeweken Vlaamse kooplieden.

Zo had Middelburg heel andere wensen en belangen dan Goes, waarmee het nu weer één provincie vormde. Oost tegenover west, met Zierikzee in de bemiddelaarsrol 23). Van Goes en Beveland kon men verwachten dat ze aansluiting zouden zoeken bij het katholieke, vredelievende zuiden. Van Middelburg viel aan te nemen dat het verbinding wilde met het agressieve, calvinistische Holland. Het laatste is stellig juist. De Middelburgers keken naar het noorden 24). Het optreden van de andere partij echter vraagt toelichting.

Zeeland kon in 1577 eindelijk een statenvergadering bijeenroepen waar alle steden vertegenwoordigd waren. De oostelijken gaven de toon aan. Voor hen was de nadere unie met Holland geen deel van hun eigen geschiedenis. In die engere verbintenissen zagen ze geen voordelen, wel zagen ze het gevaar van een Hollandse overheersing. Wilde men samen doen, dan tenminste op basis van gelijkwaardigheid. De Staten van beide gewesten moesten maar beurtelings in Holland of Zeeland vergaderen 25), niet altijd in dezelfde provincie. Maar tegen dit streven naar zelfstandigheid voerde Middelburg oppositie, en het had kans op steun bij het machtiger Holland. De regenten van Goes en Tholen en Zierikzee zouden een helper nodig hebben. Ze vonden die in de prins van Oranje.

We weten dat prins Willem in 1576 de twee kerngewesten van de opstand als veilige basis apart gesteld wilde hebben. Ook is ons gebleken dat zijn beleid vóór de pacificatie gericht was geweest op beëindiging van de Zeeuwse zelfstandigheid. Het ene doel schijnt met het andere uitstekend verenigbaar, en de politieke koers dus gegeven: samen met Holland en Middelburg tegen de Bevelander particularisten. Wat Middelburg betreft echter was dat uitgesloten. Op Walcheren hadden Vlissingen en Veere in 1572 dadelijk de

zijde van de opstand gekozen. De Spaanse bezetting van Middelburg werd echter pas in 1574 tot de aftocht gedwongen. De prins had toen de Walcherse rivalen reeds royaal beloond. Ze hadden zitting gekregen in de Zeeuwse Staten, en hun rechtsmacht op het eiland belangrijk uitgebreid. Alsof dat niet genoeg was had Oranje Middelburgs oude satelliet Arnemuiden tot stad verheven. Prins Willem was bij Middelburg definitief uit de gunst 26).

Bleef over Holland. Dat was Oranjes oudste medestander, doch uit één geest leefden ze sinds de pacificatie niet. Willem richtte zich op de bevrijding van alle Nederlanden, de Hollanders hadden een beperkter oorlogsdoel voor ogen. Een zelfstandig Zeeland kon helpen een tegenwicht te vormen tegen Hollands kleinschalig beleid 27). Een in Holland geïncorporeerd Zeeland zou overstemd worden, of als het om de wrevelige Middelburgers ging, een resolutie tegen Oranje met animo ondersteunen.

Zo was voor Goes en consorten in elk geval de mogelijkheid open voor een akkoord met de prins. Met geven en nemen wist men elkaar ook te vinden. De prins liet het college van gouverneur en raden vallen. De Staten van Zeeland namen het roer over. Maar Oranje zorgde voor permanente begeleiding. Zijn woordvoerder werd weer in de statenvergadering geïntroduceerd als representant van de eerste edele 28). Zo had de Oranjepartij in Zeeland de vaste voet gekregen, die ze tot het einde van de Republiek heeft weten te behouden 29).

Wel vertoonde deze Oranjepartij in 1577 een later niet meer gebruikelijke kleurschakering. Haar kracht lag immers in de katholieke steden. Misschien dat dit intern gekrakeel er juist verantwoordelijk voor is, dat dit katholicisme zo spoedig ten val gekomen is. In hun tweefrontenstrijd tegen Holland en Middelburg konden de Bevelanders niet riskeren dat katholiek exclusivisme twijfel zou doen rijzen aan hun loyaliteit jegens de opstand. In elk geval poogden ze in 1578 niet langer de reformatie buiten de deur te houden. Ze gaven de calvinisten een vinger, wat binnen enkele maanden de bekende gevolgen had 30).

Daarmee hebben wij Zeeland aan de vooravond van de Unie van Utrecht volledig in beeld. Het wil los zijn van Holland, het aanvaardt Oranjes leiding, het geeft de calvinisten vrij spel, en het heeft zijn inner-

lijke spanningen voorlopig overwonnen. Genoeg althans om zijn houding ten opzichte van de nieuwe plannen te kunnen bepalen. Zeelands reactie op de eerste voorstellen in juli 1578 was positief 31), doch op twee punten wilden de Zeeuwen duidelijkheid. Ten eerste moest de Unie open zijn voor iedereen 32). Dat verlangden ze toen reeds, en ze vroegen het nogmaals in april 1579 33), toen de Unie dus al drie maanden oud was, en in de Spaanse propaganda als anti-katholiek werd voorgesteld. Ten tweede wilde Zeeland van zijn zelfstandigheid verzekerd zijn. Het oorspronkelijke unie-ontwerp was ingekleed als een verbond tussen Holland en Zeeland enerzijds, de overige gewesten anderzijds 34). Maar Zeeland wilde niet langer de twee altijd in één adem genoemd hebben, als Gelre en Zutphen, of Holland en Westfriesland. De Unie gaf Zeeland inderdaad een eigen plaats, en sindsdien traden de Hollanders en de Zeeuwen ook niet langer als één delegatie op in de vergaderingen van de Staten-Generaal 35).

We herkennen in deze verlangens gemakkelijk het program van de oostelijke steden. Een open en tolerant Zeeland, dat de Unie niet beperkt wil houden tot de calvinisten, en dat in dit bondgenootschap een eigen rol denkt te spelen. Een van hun voormannen, Nicolaas Blancx uit Goes, de zoon van Johan Adriaensz. 36), kreeg in januari 1579 plaats in het permanente college voor de nadere Unie. Met Jacob Valcke, de pensionaris van Goes, behoorde hij tot de prominenten van het nu voorgoed als onafhankelijk erkende gewest.

Valcke is lang prominent gebleven. In zijn carrière weerspiegelt zich de geschiedenis van heel zijn provincie. We zijn hem het eerst tegengekomen te Brussel, in november 1576, als woordvoerder van het katholieke, nog niet met Oranje verenigde Zeeland. In 1578 echter was hij reeds een van de hoofdbewerkers van Zeelands aansluiting bij de Nadere Unie, en zijn eigen stad Goes stelde de kerkdeuren open voor de calvinisten. Als we nog drie jaar verder zijn treedt Valcke voor het voetlicht als één van de vier opstellers van het plakkaat van verlatinge 37). Binnen vijf jaar is de koningsgetrouwe pensionaris geheel tot de opstand bekeerd. Het zijn zijn oude tegenstanders de Middelburgers, die bij de afzwering van Philips II de contra-positie gekozen hebben: zij weigeren het plakkaat in hun stad te publiceren 38). Ook bij het sluiten van de Unie hadden ze lang tegen-

gestribbeld 39), en beide malen om dezelfde reden. Middelburg was niet tegen de Unie, en niet tegen de afzwering. Maar het was nog altijd tegen de in zijn ogen schandelijke en aanstotelijke privileges die Vlissingen, Veere en Arnemuiden hadden verkregen. Was de oorlog niet begonnen om ieder in zijn voorrechten te handhaven?

Het doel van de Unie van Utrecht was daarmee overigens goed omschreven. Het unieverdrag wilde een vaste grondslag geven aan de gewestelijke en stedelijke privileges, en ieder handhaven in zijn zelfstandigheid. In die zin versterkte het zowel het Goese streven naar Zeeuwse onafhankelijkheid, als Middelburgs op verdediging van particuliere belangen gerichte oppositie. Mede dankzij de Unie kreeg Zeeland de eigen identiteit, die het in de beginjaren van de opstand zo moeizaam gezocht had.

1. Verschenen in: Archief. Vroegere en latere mededeelingen voornamelijk in betrekking tot Zeeland uitgegeven door het Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen, 1918, pag. 1.
2. Geoffrey Parker: *The Army of Flanders and the Spanish Road 1567-1659*, Cambridge 1972, pag. 271.
3. J. Pot: *Het beleg van Zierikzee*, Leiden 1925, pag. 2.
4. K. Heeringa: *De instructiën voor de gewestelijke regeering van Zeeland 1574-1586*; in: Archief, 1912, pag. 51. Zie ook Horst Lademacher: *Die Stellung des Prinzen von Oranien als Stattbehalter in den Niederlanden von 1572 bis 1584*, Bonn 1958, pag. 52.
5. Heeringa: *Instructiën*, pag. 63.
6. Leo Delfos: *Die Anfänge der Utrechter Union 1577-1587*, Berlin 1941, pag. 21.
7. K. Heeringa: *Het archief van de Staten van Zeeland en hunne Gecommitteerde Raden 1574 (1578)-1795 (1799)*, 's-Gravenhage 1922, pag. IV.
8. Men zie de tekst van de pacificatie in: *Opstand en pacificatie in de lage landen*, Gent 1976, pag. 353.
9. M. Baelde en P. van Peteghem: *De pacificatie van Gent*; in: *Opstand en pacificatie*, pag. 21.

10. J. J. Woltjer: Het noorden en de pacificatie van Gent; in: Opstand en pacificatie, pag. 83.
11. Heeringa: Leiders, pag. 21.
12. P. van Peteghem: De pacificatie van Gent. Triomf van de herwonnen eenheid?; in: Opstand en pacificatie, pag. 120.
13. Delfos, pag. 49.
14. Woltjer, pag. 85.
15. Heeringa: Leiders, pag. 13.
16. L. P. van de Spiegel: Historie van de satisfactie waarmede de stad Goes en het eiland van Zuid-Beveland zich begeven hebben onder het stadhouderschap van prins Willem van Oranje in het jaar 1577, pag. 270 en 272.
17. F. U. Ros: Rennenberg en de Groningse malcontenten, Assen 1974, pag. 81.
18. L. J. Rogier, Geschiedenis van het katholicisme in Noord-Nederland in de 16de en 17de eeuw, II, Amsterdam 1964, pag. 392.
19. J. G. van Dillen: Van rijkdom en regenten, 's-Gravenhage 1970, pag. 221.
20. Heeringa: Leiders, pag. 18.
21. O.c., pag. 9.
22. O.c., pag. 12.
23. O.c., pag. 20.
24. O.c., pag. 8.
25. Nederlandsch Archievenblad, XXI, 1917-1918, pag. 75.
26. Wagenaar: Vaderlandsche Historie, VI, pag. 463.
27. Heeringa: Leiders, pag. 34.
28. Heeringa: Instructiën, pag. 37.
29. Heeringa: Leiders, pag. 33.
30. H. A. Enno van Gelder: Revolutionnaire reformatie, Amsterdam 1943, pag. 44.
31. Delfos, pag. 88.
32. O.c., pag. 112.
33. O.c., pag. 144.
34. Heeringa: Instructiën, pag. 42.
35. O.c., pag. 44.
36. Delfos, pag. 136.
37. O.c., pag. 211.
38. Wagenaar, VII, pag. 395.
39. Heeringa: Instructiën, pag. 100.

Bijgaande reproducties zijn in het origineel te zien in het Zeeuwse gedeelte van de tentoonstelling „400 jaar Unie van Utrecht“ in het Rijksarchief in Zeeland te Middelburg. Het betreft een mobiele tentoonstelling ingericht door medewerkers van het Centraal Museum en de gemeentelijke archiefdienst te Utrecht. Het Rijksarchief heeft eigen documenten toegevoegd. Te Middelburg duurt de tentoonstelling tot 31 maart. Vanaf 14 april tot en met 15 mei wordt de tentoonstelling in het Museum voor Noord- en Zuid-Beveland te Goes gehouden.

(Het huidige West Zeeuws-Vlaanderen daarentegen behoorde tot het Franse rijk; maakte, als deel van Konings-Vlaanderen, deel uit van het graafschap Vlaanderen en behoorde kerkelijk tot het bisdom Doornik.)

Reeds in de Middeleeuwen waren er in dit gebied versterkingen aanwezig, zoals het kasteel Saeftinghe, dat in 1279 door gravin Margaretha van Vlaanderen werd gebouwd als steunpunt van de heffing en handhaving van de tolrechten, die de graaf op de Schelde en de Honte had. Het kasteel heeft o.a. een grote rol gespeeld in de oorlogen tussen graaf Lodewijk van Male en het opstandige Gent. In het begin van de 15e eeuw was het kasteel vervalten en verdwenen. Aartshertog Maximiliaan van Oostenrijk, vader van Filips de Schone, zag eveneens het belang van een versterking bij de samenkomst van de Schelde en de Honte. In 1484 bouwde hij, niet ver van de plaats van het oude, een nieuw kasteel, dat een rol gespeeld heeft in de strijd tegen de opstandige Vlaamse steden. Dit kasteel was reeds vóór 1570 tot een ruïne geworden.

De in het gebied gelegen steden Axel en Hulst zullen in de 13e, 14e en 15e eeuw, tijdens de oorlogen die in het Vlaamse werden gevoerd en waarbij deze steden nauw betrokken waren, een eenvoudige vorm van verdediging hebben kunnen bieden. Alleen Hulst verkreeg reeds rond 1470 verdedigingswerken. (afb. 1, 2).

Alhoewel de indruk gewekt wordt dat Philippine, bij de stichting in 1505, een verdedigde stad werd, dient dit, gelet op de geografische ontwikkeling, betwijfeld te worden.

Bij de aanleg van het kanaal van Gent naar de zee en de bouw van de sluizen, verkreeg dit sluizencomplex en de daar ontstane nederzetting, het sas van Gent, in 1563 verdedigingswerken in de vorm van een hoornwerk.

Vóór 1572 hebben we in dit gebied slechts 2 verdedigde plaatsen: Hulst en Sas van Gent.

De belangrijkheid van deze twee, als vestingplaats, zal ook in de volgende eeuwen voortduren.

De ontwikkeling tussen 1572 en 1583

Voor een goed begrip van de in dit gebied plaatsgevonden ontwikkelingen, menen we er goed aan te doen allereerst een algemeen beeld te schetsen van de toenmalige situatie in de Nederlanden.

Algemene ontwikkelingen in de Nederlanden

Door sociaal-economische, politieke en religieuze problemen waren er in het midden van de 16e eeuw grote spanningen in de Nederlanden ontstaan. Zoals bekend, had de opstand van de adel en de beeldenstorm in 1566 tot gevolg dat de hertog van Alva in 1567 met een grote legermacht naar de Nederlanden gestuurd werd om de ketterse en opstandige Lage landers tot gehoorzaamheid te dwingen. Hiervoor was er in de Nederlanden nauwelijks een staand leger aanwezig. Slechts 3200 soldaten waren permanent langs de grens met Frankrijk gelegerd. Deze werden ondersteund door 15 "bandes d'ordonnance", wat compagnieën waren bestaande uit volledig uit de adel gerekruteerde zware cavalerie met infanteristen en pages.

Met de uitbreiding van de legermacht van Alva, bestaande uit 8652 infanteriesoldaten en 1250 ruiters, lagen er weldra 13.000 soldaten verspreid in vestingen en garnizoensplaatsen.

Al naar gelang de oorlogsomstandigheden, werd dit aantal vergroot. Zo werd in vier maanden tijd, van 1 april 1572 (de verovering van Den Briel) tot 17 augustus 1572 (Oranjes troepen trekken de Maas over) het staand (Spaans) leger in de Lage Landen uitgebreid met Nederlandse en Duitse regimenten tot 67.000 man.

De invallen (1e en 2e veldtochtsplan), die Oranje in 1568 op verschillende plaatsen in de Nederlanden pleegde om zodoende een volksopstand te ontketen (o.a. Slag bij Heiligerlee), werden door Alva afgeslagen.

Zoals bekend, wordt dit gezien als het begin van de 80-jarige oorlog.

In 1572 werd een 3e veldtochtsplan door Willem van Oranje voorbereid. In juni zouden gelijktijdig aanvallen worden uitgevoerd vanuit het oosten, vanuit het zuiden (met steun van Franse Hugenoten en zelfs de Franse koning) en vanuit zee, door de Watergeuzen. De planning van deze aanvallen werd verstoord, omdat koningin Elisabeth van Engeland, onder druk van Filips II, een verder verblijf in Engelse havens aan de Watergeuzen verbod. Deze deden nu, vroegtijdig en onvoorziën, een aanval op Den Briel, dat zij op 1 april 1572 konden innemen. Op 22 april ging Vlissingen naar de Watergeuzen over, verder ook Veere en Enkhuizen. De lang verwachte opstand in Holland en Zeeland brak uit. Veelal met behulp van

een calvinistische minderheid binnen de wallen, konden de Geuzen in 1572 de meeste steden in Holland en Zeeland bezetten. Alleen Amsterdam, Middelburg en Goes bleven, tijdig van een garnizoen voorzien, trouw aan de Spaanse koning. De aanval in de Zuidelijke Nederlanden, waarbij Bergen in Henegouwen werd bezet, moest vanwege veranderde politieke omstandigheden in Frankrijk (Bartholomeusnacht) worden opgegeven. In juli 1572 werd Willem van Oranje door de opstandige steden als stadhouder van Holland, Zeeland en Utrecht erkend.

Als gevolg van deze ontwikkelingen ondernam Alva een wraaktocht naar de opstandige steden. Mechelen werd geplunderd; Zutphen en Naarden werden uitgemoord; Mondragon ontzette Goes; voor Haarlem werd een beleg geslagen. Na 7 maanden viel deze vesting op 12 juli 1573. Het beleg voor Alkmaar, van bijna 2 maanden, werd op 8 oktober 1573 gebroken ("Van Alkmaar begint de victorie"). Drie dagen later werd de Spaanse vloot op de Zuiderzee door de Watergeuzen verslagen. In december 1573 vertrok Alva en werd opgevolgd door Requesens. Het verslaan van een Spaanse vloot bij Reimerswaal had tot gevolg dat Middelburg zich op 19 februari 1574 aan de Geuzen moest overgeven.

Op 3 oktober 1574 werd Leiden door de Watergeuzen ontzet. Door geldgebrek, er was herhaaldelijk achterstallige soldij, van soms enkele jaren, kwamen er in het Spaanse leger keer op keer muiterijen voor.

Mede daardoor werd door de Spaansgetrouwe gewesten druk op Requesens uitgeoefend om vredesonderhandelingen met Holland en Zeeland te voeren. In 1575 vonden deze te Breda plaats, maar sprongen af op de godsdienstkwestie, waarna de strijd weer werd voortgezet.

De plotselinge dood van Requesens op 4 maart 1576 leidde naar een crisissituatie. Nadat Zierikzee op 2 juli 1576 aan Mondragon was overgegeven, brak een nagevoeg algemene muiterij in het Spaanse leger uit. De Spanjaarden vertrokken onmiddellijk vanuit Zeeland naar Brabant en veroorzaakten een ware terreur onder de bevolking.

De Raad van State werd, ondanks een verbod van Filips II, gedwongen de Staten-Generaal bijeen te roepen. Deze namen nu soldaten in dienst om het land tegen de muiters te beschermen en knoopten onderhandelingen aan met Holland en

Zeeland. Dit leidde op 28 oktober tot een wapenstilstand die op 8 november 1576 ondertekend werd (Pacificatie van Gent). De wrede verovering en plundering van Antwerpen op 4 november (de Spaanse Furie) zette hiertoe kracht bij.

De burgeroorlog was ten einde en de eendrachtigheid tussen de Nederlandse gewesten leek hersteld.

Door de noodzaak van de omstandigheden gedwongen, kenden de Staten-Generaal zich bevoegdheden toe, die uitsluitend aan de landsheer waren voorbehouden. Anders dan vroeger zetelden zij nu als echt regeringslichaam.

Zo onderhandelden zij met Don Juan van Oostenrijk, de door Filips II aangewezen nieuwe landvoogd, betreffende zijn aanvaarding als zodanig. Op 17 februari 1577 ondertekende Don Juan een verdrag met de Staten-Generaal, "Het Eewig Edict", waarin o.a. de "Pacificatie" erkend en verder bepaald werd, dat de vreemde troepen het land onmiddellijk zouden verlaten.

De officiële vrede duurde maar 6 maanden, tot juli 1577, toen Don Juan, op eigen gezag, de Spaanse troepen liet terugkeren. De voornaamste hinderpalen waren o.a. de weigering van Holland en Zeeland om de rooms-katholieke godsdienst toe te staan en de manipulaties van Don Juan, die duidelijk maakten dat hij zich niet aan de "Pacificatie" wenste te houden. De Staten-Generaal zetten Don Juan in september 1577 af en duiden aartshertog Matthias, broer van de Duitse keizer, aan als landvoogd. De eigenlijke macht bleef echter bij Oranje, die op 8 januari 1578 stadhouder-generaal werd. Naar het voorbeeld van Brussel en Antwerpen, vestigde zich op 1 november 1577 in Gent een revolutionair comité der XVIII mannen, onder leiding van jonker Jan van Hembyze en de heer van Ryhove. Vanaf mei 1578 werd het Gentse stadsbestuur, openlijk en militant, calvinistisch. Men stond één, grote, calvinistische republiek voor, die geheel Vlaanderen zou omvatten. Gent vormde een speerpunt van verzet tegen Spanje, nam een radicale houding aan in godsdienstzaken en bleek niet direct geneigd, zich gedwee onder het gezag van Oranje en de Staten-Generaal te plaatsen. In de loop van mei 1578 werd in bijna alle grote steden in Vlaanderen een revolutionair regime opgelegd. Gent werd een onoverkomelijke hinderpaal voor de politiek van de religievrede die door Oranje werd voorgestaan.

De katholieke Frans van Anjou en de calvinistische Johan Casimir van de Palts kwamen helpen met troepen, maar maakten de verwarring alleen maar groter.

In het najaar van 1578 waren er eigenlijk 4 regeringen in de Nederlanden: Matthias en Oranje in Brussel, Paltsgraaf Johan Casimir in Brabant, Anjou in Henegouwen en Don Juan met zijn veldheer, Alexander Farnese (Parma), in het zuid-oosten.

In oktober 1578 stierf Don Juan en zijn veldheer, Farnese, (de zoon van de vroegere landvoogdes Margaretha van Parma), nam zijn taak als landvoogd over. Als eminent legeraanvoerder en schrandere diplomaat wist hij het landsheerlijk gezag weer geleidelijk ingang doen vinden. Allereerst vond hij aansluiting bij een in de Franssprekende gewesten gevormde partij van "Malcontenten", die niet verder aan de calvinisten wilden toegeven.

Op 6 januari 1579 sloten Artois, Henegouwen en Douai, de Unie van Atrecht. In mei 1579 sloten dezen, aangevuld met Rijsel en Orchies, vrede met Parma en erkenden hem als landvoogd (Tractaat van Atrecht), dat een breuk betekende met de Staten-Generaal.

Onmiddellijk na de Unie van Atrecht, werd op 23 januari 1579 de Unie van Utrecht gesloten (nagenoeg alle overige Nederlandse gewesten). Men sprak van een "Nadere Unie". Deze was niet, zoals in het zuiden, bedoeld om zich van de Staten-Generaal af te scheiden.

Op 15 maart 1580 vaardigde Filips II de ban uit tegen Willem van Oranje, in wie hij de voornaamste aanstichter zag van de opstand in de Nederlanden.

Op initiatief van Oranje, boden de, inmiddels naar 's-Gravenhage verplaatste, Staten-Generaal in september 1580 aan Francois van Alencon, hertog van Anjou en broer van de Franse koning, de souvereiniteit over de Nederlanden aan.

Daartoe werd de oude landsheer, Filips II, door het "Plakkaat van Verlatinghe", op 26 juli 1581 van zijn rechten in de Nederlanden vervallen verklaard (de onderdanen zijn er niet ten behoeve van de landsheer, maar de landsheer ten behoeve van de onderdanen). Hierna volgde een nieuwe eed van trouw aan de Verenigde Nederlanden (Afzwering van Filips II).

In februari 1582 aanvaarde Anjou de souvereiniteit over de Nederlanden en vestigde zich in Antwerpen. Matthias was inmiddels teruggekeerd naar Oostenrijk.

In 1582 riep Parma, met toestemming van

de Spaanstrouwe gewesten, de Spaanse troepen terug, die op grond van het Tractaat van Atrecht waren weggestuurd. Hij kon voorlopig geen grote successen boeken tegen het leger van Anjou, dat versterkt was met Franse troepen.

Anjou, die met grote praal en luister zijn blijde intrede deed in verschillende steden in het zuiden, had in wezen weinig macht, daar het eigenlijke landsbestuur in handen bleef van de Staten-Generaal. Bovendien stonden de calvinisten uitgesproken vijandig tegenover de katholieke prins.

In 1583 probeerde Anjou zijn zwakke positie en geringe macht met geweld te verstevigen door een aanslag op een aantal steden in het zuiden. Dit mislukte op de meeste plaatsen, met name in Antwerpen, waar men deze "Franse Furie" wist te keren. Door deze ontwikkelingen was de rol van Anjou grotendeels uitgespeeld en was ook het gezag van Oranje aanzienlijk aangetast. Hij voelde zich in Antwerpen niet meer veilig en vertrok, om zich eerst in Middelburg en daarna in Delft te vestigen.

Parma trok zijn voordeel uit deze situatie en begon een offensief gericht op de onderwerping van de grote Vlaamse steden. In 1583 werd ook het noordelijk gedeelte van Vlaanderen veroverd. De ingesloten steden Brugge, Ieper en Gent vielen in 1584 en Brussel, Mechelen en Antwerpen in 1585.

De ontwikkelingen tussen 1572 en 1583 in het huidige Oost Zeeuws-Vlaanderen.

Alhoewel het algemeen gebeuren in de Nederlanden, in deze periode, niet aan het huidige Oost Zeeuws-Vlaanderen voorbij ging, bleef het grote oorlogsgebeuren hier voorlopig op afstand.

Kort nadat Vlissingen op 22 april 1572 in de handen van de Watergeuzen gekomen was, werd het gebied constant bedreigd door de "pirate ende rebellen" uit Vlissingen. Zo werden op 21 mei 1572 in Sas van Gent, na verwittiging van de bewoners, de huizen, sluizen en bruggen in brand gestoken. In 1573 landden de Watergeuzen in Terneuzen en staken het dorp in brand. Dit zelfde geschiedde in 1574, waarbij toen tevens de rabatten en de spuisluis van de vaart "ghebroken" en grondig vernield werden. Ook o.a. Axel moest het toen ontgelden. De stad werd geplunderd en de kerk en de aanzienlijkste gebouwen werden in brand gestoken. Vanwege deze bedreigingen werden ver-

dedigingswerken aangelegd. In 1572 werden de vestingwerken van Hulst uitgebreid; het sluizencomplex te Sas van Gent werd hersteld en verder versterkt (1577); Axel kreeg in 1575 enige verdedigingswerken; in Terneuzen werd in 1575 een fort gebouwd. Boven de poort van dit fort was het volgende, uit het Latijn vertaalde, opschrift aangebracht: "Ik ben de verdediger van de niet in opstand zijnde landen en wateren, zorg ervoor dat de verdediger geen aanvaller worde, Franciscus de Aldano, kapitein van Filips, koning van Spanje, heeft mij gesticht. Daarom heet ik Aldano, einde april 1575". Voorts zullen toen ook de forten Campen (ingang Hulstersche Haven), Saeftinghe en Haeften gebouwd zijn. Na de Pacificatie van Gent (8 november 1576) en het Eeuwig Edict (17 februari

1577) vertrokken alle vreemde troepen. In januari 1578 deed de invloed van het militante calvinistische stadsbestuur van Gent zich ook hier gevoelen. In Hulst werden, naast de magistraat, 9 notabelen aangesteld die de Gentse ideeën geheel waren toegedaan. Tevens kreeg Hulst in maart 1578 weer een garnizoen, een Gentse bezetting onder Bernhard van Deinse. Deze toestand bleef min of meer gehandhaafd tot 1583.

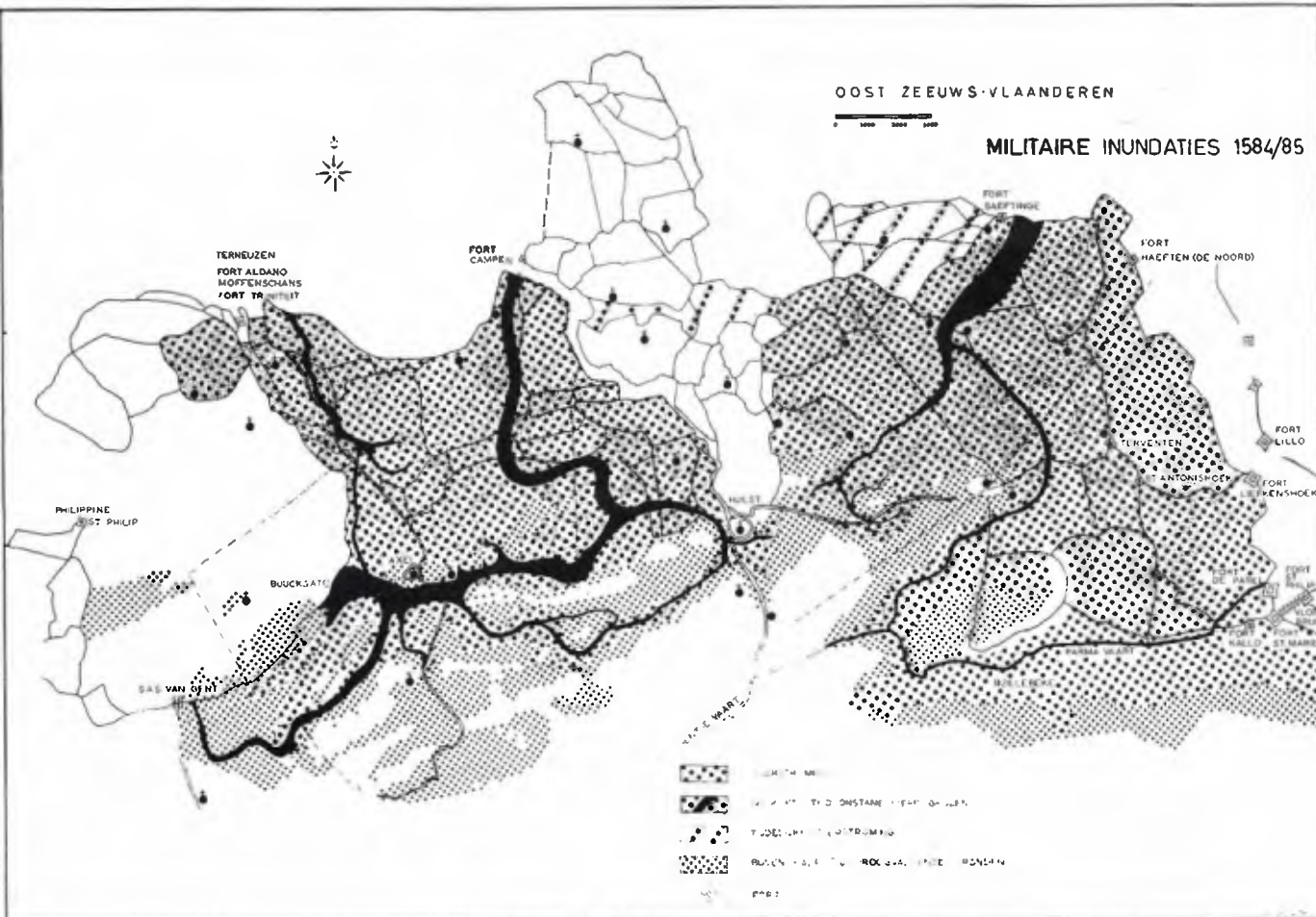
De ontwikkelingen tussen 1583 en 1586 (afb. kaart 3)

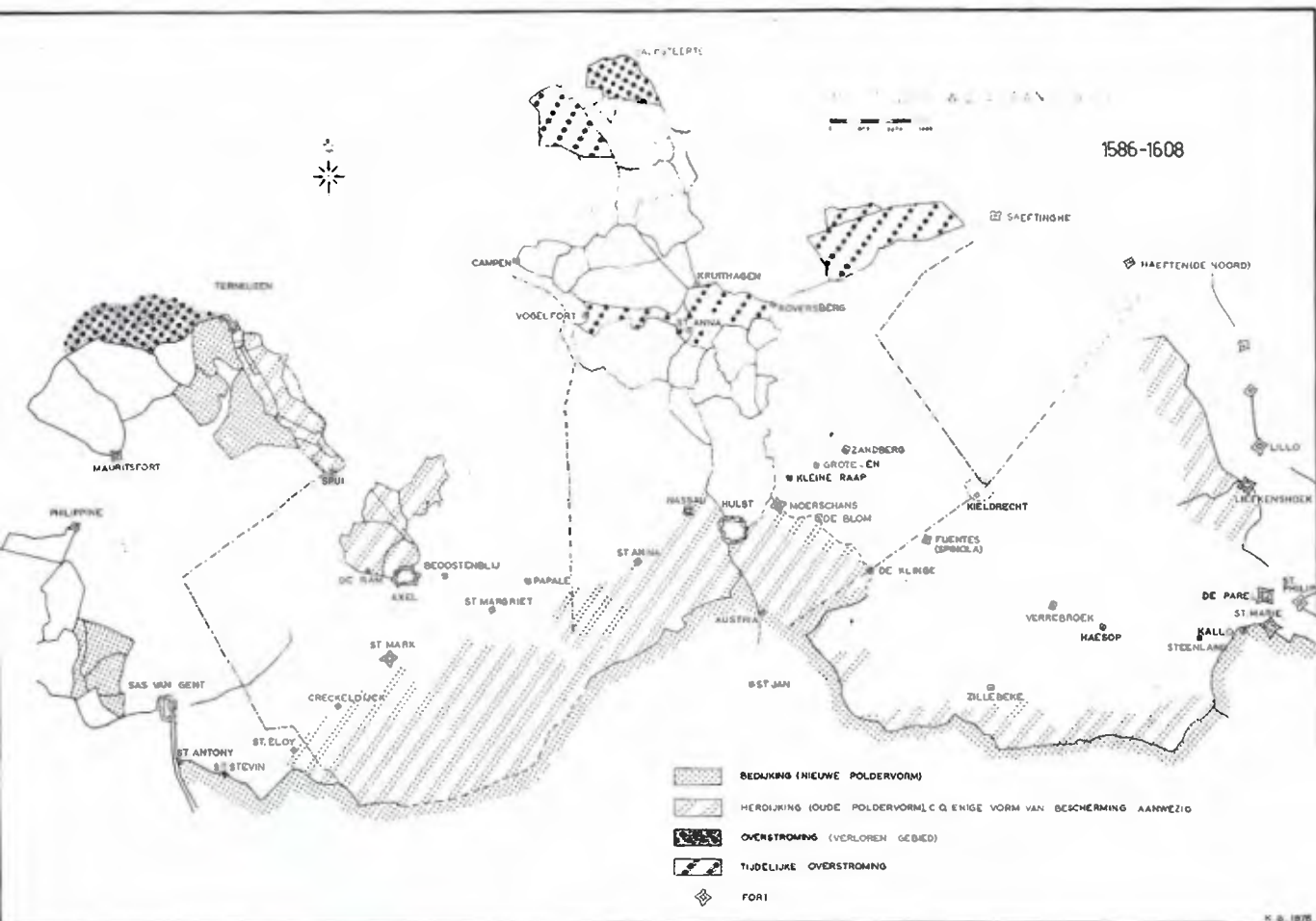
In 1583 werd met kracht getracht het opstandige gebied voor Filips II te herwinnen.

Op 18 oktober 1583 was Alexander Farne- se (Parma) met 8000 voetknechten en

2000 ruiters in Eekloo aangekomen. Op 22 oktober werd Sas van Gent door de graven Roubaix en Montigny veroverd. Op een op 23 oktober te Rupelmonde gehouden vergadering van de Magistraat van het Land van Waes en Beveren, kwam men tot de conclusie dat verzet geen zin meer had en men met Parma diende te gaan onderhandelen over een capitulatie. De volgende dag vertrokken deputaties uit het Land van Waes en Beveren, Hulst en Hulster Ambacht, Axel en Axeler Ambacht, Terneuzen en de Vrije Heerlijkheden Saeftinghe en St. Jansteen naar het kamp van Parma te Eekloo. De Hulsterse magistraat had hiervoor nog contact opgenomen met Gent. Van die zijde bleek echter geen hulp te verwachten. Op 29 oktober bracht Servaes van Steenland, baljuw van het Land van Waes, het

afbeelding 3.
Militaire inundaties 1584/1585.

afbeelding 4.
De ontwikkelingen tussen 1586 en 1608.

kasteel van Rupelmonde aan Parma's zijde. Op dezelfde dag volgden de kastelen van Temse, Burcht en Wissekerke.

Op 30 of 31 oktober gaven Axel en Hulst zich vrijwillig over en werden door de graaf van Roubaix bezet. De definitieve capitulatievoorwaarden werden op 1 november, in het hoofdkwartier te Eekloo, door Parma vastgesteld. Het waren vrij milde voorwaarden.

Op 4 november gaf het kasteel van Beveren zich over. Een op 7 november begonnen beleg van het kasteel van Zwiindrecht moest na 3 dagen worden opgegeven. Reeds onmiddellijk nadat Parma, Eekloo bereikt had, besloten de Gecommitteerde Raden van Zeeland om op de Westerschelde bewakingsschepen te leggen.

Op donderdag 3 november was Philips van Hohelohe te Middelburg aangekomen,

daags daarna gevolgd door schepen en troepen. Vanwege stormachtig weer kon men eerst in de namiddag van zondag 6 november, tussen 3 en 4 uur, vertrekken. Rond middernacht, bij het licht van heldere maan, landde men bij Ter Neuze en begon de ontschepping van 30 vaartuigen, waarmee 10 vendels, grotendeels Duitse, huursoldaten (ca. 1000 man) aan wal gebracht werden. Men begon aanstonds met de versterking van de plaats en met de bouw van een grote schans (Moffenschans).

De opzet van deze ingreep was: aan Antwerpen de vaart op de Schelde te verzekeren en de vijand, gelet op de ingesloten positie van Gent, uit het Land van Waes te verdrijven.

Al direct daarna, op 11 en 12 november, vonden schermutselingen plaats met de

troepen van van Hohelohe en trachtte men het werk aan de schans te verhinderen, door het uitvoeren van inundaties. Van Spaanse zijde werden de verdedigingswerken van Sas van Gent, Axel en Hulst uitgebreid. Bij Philippine werd de schans St. Philip opgeworpen.

Inmiddels bereidde Antwerpen zich voor op een Spaanse aanval door in allerlei forten en verdedigingswerken te bouwen. In het ons direct aangrenzende gebied werden in 1583 o.a. opgericht: het fort Liefkenshoek (tegenover het reeds vroeger gebouwde fort Lillo) en de ondersteuningsschansen St. Antonishoek, Terventen en de Noord (dit is mogelijk fort Haefden in Saeftinghe). Tevens werden inundaties uitgevoerd aan de linker Scheldeoever, met name bij Kalloo.

Het Staatse bruggehoofd bij Terneuzen

vormde een bedreiging voor Parma. Het kon een steunpunt worden voor de bevoorrading van Gent en voor flankaanval-
len op zijn leger wanneer hij eenmaal het beleg voor Antwerpen zou hebben gesla-
gen. Het bezit van Terneuzen zou tevens van belang zijn om de vijandelijke
scheepvaart op de Schelde, voor Antwer-
pen een levensbelang, onmogelijk of ris-
kant te maken. Vandaar dat Parma in de
eerste helft van 1584 dan ook bezig was
met Terneuzen.

Op 3 februari 1584 ondernamen de
Staatsen een strooptocht naar Zaamslag,
Aandijk en Othene. Deze plaatsen werden
verbrand en het gebied daar onder water
gezet.

Van Spaanse zijde werd bij Terneuzen
een tegenfort gebouwd (waarschijnlijk
fort Triniteit).

Op 5 mei sloeg de graaf van Roubaix het
beleg voor Terneuzen. Alhoewel men van
Staatse zijde bevreesd was dit brugge-
hoofd binnen enkele dagen te verliezen,
kon dit beleg na enkele maanden worden
afgeslagen.

Ook op Zuid-Beveland werden aanvallen
gevreesd. Tussen Zeeland en Antwerpen
ontstond derhalve een gemeenschappe-
lijk belang, hetwel blijkt uit de Instructie
van 5 mei 1584 tot het doorsteken van de
dijk bij Campen, waardoor Aandijk, Gen-
derdijk, West-Zaamslag, Oud-Othene,
Diepenee, Nieuw-Othene en 's Graven-
polder werden overstroomd. Het fort
Campen is hierna waarschijnlijk door de
Staatsen verlaten. Van Spaanse zijde
werd een nieuw fort Campen gebouwd.
Hierdoor hadden zij vanuit de Hulstersche
Haven, waar in juni 10 à 12 galeien gesta-
tionneerd waren, een controle op de
scheepvaart op de Wester-Schelde.

In juli waren de Spanjaarden de vesting
van Terneuzen zo dicht genaderd, dat da-
gelijks schermutselingen plaatsvonden
en de artillerie van de vesting dagelijks in
actie kwam. Mogelijk kan dit bevorderd
geweest zijn door het omstreeks 10 juli
onttrekken van een compagnie Franse
soldaten voor de verdediging van fort Lil-
lo. Op die zelfde datum n.l. bracht Parma
zijn hoofdkwartier over naar het kasteel
van Beveren voor de aanval op Antwer-
pen.

Op 18 juli, tijdens het hoogtepunt van de
belegging van Terneuzen, besloten de
Gecommitteerde Staten van Zeeland tot
het uitvoeren van nieuwe inundaties.
Rond 20 juli werd vanuit de vesting een
uitval gepleegd, die bij de Spanjaarden

grote verliezen te weeg bracht en waarschijnlijk het opbreken van het beleg bewerkstelligde.

Op 31 juli volgde een Instructie van de Staten-Generaal om "de dijcken deur te steken te Buuckgate, Ter Neuse ende 't Sas oft elders daer het bevonden sal wesen aldernutst te wesen". Tevens werd macht gegeven ook die dijken door te steken "tot gherieve, commoditeit ende beschermenisse der Stadt Antwerpen ende omliggende quartier" ten einde zoveel mogelijk de vijand te kunnen hinderen. Met dit laatste zal het doorsteken van de dijken van Saeftinghe bedoeld zijn, waardoor dit gebied alsmede bijna het gehele Land van Waes, met uitzondering van de polders Doel en St. Anna, geïndeerd werd.

Door de uitgevoerde inundaties werd de druk op Terneuzen verminderd en de inmiddels begonnen aanval op Antwerpen bemoeilijkt. Reeds vóór de val van Gent, op 17 september 1584, werd hieraan de volle aandacht gewijd. Deze belegering zou eerst dan succes kunnen hebben, als Antwerpen van de bevoorradingsweg met Holland en Zeeland, n.l. de Schelde, afgesneden werd. Men begon aan de linkeroever met het overmeesteren van de schansen St. Antonis, Tervente en de Noord, waarna, op 10 juni, fort Liefkenshoek werd ingenomen. Op 25 juli werd Kalloo bezet, waar aan de Scheldezijde

het fort St. Marie werd opgeworpen. Van daaruit werd een aanval ondernomen op het inmiddels geïndeerde gebied aan de rechteroever, waar fort St. Philip werd gebouwd. De afsluiting van de Schelde en de mogelijkheid van het brengen van troepen over de Schelde werd verkregen door het tussen deze twee forten bouwen van een vlotbrug, bestaande uit 32 grote, aaneengeschakelde schepen. De voor de bouw van deze brug en de verschillende forten benodigde materialen, werden in eerste instantie over de Schelde aangevoerd tot Burcht, vanwaar de schepen, via de overstroomde landen van Borgerweert en Melsele, nabij Kalloo konden komen. Ter bescherming van deze vaarweg werd begin oktober bij Burcht een fort gebouwd. In die zelfde maand veroverden de Staatsen een bruggehoofd nabij dit fort, waar een schans werd opgetrokken. Hierdoor werd de aanvoer van de nodige materialen belemmerd. Een nieuwe aanvoerweg werd gevonden door het graven van de Parmavaart. Hierdoor werd een verbinding gemaakt vanaf Gent naar Kalloo, via: de Moervaart tot Stekene; de Gentse Vaart tot één km. benoorden Voorhout bij de Tromp en vandaaruit de Parmavaart. Deze was gedeeltelijk gegraven en benutte gedeeltelijk de in het geïndeerde gebied aanwezige krekens en geulen, tot de uitmonding van de Melkader in de Schelde. Hier werd het fort De

afbeelding 5.

Penning (voor- en achterzijde) geslagen op de verovering van Zutphen, Deventer en Hulst door prins Maurits in 1591.

de gelegen fort Lillo).

Op 17 juli 1586 werd de Staatse invloed vergroot door de inname van Axel door prins Maurits van Nassau.

Nieuwe inundaties beïnvloedde de gevolgen van het in 1584 doorsteken van de dijken bij o.a. Campen en Buuckgate. Hierdoor was ten zuiden en oosten van Axel een brede stroomgeul ontstaan, die een scheiding teweeg bracht tussen het door de Staatsen en de Spanjaarden bezette gebied. Ter weerszijden van deze scheiding werden versterkingen aangebracht, zoals het Mauritsfort tegenover de schans St. Philip (Philippine), fort St. Mark tegenover Axel. Voorts kwamen er in het geïndeerd gebied tussen Sas van Gent en Hulst, de forten: St. Antony, St. Stevin, St. Eloy, Creckeldijck, St. Margriet, Papale, St. Anna en (zoals later genoemd) Nassau; in het Land van Hulst, de forten bij de sluis van de Rietvliet (Vogelfort), Kuitaart (Kruithage), St. Anna en Roversberg; in het geïndeerd gebied ten oosten van Hulst, de forten: Moerschans, Kleine- en Grote Raap en Zandberg.

Van Staatse zijde werden voortdurend aanvallen uitgevoerd op Hulst, zoals in 1586, 1587 en begin 1591.

Op 18 september 1591 landde prins Maurits met 4000 man bij Calfsteerte (boven de huidige Perkpolder). Via Saeftinghe voegde zich hierbij nog 7 fornetten ruitrij. Na 3 dagen, waarin de in het Land van Hulst aanwezige forten genomen waren, werd op 21 september het beleg voor Hulst geslagen. Hier was slechts een kleine bezetting aanwezig, onder bevel van de kapitein Michel de Castillo. Deze vervangde de gouverneur Scribani, die met een sterk convooi naar Antwerpen was getrokken.

Op 24 september, nog voor er een beschieting van de stad plaats vond, zag men in dat verzet nutteloos was en werd de stad aan prins Maurits overgegeven. (afb. 5)

De inname van Hulst betekende een verlichting voor het Staatse gebied van Axel en Terneuzen. Terwijl de verdedigingswerken van Hulst en onderhorige forten werden uitgebreid, werden er wat dat betreft in Axel en Terneuzen weinig of geen activiteiten ontplooid.

Gelet op de strooptochten die vanuit Hulst in het Land van Waes werden uitgevoerd, werden van Spaanse zijde, rond 1595, verdedigingswerken opgeworpen, zoals: fort St. Jan (1590?), fort Austria (na-bij Ter Eecken), de schans de Blom, fort de

Klinge (het latere fort Bedmar), fort Fuentes (het latere Spinola) en fort Kieldrecht (het latere Verboom).

Mogelijk vanwege deze activiteiten werden bij Axel 3 schansen gemaakt: in 1595 "op de Ram" (bij de Buthdijk) en te Beoostenblij en in 1596 te Spui.

Nadat aartshertog Albertus van Oostenrijk in januari 1596 gouverneur van de Nederlanden geworden was, werd o.a. een aanval op Hulst gevreesd. In verband hiermede werden de polders ten zuiden van deze stad weer geïnundeerd en werden de verdedigingswerken verder afgebouwd.

Op 8 juli werd met een strijdmacht van 30.000 man een aanval ingezet. Na een beleg van 6 weken, waarbij de halve stad een grote puinhoop geworden was en er van Spaanse zijde 3000 à 5000 man en van de zijde van de belegerden 700 à 800 man gesneuveld waren, werd de stad op 18 augustus 1596 aan de Spanjaarden overgegeven. (afb. 6, 7)

Op 23 oktober werd nog een poging gewaagd om de stad onder Staats gezag te brengen. Een aanval met 2000 man werd echter afgeslagen.

Door deze ontwikkelingen was de grens tussen het Staatse en Spaanse gebied weer komen te liggen in het geïnundeerde niemandsland tussen Philippine, Sas van Gent, Hulst en Land van Hulst enerzijds en Axel, Terneuzen en Biervliet anderzijds. De forten Liefkenshoek en Lillo bleven in Staatse handen.

Voor van Staatse zijde was men beducht voor verdere aanvallen. Zo werden de vestingen Terneuzen en Axel verder uitgebouwd en kregen in respectievelijk 1598 en 1601 hun definitieve vorm. (afb. 8)

Alhoewel ook van Spaanse zijde gewerkt werd aan de instandhouding en uitbreiding van de verdedigingswerken, zo kwam in 1602 een belangrijke uitbreiding van de vesting Sas van Gent gereed, lijkt het alsof men van die zijde minder bevreesd was voor Staatse aanvallen en derhalve in de uitbouw en afronding van de verdedigingswerken minder actief was.

Zo kreeg de vesting Hulst pas in een later stadium zijn definitieve afronding.

Een feit is ook dat Philippine, op 21 juni 1600 door de Staatsen veroverd als uitgangs- (ontschepings-) punt voor een strafexpeditie tegen het kapersnest Duinkerke (Slag bij Nieuwpoort), (afb. 9) niet als Staats bruggehoofd werd gehand-

haafd en, aan zijn lot overgelaten, weer spoedig in Spaanse handen overging.

De ontwikkelingen tussen 1609 en 1621 (12-jarig bestand).

Rond 1600 was het duidelijk, dat de Noordelijke gewesten, die economisch tot bloei gekomen waren, niet meer zouden terugkeren tot de gehoorzaamheid van de Spaanse koning of de aartshertogen. Van de andere kant was de verovering van het Zuiden niet in het belang van de Hollandse kooplieden. Vrede leek dus aangewezen, maar men kon niet tot overeenstemming komen.

Op 6 mei 1598 deed Filips II afstand van de Nederlanden door deze in hun geheel als bruidsgeschenk te geven aan zijn dochter Isabella en haar man Albertus van Oostenrijk. In de akte van afstand was o.a. bepaald, dat, wanneer één van de beide echtgenoten sterft en het huwelijk kinderloos is gebleven, de Nederlanden terug aan Spanje zullen vallen, voorts dat de voornaamste vestingen van het land met Spaanse troepen bezet blijven.

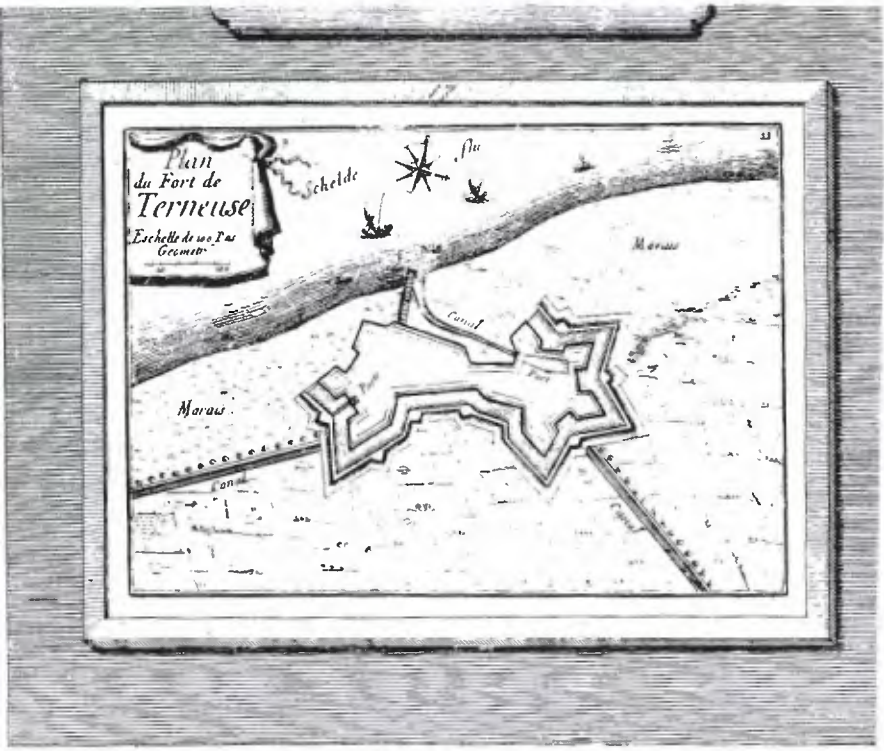
De illusie dat het Noorden weer terug zou keren tot gehoorzaamheid werd niet waarheid (de banken voor de afgevaardigden uit het Noorden stonden klaar in de vergadering van de Staten-Generaal te Brussel).

In september 1598 stierf Filips II en werd opgevolgd door Filips III.

afbeelding 7.

Gedenkplaatje vervaardigd op de verovering van Hulst door Albertus van Oostenrijk in 1596. (Origineel koperplaatje in bezit van de Oudheidkundige Kring - Streekmuseum „De Vier Ambachten“ te Hulst).

afbeelding 8.
Plan van de in 1598 gereedgekomen vesting Terneuzen.

Reeds na de Slag bij Nieuwpoort in 1600 had Filips III een wapenstilstand in de Nederlanden gewild, doch het aan de winnende hand zijnde Noorden had dit om verschillende redenen geweigerd. Van Spaanse zijde werden weer aanvallen uitgevoerd (in het oosten) om hen tot andere gedachten te brengen. Men kon echter niet meer tot het hart van de Republiek der Verenigde Nederlanden doorstoten. De Spaanse koning werd eind 1600 geadviseerd zich uit Vlaanderen terug te trekken. Op het punt staande hieraan gevolg te geven, toonde het Noorden wel bereidheid tot onderhandelen. Op 24 mei 1607 werden de vijandelijkheden gestaakt. Pas op 9 april 1609 werd te Antwerpen een 12-jarig bestand gesloten, waarin o.a. bepaald werd dat, zowel de aartshertog als de koning, de Republiek soeverein verklaren en beide partijen behouden wat zij op dat moment bezitten. Het Spaanse leger in de Lage Landen werd gereduceerd tot een vredes-strijdmacht met een sterkte van 15.000 man.

Reeds vanaf maart 1618 werd door de Spaanse regering het al of niet verlengen van het bestand besproken. Op de eerste

Kerstdag 1619 was men van Spaanse zijde de mening toegedaan, dat verlenging van een ongewijzigd bestand, de Spaanse handel op de Nieuwe wereld en het katholieke geloof onherstelbare schade zou toe brengen. Het Spaanse leger in de Lage Landen werd weer van voldoende manschappen voorzien.

Waarschijnlijk als gevolg van deze ontwikkelingen werd de vesting Hulst verder afgebouwd en verkreeg rond 1621 zijn definitieve, nu nog bestaande, vorm. Door de in 1619 uitgevoerde bedijking van de Langendampolder, kwam er een verbinding (linie) tussen de forten Moerschans, De Raap en Zandberg (de daar nu nog aanwezige bolwerken stammen uit een latere periode).

Door de dood van Filips III en aartshertog Albertus van Oostenrijk in 1621, werd de nieuwe Spaanse koning, Filips IV, automatisch heer van de Nederlanden.

Op 9 april 1621 liep het 12-jarig bestand formeel af. Op 21 april kondigde Filips IV officieel aan, dat het bestand niet meer verlengd zou worden.

Spanje probeerde nu de Republiek, door aanhoudende militaire druk, te bewegen

om tot een nieuw bestand te komen, waarbij Spanje dan de voorwaarden zou kunnen stellen.

De ontwikkelingen tussen 1621 en 1645 (afb. kaart 10)

Alhoewel in augustus 1626 van Staatse zijde een aanval op Hulst werd ondernomen, waren de eerste jaren na het beëindigen van het bestand hier nagenoeg zonder krijgsumroer.

Met de aanleg van versterkingen werd echter voortgegaan. Zo begonnen de Spanjaarden in 1630 met de aanleg van het grote fort St. Anna in de Polder van Namen (ingang Saeftingher Gat). In 1634 werden er bedijkingen uitgevoerd tussen Sas van Gent en Hulst, waarbij in het dijk-tracé, oude forten werden opgenomen en nieuwe werden aangelegd, zodat hier een gesloten fortenlinie ontstond (uitbreiding met o.a. de forten St. Jacob, St. Joseph en forten met andere heiligenamen).

Ontwikkelingen in 1631 brachten veranderingen. In dat jaar boden van den Bergh en Warfusée, beiden legeraanvoerders in de Zuidelijke Nederlanden, in Den Haag hun diensten aan. Zij hadden een plan om de Zuidelijke Nederlanden te verdelen tussen Frankrijk en de Republiek. Als gevolg daarvan gaven zich in het oosten enkele vestingsteden (Venlo en Roermond) over. Men schrok er echter voor terug om naar Brussel te trekken. In onze streek werd het nog maar halfvoltooid St. Anna (polder van Namen) op 16 juli 1632 door de Staatsen ingenomen. (afb. 11).

Verdere onderhandelingen tussen Noord en Zuid vonden plaats. In eerste instantie min of meer buiten de Spaanse koning om. Eind 1633 werden de onderhandelingen afgebroken.

In februari 1635 werd een verdelingsverdrag gesloten tussen Frankrijk en de Republiek. De Zuidelijke Nederlanden zouden daardoor tussen beide landen verdeeld worden.

De gevolgen hiervan bleven voor onze streek niet uit. In 1635 werd Philippine door Frederik Hendrik ingenomen. Vandaaruit ondernam hij verschillende tochten naar de Zuidelijke Nederlanden. In 1637 werd een aanval op Hulst gepleegd. In 1638 werd een vergeefse poging ondernomen om Antwerpen te veroveren. Op de slikken tussen Kalloo en Liefkenshoek leden de Staatsen zware verliezen. In 1639, 1640 en 1643 werden aanvallen op Hulst uitgevoerd. Bij die van 1640 werd

99 99 1.00.00

1999, 2000, 2001, 2002, 2003, 2004, 2005, 2006, 2007, 2008, 2009, 2010, 2011, 2012, 2013, 2014, 2015, 2016, 2017, 2018, 2019, 2020, 2021, 2022, 2023, 2024, 2025, 2026, 2027, 2028, 2029, 2030, 2031, 2032, 2033, 2034, 2035, 2036, 2037, 2038, 2039, 2040, 2041, 2042, 2043, 2044, 2045, 2046, 2047, 2048, 2049, 2050, 2051, 2052, 2053, 2054, 2055, 2056, 2057, 2058, 2059, 2060, 2061, 2062, 2063, 2064, 2065, 2066, 2067, 2068, 2069, 2070, 2071, 2072, 2073, 2074, 2075, 2076, 2077, 2078, 2079, 2080, 2081, 2082, 2083, 2084, 2085, 2086, 2087, 2088, 2089, 2090, 2091, 2092, 2093, 2094, 2095, 2096, 2097, 2098, 2099, 2100, 2101, 2102, 2103, 2104, 2105, 2106, 2107, 2108, 2109, 2110, 2111, 2112, 2113, 2114, 2115, 2116, 2117, 2118, 2119, 2120, 2121, 2122, 2123, 2124, 2125, 2126, 2127, 2128, 2129, 2130, 2131, 2132, 2133, 2134, 2135, 2136, 2137, 2138, 2139, 2140, 2141, 2142, 2143, 2144, 2145, 2146, 2147, 2148, 2149, 2150, 2151, 2152, 2153, 2154, 2155, 2156, 2157, 2158, 2159, 2160, 2161, 2162, 2163, 2164, 2165, 2166, 2167, 2168, 2169, 2170, 2171, 2172, 2173, 2174, 2175, 2176, 2177, 2178, 2179, 2180, 2181, 2182, 2183, 2184, 2185, 2186, 2187, 2188, 2189, 2190, 2191, 2192, 2193, 2194, 2195, 2196, 2197, 2198, 2199, 2200, 2201, 2202, 2203, 2204, 2205, 2206, 2207, 2208, 2209, 2210, 2211, 2212, 2213, 2214, 2215, 2216, 2217, 2218, 2219, 2220, 2221, 2222, 2223, 2224, 2225, 2226, 2227, 2228, 2229, 2230, 2231, 2232, 2233, 2234, 2235, 2236, 2237, 2238, 2239, 2240, 2241, 2242, 2243, 2244, 2245, 2246, 2247, 2248, 2249, 2250, 2251, 2252, 2253, 2254, 2255, 2256, 2257, 2258, 2259, 2260, 2261, 2262, 2263, 2264, 2265, 2266, 2267, 2268, 2269, 2270, 2271, 2272, 2273, 2274, 2275, 2276, 2277, 2278, 2279, 2280, 2281, 2282, 2283, 2284, 2285, 2286, 2287, 2288, 2289, 2290, 2291, 2292, 2293, 2294, 2295, 2296, 2297, 2298, 2299, 2300, 2301, 2302, 2303, 2304, 2305, 2306, 2307, 2308, 2309, 2310, 2311, 2312, 2313, 2314, 2315, 2316, 2317, 2318, 2319, 2320, 2321, 2322, 2323, 2324, 2325, 2326, 2327, 2328, 2329, 2330, 2331, 2332, 2333, 2334, 2335, 2336, 2337, 2338, 2339, 2340, 2341, 2342, 2343, 2344, 2345, 2346, 2347, 2348, 2349, 2350, 2351, 2352, 2353, 2354, 2355, 2356, 2357, 2358, 2359, 2360, 2361, 2362, 2363, 2364, 2365, 2366, 2367, 2368, 2369, 2370, 2371, 2372, 2373, 2374, 2375, 2376, 2377, 2378, 2379, 2380, 2381, 2382, 2383, 2384, 2385, 2386, 2387, 2388, 2389, 2390, 2391, 2392, 2393, 2394, 2395, 2396, 2397, 2398, 2399, 2400, 2401, 2402, 2403, 2404, 2405, 2406, 2407, 2408, 2409, 2410, 2411, 2412, 2413, 2414, 2415, 2416, 2417, 2418, 2419, 2420, 2421, 2422, 2423, 2424, 2425, 2426, 2427, 2428, 2429, 2430, 2431, 2432, 2433, 2434, 2435, 2436, 2437, 2438, 2439, 2440, 2441, 2442, 2443, 2444, 2445, 2446, 2447, 2448, 2449, 2450, 2451, 2452, 2453, 2454, 2455, 2456, 2457, 2458, 2459, 2460, 2461, 2462, 2463, 2464, 2465, 2466, 2467, 2468, 2469, 2470, 2471, 2472, 2473, 2474, 2475, 2476, 2477, 2478, 2479, 2480, 2481, 2482, 2483, 2484, 2485, 2486, 2487, 2488, 2489, 2490, 2491, 2492, 2493, 2494, 2495, 2496, 2497, 2498, 2499, 2500, 2501, 2502, 2503, 2504, 2505, 2506, 2507, 2508, 2509, 2510, 2511, 2512, 2513, 2514, 2515, 2516, 2517, 2518, 2519, 2520, 2521, 2522, 2523, 2524, 2525, 2526, 2527, 2528, 2529, 2530, 2531, 2532, 2533, 2534, 2535, 2536, 2537, 2538, 2539, 2540, 2541, 2542, 2543, 2544, 2545, 2546, 2547, 2548, 2549, 2550, 2551, 2552, 2553, 2554, 2555, 2556, 2557, 2558, 2559, 2560, 2561, 2562, 2563, 2564, 2565, 2566, 2567, 2568, 2569, 2570, 2571, 2572, 2573, 2574, 2575, 2576, 2577, 2578, 2579, 2580, 2581, 2582, 2583, 2584, 2585, 2586, 2587, 2588, 2589, 2590, 2591, 2592, 2593, 2594, 2595, 2596, 2597, 2598, 2599, 2600, 2601, 2602, 2603, 2604, 2605, 2606, 2607, 2608, 2609, 2610, 2611, 2612, 2613, 2614, 2615, 2616, 2617, 2618, 2619, 2620, 2621, 2622, 2623, 2624, 2625, 2626, 2627, 2628, 2629, 2630, 2631, 2632, 2633, 2634, 2635, 2636, 2637, 2638, 2639, 2640, 2641, 2642, 2643, 2644, 2645, 2646, 2647, 2648, 2649, 2650, 2651, 2652, 2653, 2654, 2655, 2656, 2657, 2658, 2659, 2660, 2661, 2662, 2663, 2664, 2665, 2666, 2667, 2668, 2669, 2670, 2671, 2672, 2673, 2674, 2675, 2676, 2677, 2678, 2679, 2680, 26

afbeelding 12.

Het in 1644 gebouwde fort Moerspui werd, na de stormvloed van 1682, zodanig door de stroom aangetast, dat het moest worden verlaten.

voorlopige besprekingen begonnen om een eind te maken aan de oorlog in de Nederlanden (tachtigjarige oorlog) en in Duitsland (dertigjarige oorlog). Men besloot in 1643 te Munster samen te komen. Pas in 1646 arriveerde daar een delegatie van de Staten-Generaal. Het duurde dan echter nog tot 30 januari 1648, alvorens men tot ondertekening van de vrede overging. Op 15 mei 1648 volgde de bezwering van de Vrede van Munster tussen Spanje en de Republiek. Aanvankelijk had Zeeland nog bezwaren omdat het de grote winsten uit de kaperij niet wilde missen.

Na de vrede behielden de Staatsen hun bezetting van de forten Liefkenshoek en Lillo (afsluiting van de Schelde) doch moesten het fort Spinola ontmantelen. De Spanjaarden dienden dit te doen met het fort De Parel.

Er brak nu een tijd van rust aan. Slechts enkele forten behielden een militaire bezetting. De vesting Terneuzen geraakte zelfs volledig in verval.

In 1672 geraakte de Republiek der Verenigde Nederlanden in oorlog met o.m. Frankrijk. Via de Spaanse Nederlanden rukten de Franse troepen op naar Staats-Vlaanderen, waar men zich door inundaties trachtte teweer te stellen.

Ter bescherming van Hulst, werd op 26 juni de dijk van Absdale, 17 of 18 roeden van de sluis, alsook bij fort Nassau, doorgestoken. Hierdoor inundeerden de polders Absdale en Hulster-Nieuwland. Het water stroomde voorts door de Buiten-vest naar de Bagijnepoort en veroorzaak-

afbeelding 13.

Penning (voor- en achterzijde) geslagen op de verovering van Sas van Gent door Frederik Hendrik in 1644.

afbeelding 14.

Penning (voor- en achterzijde) geslagen op de verovering van Hulst door Frederik Hendrik in 1645.

Ontwerp J. Looft, stempelsnijder te Middelburg.

Penning in bezit van Oudheidkundige Kring – Streekmuseum – „De Vier Ambachten” te Hulst.

te via de Moervaart, waar een tragelijk het begaf, de overstroming van de Clingepolder. In mei 1673 werden ook de dijken van de Ferdinanduspolder doorgestoken, aan de westzijde bij de kreek van St. Andries en aan de oostzijde bij Kapersgat (Quaet-Peerts-Gat). Eveneens werden de trageldijken van de Gentsevaart, zowel aan de Absdaalse- als aan de Clingse zijde, doorgestoken. Verder de zeedijk van de Kieldrecht polder.

De Fransen probeerden in 1672 Sas van

Gent door verraad in handen te krijgen. De commandant van het fort St. Antony, die men had getracht om te kopen, speelde het spel mee, maar waarschuwde de prins van Oranje, waardoor deze poging werd verijdeld.

Ter verdere bescherming van de vesting Sas van Gent werd aan de oostzijde, de Canisvlietpolder geïnnundeerd en aan de westzijde, de St. Albertpolder. In 1673 werd ook de Zuiddorpepolder onder water gezet.

afbeelding 17.
Plan van de in 1645 uitgebreide vesting Sas van Gent.
Duidelijk is de ontwikkeling van deze vesting te zien: De in 1577 gereedgekomen aanpassing van de verdedigingswerken tot een wal met 4 hoornwerken. Het Hoge Sas, kreeg in 1602 aan de westzijde een uitbreiding met het Lage Sas (Rapenburg). In 1645 uitbreiding aan de oostzijde met een gedeelte van de St. Anthonyppolder. Eveneens aan de oostzijde het hoornwerk het Pas van het Sas.

Aan de Linkerscheldeoever, liet de commandant van het fort Liefkenshoek, de Doelpolder inunderen.

Ten gevolge van deze inundaties gingen de forten Nassau en St. Mark, door stroomaantasting, verloren.

De forten nabij Sas van Gent werden in 1673 ontmanteld. "Zij zouden alleen de vijand van nut kunnen zijn", aldus de commandant van Sas van Gent.

Door de op 10 augustus 1678 te Nijmegen gesloten vrede, werd deze oorlog met Frankrijk beëindigd.

De in 1672 en 1673 uitgevoerde militaire inundaties, die voor een belangrijk deel instand bleven, hadden het gebied kwetsbaar voor de zee gemaakt. De stormvloed van 1682 kon ook vooral daar aangrijpen. In het bijzonder in de omgeving van Zuid-dorpe bracht deze stormvloed drastische veranderingen in het bedijkingspatroon teweeg. Het fort Moerspui werd door de stroom dusdanig aangetast, dat het moest worden verlaten.

De ontwikkelingen tussen 1682 en 1715 (afb. kaart 18)

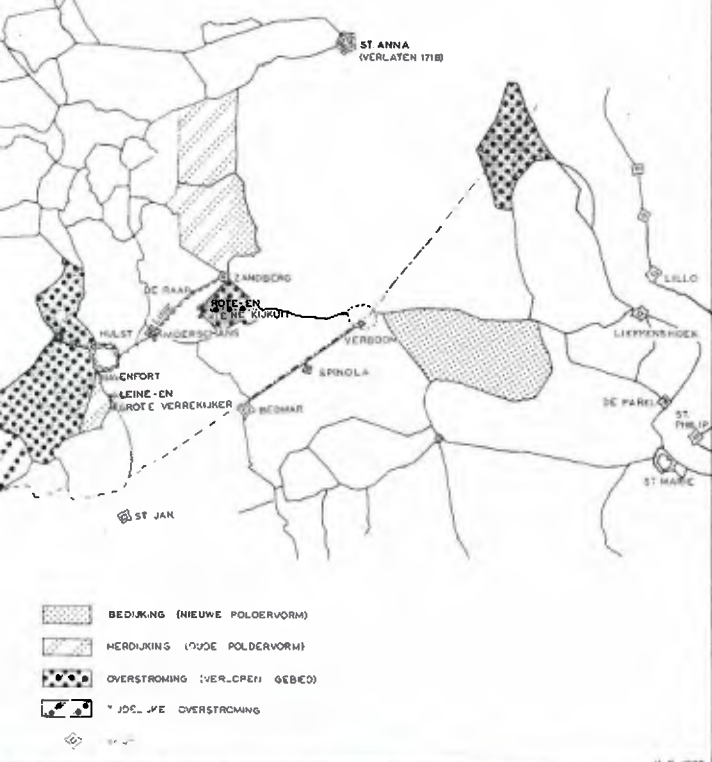
De Vrede van Nijmegen van 1678 bracht slechts gedurende korte tijd rust. Reeds in 1688 begon een nieuwe oorlog met Frankrijk (de Negenjarige Oorlog) die op 20 september 1697 door de Vrede van Rijswijk werd beëindigd. Hierbij verkreeg de Republiek van Spanje het recht een garnizoen te leggen in de voornaamste Zuid-Nederlandse vestingsteden (1e Barrièretractaat).

Deze oorlog betekende voor ons gebied wel een dreiging, maar bracht geen gevechtshandelingen met zich mee.

Daar het duidelijk was dat Frankrijk zijn aanspraken op de Zuidelijke-(Spaanse-) Nederlanden niet zou opgeven, was men in ons gebied mogelijk reeds voor de Negenjarige Oorlog begonnen met de uitbreiding van de verdedigingswerken.

In deze jaren verkreeg de vesting Sas van Gent de prachtige vorm, die tot het einde van de vorige eeuw behouden kon blijven (afb. 19)

Rond Hulst werden de verdedigingswerken uitgebreid. Zo werd de dijk tussen fort Moerschans en fort Zandberg (Linie van Communicatie) uitgebreid met bolwerken (z.g. redan) (afb. 20, 21, 22, 23). Ten zuiden van deze linie werden in $\pm$ 1690 de forten Grote- en Kleine Kijkuit gebouwd. Tussen Hulst en Ter Eecken (Kapellebrug) werden in $\pm$ 1700 de forten Grote- en Kleine Verrekijker aangelegd. Ten zuiden van

PLAN VAN HET SAS VAN GENT.

Gent door Anthony Hattinga, 1750.
 e Oorlog (1688-1697) verkreeg de vesting Sas van Gent de prachtige vorm die slechts
 origine eeuw behouden kon blijven.

afbeelding 20.
Plan der Stadt Hulst door Anthony Hattinga, ± 1750.
Aan de zuidwestzijde het in 1701 gebouwde Havenfort.

afbeelding 21.
Plan der Stadt Hulst en onderhoorige buytenposten.
De afbeelding geeft weer, de nagenoeg nog volledig in tact zijnde vestingwerken van Hulst met de Linie van Communicatie, van Hulst, via fort Moerschans, de Raap naar fort Zandberg.

(waarschijnlijk het v.m. fort De Klinge), Verboom (het oude fort Kioldrecht) en een nieuw fort De Parel, bij Kalloo.

In mei 1702 verklaarde o.m. de Republiek de oorlog aan Frankrijk. Op 9 mei zetten de zich achter de Bedmarlinie verschanste Franse (en Spaanse) troepen een aanval in op Hulst. De Franse troepen stonden onder bevel van de vestingbouwer Vauban. In Hulst was (van 1701 tot 1703) de vestingbouwer generaal baron Menno van Coehoorn woonachtig. Zo stonden de voor die tijd beroemdste vestingbouwers Vauban en van Coehoorn tegenover elkaar.

De Fransen moesten zich op 4 september, onverrichterzake, achter de Bedmarlinie terugtrekken.

In 1713 maakte de Vrede van Utrecht een einde aan deze oorlog met Frankrijk (Spaanse Successieoorlog), waarbij de Zuidelijke-Nederlanden aan Oostenrijk kwamen.

In 1715 werd het (2e) Barrièretractaat gesloten, waarbij de Republiek het recht kreeg garnizoenen te leggen in een aantal vestingsteden van de Zuidelijke-(nu Oostenrijkse-) Nederlanden.

De ontwikkelingen tussen 1715 en heden (afb. kaart 24)

De Zuidelijke-(nu Oostenrijkse-) Nederlanden bleven een twistappel tussen de grote Europese mogendheden.

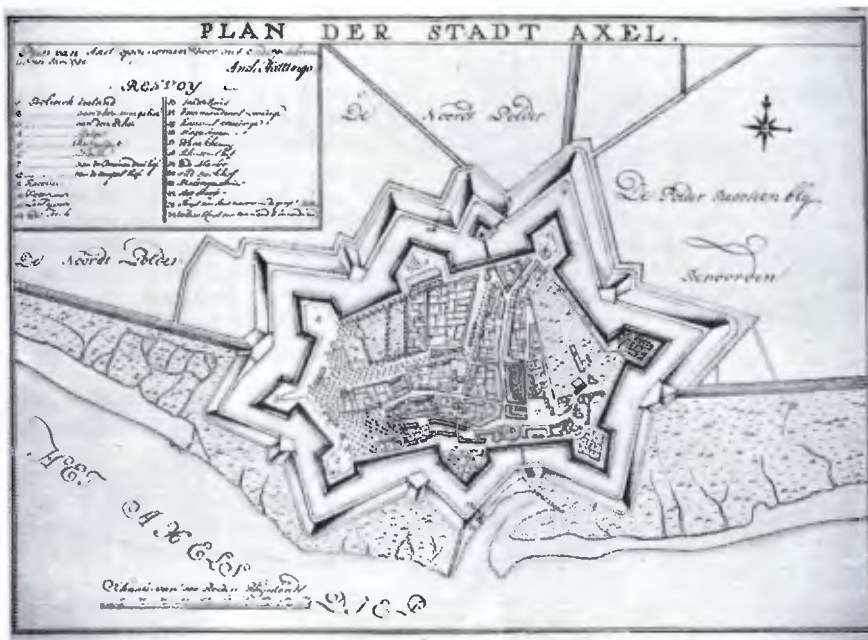
In 1740 stierf Karel VI van Habsburg. Hij werd opgevolgd door zijn dochter Maria Theresia. Dit werd door verschillende pretendenten, gesteund door Frankrijk, betwist.

In 1744 verklaarde Frankrijk openlijk de oorlog aan Oostenrijk, Engeland en later de Republiek en viel de Zuidelijke Nederlanden binnen.

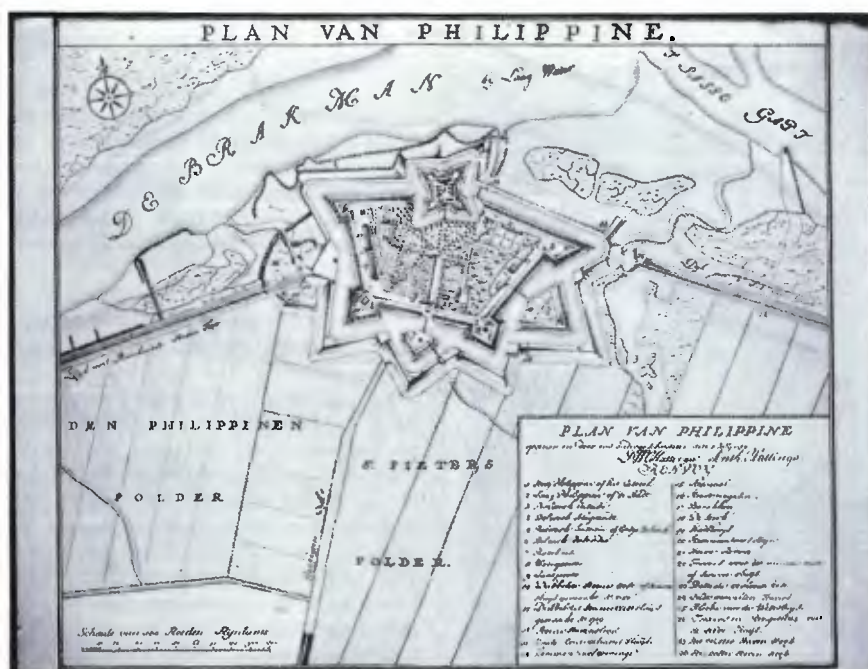
Als gevolg van deze ontwikkelingen werd de linie bij Axel, in de Beoostenblijbenoordenpolder, hersteld en opge maakt. Hierin lagen de forten Beoostenblij, Zeelandia, Kijkuit en Nassau.(afb. 25)

In 1745 werd dwars door de Canisvlietschorren een dam gelegd om een scheiding te maken tussen het water uit de Sasse en dat uit het Axelse Gat. Aan de noord-westzijde van de dam werd het fort Evertsdam gelegd.

In juli 1745 werden bij Hulst inundaties uitgevoerd. Op de 11e juli de Klein-Kioldrecht- en de Clingepolder, door het open zetten, "te laten speelen", van de sluizen bij de contrescarp van fort Zandberg en op de 18e juli de polders Groot-Kioldrecht

afbeelding 22.
Plan der Stadt Axel door Anthony Hattinga, 1750

afbeelding 23.
Plan van Philippine door D. W. C. en Ant. Hattinga, 1750.
Duidelijk is de ontwikkeling van deze vesting te zien. De in 1583 door Parma gebouwde schans St. Philip, kwam in 1635, onder Frederik Hendrik, weer in Staatse handen. Het fort Hoog-Philippine (vierkant met op elke hoek een bolwerk) kreeg toen stevige wallen en diepe grachten. In 1643 volgde een belangrijke uitbreiding met Laag-Philippine. Aan de zuidzijde werd, ter verdediging van de landpoort, een ravelijn gebouwd. Het ravelijn aan de oostzijde werd in een later stadium (1692) aangelegd.

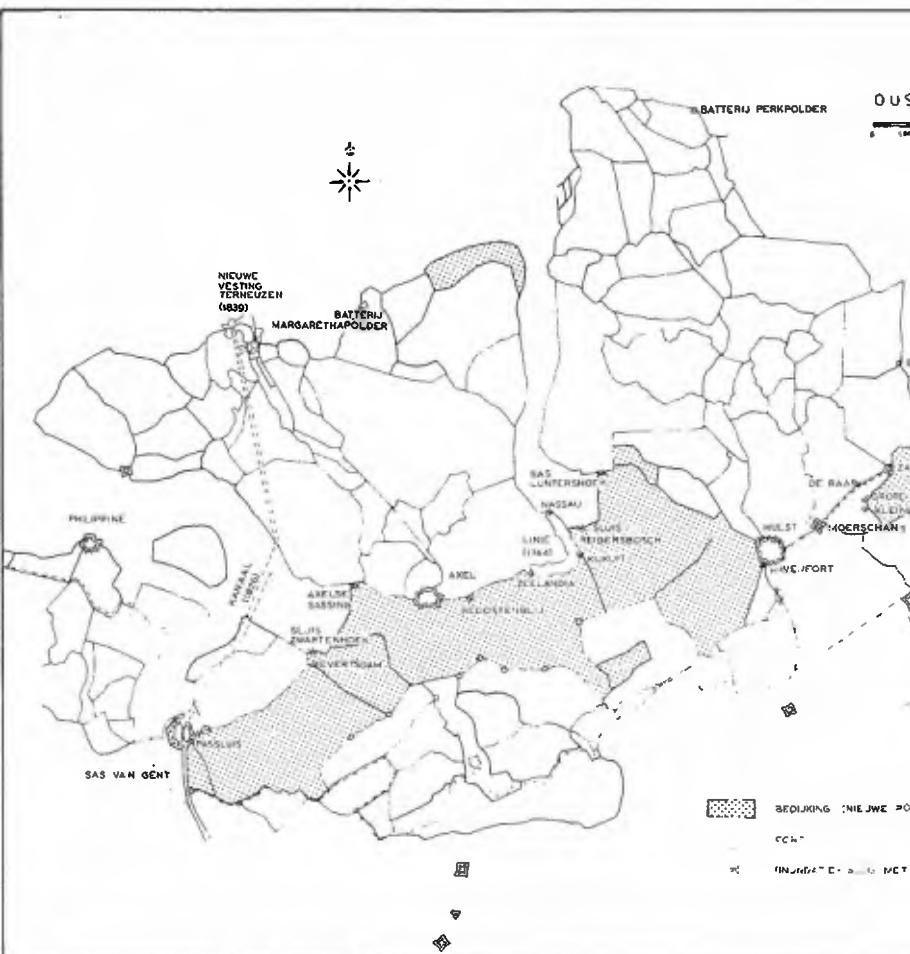
en Ferdinandus, door het doorsteken van de dijken bij respectievelijk de Vuilmuil (Zestig Voet) en het "quaadpeerdsgat". Om de vrede met de Republiek te forceren, begonnen de Fransen op 17 april 1747 een aanval op Staat-Vlaanderen. Zonder veel weerstand werd dit gebied begin mei bezet. In mei 1748 werd door de Vrede van Aken een einde gemaakt aan de Oostenrijkse Successieoorlog (1740-1748). Het duurde echter nog tot 28 januari 1749 alvorens de Fransen uit Staats-Vlaanderen vertrokken. Maria Theresia werd, bij haar dood in 1780, opgevolgd door Josef II. Deze voerde, na een incognito gemaakte reis door de Zuidelijke-Nederlanden (1781), allerlei bestuurshervormingen in. In 1782 maakte hij een einde aan de Staatse bezetting van de barrièresteden.

In 1784 eiste hij, bij ultimatum, "de opening van de Schelde". Door deze oorlogsdreiging werden weer inundaties uitgevoerd. Op 7 november 1784 werden de dijken van de Ferdinanduspolder op 2 plaatsen doorgestoken. Op 8 november werd de Clingepolder geïnundeerd. In 1785 werd ook de Klein-Kieldrecht onder water gezet. Ook bij Sas van Gent en bij fort Liefkenshoek werden inundaties uitgevoerd.

Het in november 1785 gesloten Verdrag van Fontainebleau, maakte een einde aan deze dreiging. De Republiek moest o.a. de forten Liefkenshoek en Lillo aan de keizer afstaan. Ter vervanging hiervan werd toen door de Staatsen het fort te Bath gebouwd. De Schelde bleef echter gesloten.

Deze oorlogsdreiging gaf uitvoering aan een reeds eerder aanwezige gedachte om de defensie van Staats-Vlaanderen grondig te herzien. De voor de verdediging waardeloos geworden, hoogopgeslibde schorren, dienden te worden bedijkt en de gehele streek, van Sluis tot Kieldrecht, moest één gesloten geheel gaan vormen. De grens zou dan verdedigd kunnen worden door een stelsel van "linien, kleyne en groote inundatiën, die de boovengemelde bezwaren t' eenenmaalen uyt den weg geruijmd en het invallen met vijandelijke troupes zoo niet onmogelijk allerbezwaarlijkst gemaekt".

Dit enorme project, omvattende de inpoldering en alle bijkomende werken in het gebied tussen Sas van Gent en Hulst, begon in 1784 met de bedijking van de Nieuw-Kieldrecht polder en eindigde in 1790 met de bedijking van de Canisvliet

afbeelding 24.
De ontwikkelingen tussen 1715 en heden.

buitenpolder en de Beoosten en Bewesten Blijpolder.

Typerend voor deze bedijkingen was de militair-defensieve achtergrond. De sluizen die nodig waren voor de normale afwatering van de polders, moesten tevens dienst kunnen doen voor het zo nodig uitvoeren van inundaties. Deze werden dan ook inundatiesluizen genoemd. Bij deze sluizen, t.w. de Passluis bij Sas van Gent, de sluis bij de Zwartenhoek, de sluis bij Reigersbosch en de sluis bij het Boerenmagazijn (Stenen Beer), werden tevens versterkingen aangelegd. Versterkingen kwamen er eveneens bij de schutsluizen bij de Axelse Sassing en te Luntershoek. Deze sluizen dienden om de scheepvaart op Axel en Hulst te kunnen bestendigen. Na het begin van de Franse Revolutie

(1789) kwam er in 1792 weer gevaar voor oorlog met Frankrijk. De vestingwerken werden weer in staat van verdediging gebracht.

Op 16 oktober 1794, na een inspectie van de verdedigingswerken door de erfprins, gaf prins Willem V aan zijn militaire bevelhebbers opdracht Staats-Vlaanderen te ontruimen. Slechts een kleine bezetting bleef de Fransen opwachten.

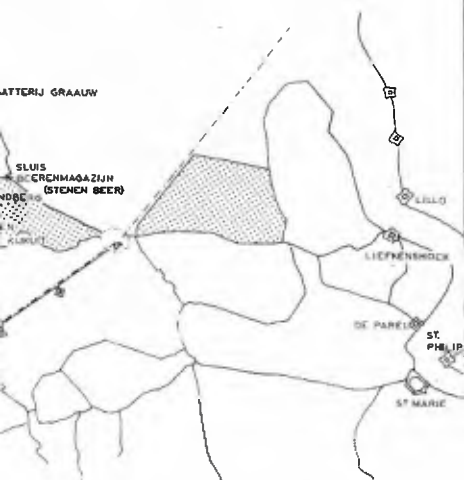
Op 23 oktober 1794 werden de vestingen in dit gebied aan de Fransen overgegeven. Dezen bleven hier tot februari-maart 1814. Na de inlijving van Staats-Vlaanderen bij Frankrijk (Haags Verdrag van 16 mei 1795), besloot het Franse bewind de vestingen te ontmantelen.

Daarentegen lieten zij langs de Schelde verdedigingswerken (batterijen) bouwen,

OOST ZEEUWS-VLAANDEREN

0 2000 4000

1770-1800

DEP. COM

A. T. P. N. L. G. B. W. C. K. A. C. H.

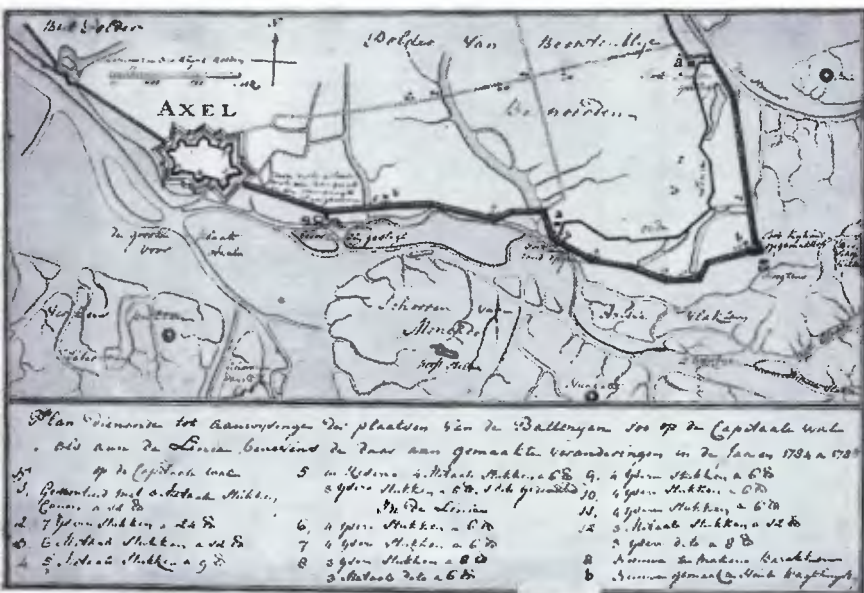
4. 1. 1. 1.

o.a. in de Margarethapolder, Perkpolder en Graauw.

Na de Franse tijd kwam de definitieve ontmanteling van de vestingwerken in Oost Zeeuws-Vlaanderen. De eigendommen van deze werken werden in de twintiger jaren van de vorige eeuw door de staat verkocht. In Hulst kwamen de wallen eerst in erfpacht en later in eigendom van de stad.

Tijdens de Belgische Opstand (1830-1839) vond er rond 20 oktober 1830 een kortdurende bezetting plaats door Belgische opstandelingen.

Mede als gevolg van deze opstand werd de noodzaak gevoeld de sluizen te Terneuzen (van het in 1826 gereedgekomen kanaal naar Gent) door vestingwerken te beschermen. In 1833 werd er een aan-

afbeelding 25.

De Linie bij Axel, situatie in 1785.

De als gevolg van de ontwikkelingen in 1744 aangelegde linie bij Axel, werd in de jaren 1784 en 1785 verder aangepast.

vang gemaakt met de aanleg. In 1839 waren zij voltooid. (afb. 26)

In de loop van deze eeuw zijn de vestingwerken van de voormalige vestingsteden in Oost Zeeuws-Vlaanderen, op die van Hulst na, verdwenen.

Tijdens de Duitse bezetting (1940-1944) werden langs de (wester-)Schelde en langs wegen in onze streek, bunkers en schuttersonderkomens gebouwd.

In de wallen van Hulst en in de linie (van Communicatie van Hulst naar het v.m. fort Zandberg), werden bunkers, loopgraven en schuttersputten gemaakt. In de winter van 1942/1943 kwam er in de Klein-Kieldrecht polder, in de directe omgeving van de v.m. forten Grote- en Kleine Kijkuit, een "radarkamp" in gebruik. Tot het voorjaar van 1944 werden hier radarwaarnemingen van overtrekkende geallieerde vliegtuigen uitgevoerd. Toen werd dit kamp ontmanteld, omdat de Duitsers, evenals eeuwen geleden, militaire inundaties gingen uitvoeren. Gelukkig konden deze door de inspanning van de Nederlandse overheidsdiensten beperkt blijven. Daartoe moesten wel werken, w.o. de aanleg van kaden, uitgevoerd worden. Hiertoe hebben vele mannelijke inwoners van de streek hun medewerking verleend. Zij hebben dit waarschijnlijk gevoeld als "moeten" verlenen.

Het werd gezien als het werk van de bezetter, terwijl het werkzaamheden waren van de lokale overheid, om de onheilsdaad van de bezetter te beperken.

Deze inundatie met zoet water werd uitgevoerd tot een peil van N.A.P. + 1,25m. Begin september werden er eveneens inundaties met zout water uitgevoerd (gedeelten van de Melo- en Willem Hendriks polder).

Zware gevechten werden nog uitgevoerd langs de waterlinie tussen Axel en Hulst, nabij Kijkuit. Kort na 20 september 1944 was Oost Zeeuws-Vlaanderen van de Duitse bezetters bevrijd.

LITERATUURLIJST

Adriaanse, J.: Gedenkboek der Hulsterse stede 1180-1930; Amsterdam 1930.
- Een oud Gedenkplaatje; Jaarboek 1932, Oudheidkundige Kring "De Vier Ambachten" te Hulst.

Alberts, A.: De Hollanders komen ons vermoorden. De scheiding tussen Noord- en Zuid Nederland, 1585-1648; Amsterdam, 1975.

Alg. Rijksarchief Den Haag: Verhalen der Commission der Raad van State ter inspectie der Fortificaties en Verpandingen (1650-1690).

Baan, J. van der: De Moffenschans, Cadsandria 3 (1856).

Bauwens, W.E.M.: De gebeurtenissen te St. Jansteen gedurende de Oostenrijkse Successieoorlog; Jaarboek

1970/'« oudheidkundige Kring "De Vier Ambachten" te Hulst.

Brand, ing. K.J.J.: Bijdrage tot de historische geografie van Oost Zeeuws-Vlaanderen; Jaarboek 1970/'« oudheidkundige Kring "De Vier Ambachten" te Hulst.

- Over het ontstaan van het Oost Zeeuws-Vlaamse Polderland; Zeeuws Tijdschrift 1978, no.6.
- De fortificaties en vestingsteden in Oost Zeeuws-Vlaanderen, Teksten en kaarten van de in het streekmuseum "De Vier Ambachten" te Hulst aanwezige permanente tentoonstelling, 1979.

Brand, P.J.: De belegeringen van Hulst in 1702 en 1747; Jaarboek 1957, Oudheidkundige Kring "De Vier Ambachten" te Hulst.

- De stad Hulst in de strijd tussen Maximiliaan van Oostenrijk en de Vlaamse steden; Jaarboek 1962//B oudheidkundige Kring "De Vier Ambachten" te Hulst.
- Belegering van de stad Hulst in de jaren 1591 en 1596; Jaarboek 1964//C oudheidkundige Kring "De Vier Ambachten" te Hulst.
- Uit de geschiedenis van Saeftinge; Zeeuws Tijdschrift 1967, no. 6.
- De geschiedenis van Hulst; Hulst, 1972.
- Wandeling over de wallen van Hulst; Zeeuws Tijdschrift 1978, no. 5.

Bruin, M.P. de: Oost Zeeuws-Vlaanderen van de 16e eeuw tot de Vrede van Munster; Zeeuws Tijdschrift 1956, no. 3/4.

- Een en ander over de polders rond Terneuzen en Axel; Jaarboek 1957, Oudheidkundige Kring "De Vier Ambachten" te Hulst.

Buise, M.A.: Het Groot Eiland centraal ; Uitgave Vogelwacht "De Steltkluut", Hulst 1977.

Cornelis, J.Ch.: Stad en Land van Philippine, in de historie 1505-1955; IJzendijke, 1955.

Decavele, dr. J.: Eenhold en scheiding in de Nederlanden 1555-1585; Gent 1976.

Denucé, J.: De loop van de Schelde van de zee tot Rupelmonde in de XVe eeuw, Antwerpen, z.j.

De Wulf, Marcellijn: De verdedigingswerken uit de Spaanse tijd in en om het Land van Waas; Jaarboek 1977, deel 80 Annalen van de Koninklijke Oudheidkundige Kring van het land van Waas.

Dieleman, P.: De verovering van Axel door Prins Maurits in 1586 en de onmiddellijk daaraan voorafgaande tijd; Terneuzen 1936.

- Oranje en Zeeuwsch-Vlaanderen; Jaarboek 1937, Oudheidkundige Kring "De Vier Ambachten" te Hulst.

Dool, W.H. van den: Canisvliet, een grensgeval; Middelburg 1974.

Eggen van Terlan, Prof. mr. J.: De veldtocht in Vlaanderen van 1644. Graaf Ernst Isenburg - tegen Frederik Hendrik; Overdruk in "enveloppe" no. 13, mei 1979 van de Heemkundige Kring Sas van Gent.

Empel, H. van en H. Pieters: Zeeland door de eeuwen heen, 2 delen; Middelburg 1935.

Elias, drs. B.G.J.: De Tachtigjarige Oorlog, Bussum 1977.

Fortenroute, Oost Zeeuwsch-Vlaanderen: Uitgave Juniorkamer Zeeuwsch-Vlaanderen; Provinciale V.V.V., Middelburg, z.j.

afbeelding 26.
Plan van de tussen 1833 en 1839 aangelegde vest

Groenveld, drs. S., drs. H.L.Ph. Leeuwenberg, dr. Nicolette Mout en dr. W.M. Zappey: De kogel door de kerk? De opstand in de Nederlanden en de val van de Unie van Utrecht, 1559-1609; Zutphen, 1979.

Guns, P.: Historische evolutie van het Polderlandschap langs de linker Schelde-oever; Waterbouwkundig Laboratorium Borgerhout 1973.

Jansen, dr. H.P.H.: Kalendarium, Geschiedenis van de lage landen in jaartallen; Utrecht/Antwerpen, 1971.

Jonge, J.R. de: Axel door Prins Maurits ingenomen, 16/« juli en wat daaraan voorafging; Jaarboek 1936, Oudheidkundige Kring "De Vier Ambachten" te Hulst.

Keur, D.: Het kanaal van Gent naar Terneuzen; OTAR 1952, no. 3, 4, 5, 6 1953, no. 7, 8.

Kok sm., dr. Th.B.W.: Dekenaat in de steigers. Kerkelijk opbouwwerk in het Gentse dekenaat Hulst, 1596.1648; Tilburg, 1971.

Lansberghe, Jacob van: Beschrijvinghe van de Stad Hulst; Rotterdam 1692.

ingwerken te Terneuzen.

Leopold, Br.: Fortengordel; "Enveloppe" no. 12, dec. 1978 van de Heemkundige Kring Sas van Gent.

Leper, J.: Kunstmatige innundaties in maritiem Vlaanderen: Tongeren 1957.

Meeter, Y.: Woordenlijst van vestingbouwkundige termen; Zeeuws Tijdschrift 1978, no. 5.

Orlers, J. en H. van Haestens: Den Nasseuschen Lauren-crans; Leyden, 1610. Facsimiles uitgave van B.V. Uitgeverij W. van Hoeve, Amsterdam.

Pacifatie-Courant: Uitgave; Orde van den Prince, m.m.v. Clio (no.189) en Historische Dokumentatie; Antwerpen 1976.

Parker, Geoffrey: Het Spaanse leger in de Lage Landen; Bussum 1978.

— Van Beeldenstorm tot Bestand; Bussum 1978.

Schukking, W.H.: De vesting Hulst, haar beleg in 1645 en haar betekenis als monument van geschiedenis en kunst; Jaarboek 1934, Dudheidkundige Kring "De Vier Ambachten" te Hulst.

- De oude vestingwerken van Nederland, vierde herziene en vermeerderde druk; Amsterdam 1947.

Waesberghe, drs. J. De oorlog in Staats-Vlaanderen van 1583 tot 1585; Jaarboek 1958/Ɛ oudheidkundige Kring "De Vier Ambachten" te Hulst.

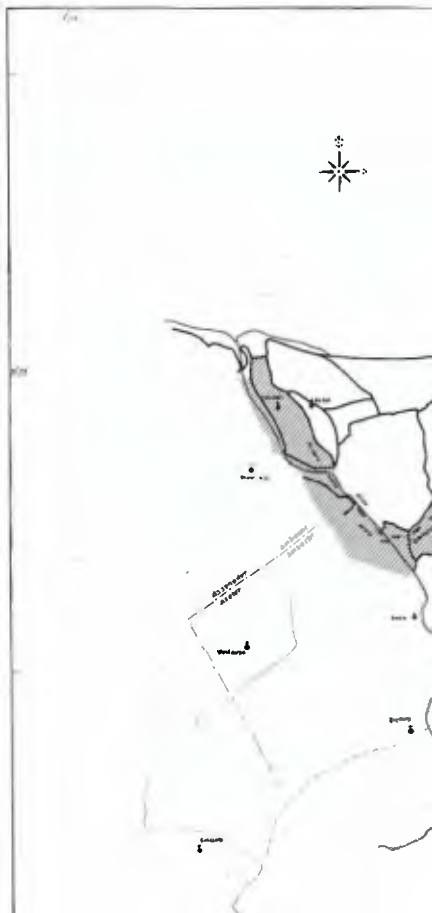
Wesseling, J.: De Geschiedenis van Terneuzen; Terneuzen 1958.

– De Geschiedenis van Axel; Groningen 1966.

Wilderom, ing. M.H.: Tussen Afsluitdammen en Delta-
dijken, deel IV, Zeeuws-Vlaanderen; Vlissingen 1973.

oosten, o.a. bij Ossenisse, schijnt land te zijn buitengedijkt.

- 1375 (8-10 oktober) Stormvloed, waarbij de Braakman ontstond. Ten noordoosten van Biervliet ontstond een grote doorbraak. Het water van de Honte verschaftte zich een toegang tot het ten zuiden van Biervliet en IJzendijke gelegen gebied van de moeren, die sedert het eind van de 12e eeuw ontgonnen waren en daardoor lager lagen.
- Overstromingen ook in het Land van Saeftinghe. Er wordt verondersteld, dat deze stormvloed belangrijke veranderingen in de Honte teweeg bracht, waarbij o.a. de uitmonding in de Noordzee vergroot werd.
- 1384 Opzettelijk doorsteken van dijken, in verband met de Vlaamse burgeroorlog. Een zekere Arnold Jansz. laat de zeedijk, die de polder van

Ossenissee, Hengstdijk en de Nijs-
polder beschermden, doorsteken.
Rond 1401 stonden deze polders
nog voor een groot gedeelte onder
water. In 1444 schijnen ze te zijn
herdijkt.

1394 (21 of 22 januari) Stormvloed, waar-
bij aan de rand van de Braakman,
waar weer enkele polders bedijkt
waren, grote overstromingen voor-
kwamen.

1398 Stormvloed. Schade in de buurt van
Hengstdijk-Ossenissee, waar het dijk-
herstel sinds het opzettelijk door-
steken van de zeedijk in 1384, niet
erg gevorderd was.

1404 (19 november) 1e St. Elisabeths-
vloed. In het randgebied van de in
1375 ontstane Braakman gingen in-
middels weer herdijkte gronden ver-
loren. Het Land van Saeftinghe
werd voor een deel overstromd

(o.a. Westpolder). Ook overstro-
mingen in het Land van Waes. Er
mag worden verondersteld dat door
deze storm de bevaarbaarheid van
de Honte (Wester-Schelde) ver-
groot werd.

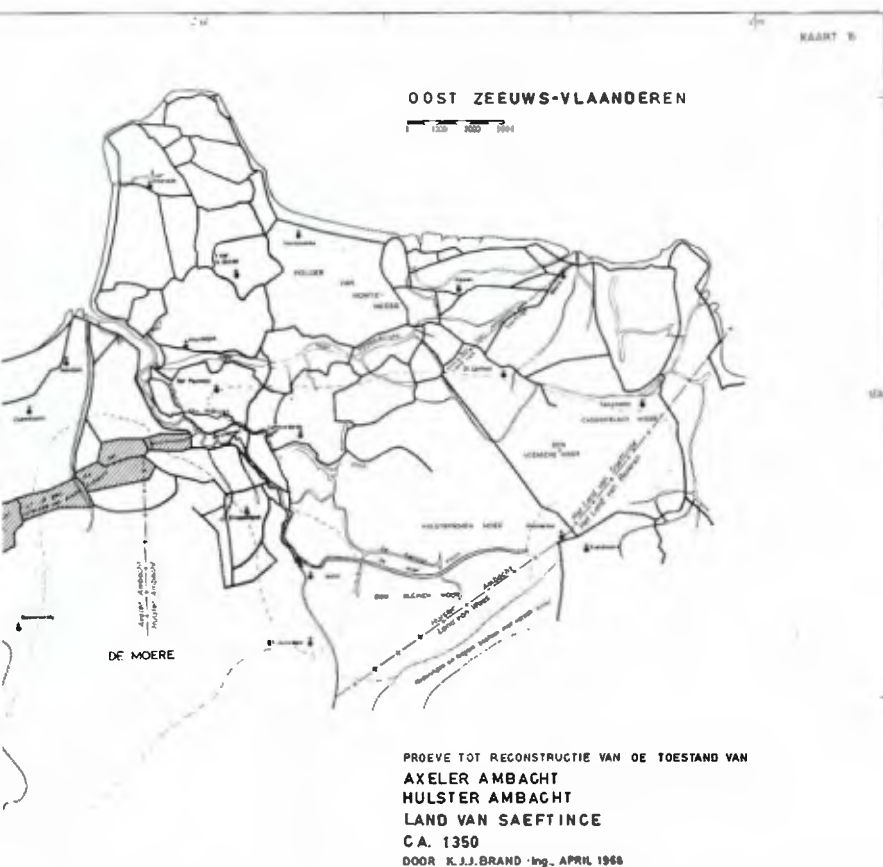
1409 (10 februari) Stormvloed. Schade
aan de randen van de Braakman.

1421 (18 of 19 november) 2e St. Elisa-
bethsvloed. Deze stormvloed heeft
bekendheid door het ontstaan van
de Biesbosch. De schade langs onze
kust was toen beperkt. Wel verdere
overstromingen langs de Braakman.

1424 (18 november) 3e St. Elisabeths-
vloed. Overstromingen langs de
rand van de Braakman, in Saeft-
tinghe en in Kieldrecht.

1467 (20 oktober) Volgens van Lans-
berghe brak de Havendijk door en

1468 (20 of 21 oktober) ten noorden van
Hulst overstroomde de Oude polder
of Dullaert.

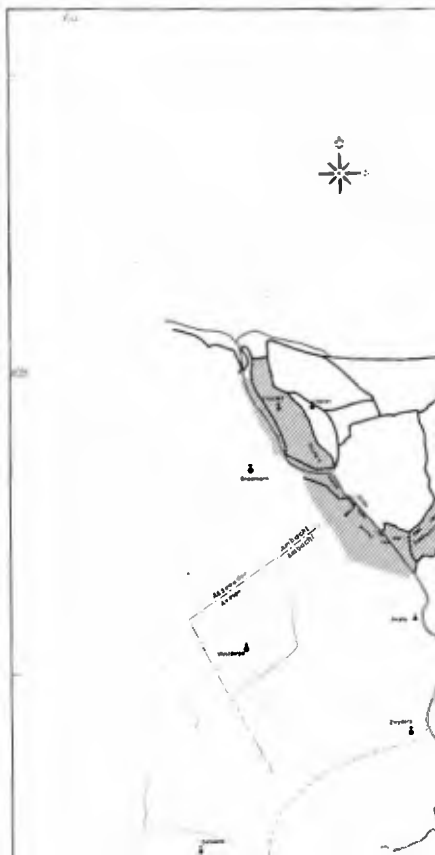

oosten, o.a. bij Ossenissee, schijnt land te zijn buitengedijkt.

- 1375 (8-10 oktober) Stormvloed, waarbij de Braakman ontstond. Ten noordoosten van Biervliet ontstond een grote doorbraak. Het water van de Honte verschaftte zich een toegang tot het ten zuiden van Biervliet en IJzendijke gelegen gebied van de moeren, die sedert het eind van de 12e eeuw ontgonnen waren en daardoor lager lagen.

Overstromingen ook in het Land van Saeftinghe. Er wordt verondersteld, dat deze stormvloed belangrijke veranderingen in de Honte teweeg bracht, waarbij o.a. de uitmonding in de Noordzee vergroot werd.

- 1384 Opzettelijk doorsteken van dijken, in verband met de Vlaamse burgeroorlog. Een zekere Arnold Jansz. laat de zeedijk, die de polder van

Ossenissee, Hengstdijk en de Nijs-
polder beschermden, doorsteken.
Rond 1401 stonden deze polders
nog voor een groot gedeelte onder
water. In 1444 schijnen ze te zijn
herdijkt.

1394 (21 of 22 januari) Stormvloed, waar-
bij aan de rand van de Braakman,
waar weer enkele polders bedijkt
waren, grote overstromingen voor-
kwamen.

1398 Stormvloed. Schade in de buurt van
Hengstdijk-Ossenissee, waar het dijk-
herstel sinds het opzettelijk door-
steken van de zeedijk in 1384, niet
erg gevorderd was.

1404 (19 november) 1e St. Elisabeths-
vloed. In het randgebied van de in
1375 ontstane Braakman gingen in-
middels weer herdijkte gronden ver-
loren. Het Land van Saeftinghe
werd voor een deel overstroemd

(o.a. Westpolder). Ook overstro-
mingen in het Land van Waes. Er
mag worden verondersteld dat door
deze storm de bevaarbaarheid van
de Honte (Wester-Schelde) ver-
groot werd.

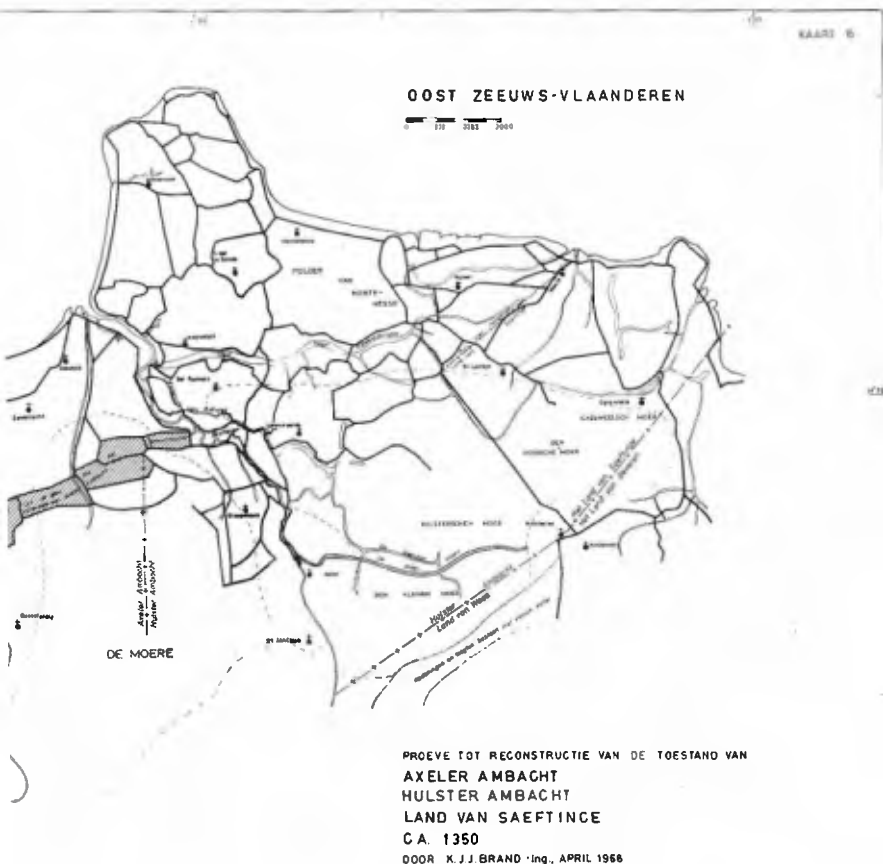
1409 (10 februari) Stormvloed. Schade
aan de randen van de Braakman.

1421 (18 of 19 november) 2e St. Elisa-
bethsvloed. Deze stormvloed heeft
bekendheid door het ontstaan van
de Biesbosch. De schade langs onze
kust was toen beperkt. Wel verdere
overstromingen langs de Braakman.

1424 (18 november) 3e St. Elisabeths-
vloed. Overstromingen langs de
rand van de Braakman, in Saef-
tinghe en in Kieldrecht.

1467 (20 oktober) Volgens van Lans-
berghe brak de Havendijk door en

1468 (20 of 21 oktober) ten noorden van
Hulst overstroemde de Oude polder
of Dullaert.

- 1477 (25 december) Cosmas en Damianusvloed. Volgens Gottschalk de grootste vloed sinds 1404. Overstromingen langs de Braakman.
- 1488 (25 december) Bij het begin van de burgeroorlog in Vlaanderen (1488-1492) worden in de Vier Ambachten op vele plaatsen dijken doorgestoken. De stormvloed van 25 december zorgde voor verdere uitbreiding van de overstromingen. Acht parochies gingen verloren, te weten Willemskerke, Vremdijke, Steeland, Hertinge, Nieuwerkerke, Moerkerke, Peerboom en Westdorpe.
- 1492 Een grote dijk kwam gereed (Landdijk) van Terneuzen, Axel, Assenede tot Bouchoute, lengte 6444 roeden (± 25 km), die een verder opdringen van de Braakman naar het oosten moest voorkomen.
- 1493 (begin februari) De nieuw aangelegde Landdijk zwaar beschadigd. Overstromingen in de Vier Ambachten (Axel, Westdorpe, Triniteit).
- 1497 (februari) Stormvloed. Dijkdoorbraken in West en Oost Zeeuws-Vlaanderen.
- 1509 (26/27 september) Cosmas en Damianusvloed. Een van de grote stormvloeden die het gehele kustgebied langs de Noordzee trof. Oost Zeeuws-Vlaanderen werd hierbij zwaarder getroffen dan West Zeeuws-Vlaanderen, waarschijnlijk omdat het water in de Honte en de Schelde naar het oosten werd opgestuwd door de storm. Op diverse plaatsen in de Vier Ambachten bezweken de dijken. Over een afstand van 10 à 12 mijl lagen de dijken zwaar beschadigd. Vele polders werden door de zee overstroomd. De polder van Hontenisse ging hierbij voor goed in de golven.
- 1511 (13/14 december, waarschijnlijk reeds schade in oktober). Stormvloed, waarbij de Landdijk deerlijk werd gehavend en een groot gedeelte van het polderland in Hulster Ambacht werd overstroomd. Van Lansberghe spreekt dat men in Hulst het water met moeite buiten de stad kon houden.
- 1513, 1514, 1516, 1517 Een reeks van stormen teistert nu onze streek, mogelijk als een gevolg van de slechte toestand van de dijken veroorzaakt door voorgaande stormen. De invloed van de inmiddels tot zeearm

gegroeide Honte doet zich gelden. Door uitschuring van de vooroevers moet keer op keer land worden prijsgegeven en moeten steeds nieuwe inlaagdijken worden aangelegd, vooral westelijk en oostelijk van Terneuzen.

- 1530 (5 november) St. Felix quade saterdach (met springtij). Katastrofale stormvloed. Uitgebreide overstromingen tot ver landinwaarts, waaronder groot gedeelte van het Land van Waes, het Land van Saeftinghe met polder van Namen en Merlemont, Hulster Ambacht behalve 1. Hulst en 2. Stoppeldijk, Axeler Ambacht en de polders buiten de Landdijk. De 3. Triniteitspolder bij Terneuzen bleef droog (afb. kaart 17).
- 1532 (2 november met doortij) Het schijnt dat deze stormvloed nog erger geweest is (o.a. hogere waterstand) dan in 1530. Kerckepolder (nu Hooglandpolder) niet meer herdijkt. In tegenstelling met de situatie in Zeeland, werd hier, door de stormen van 1530 en 1532, nagenoeg geen blijvend landverlies veroorzaakt.
- 1537 Stormvloed met dijkdoorbraken langs de Braakman en Terneuzen.
- 1542 (3 januari) Stormvloed met o.a. overstromingen bij Hengstdijk. Lovenpolder bedijkt.

KAART 17

OOST ZEEUWS-VLAANDEREN

STORMVLOED 1530

(OVP 1530-1532)

1:50.000

1545 Coudenpolder bedijkt.

1552 (13 januari Pontianusvloed en 15 februari) Oost Zeeuws-Vlaanderen zwaarder getroffen dan West Zeeuws-Vlaanderen.

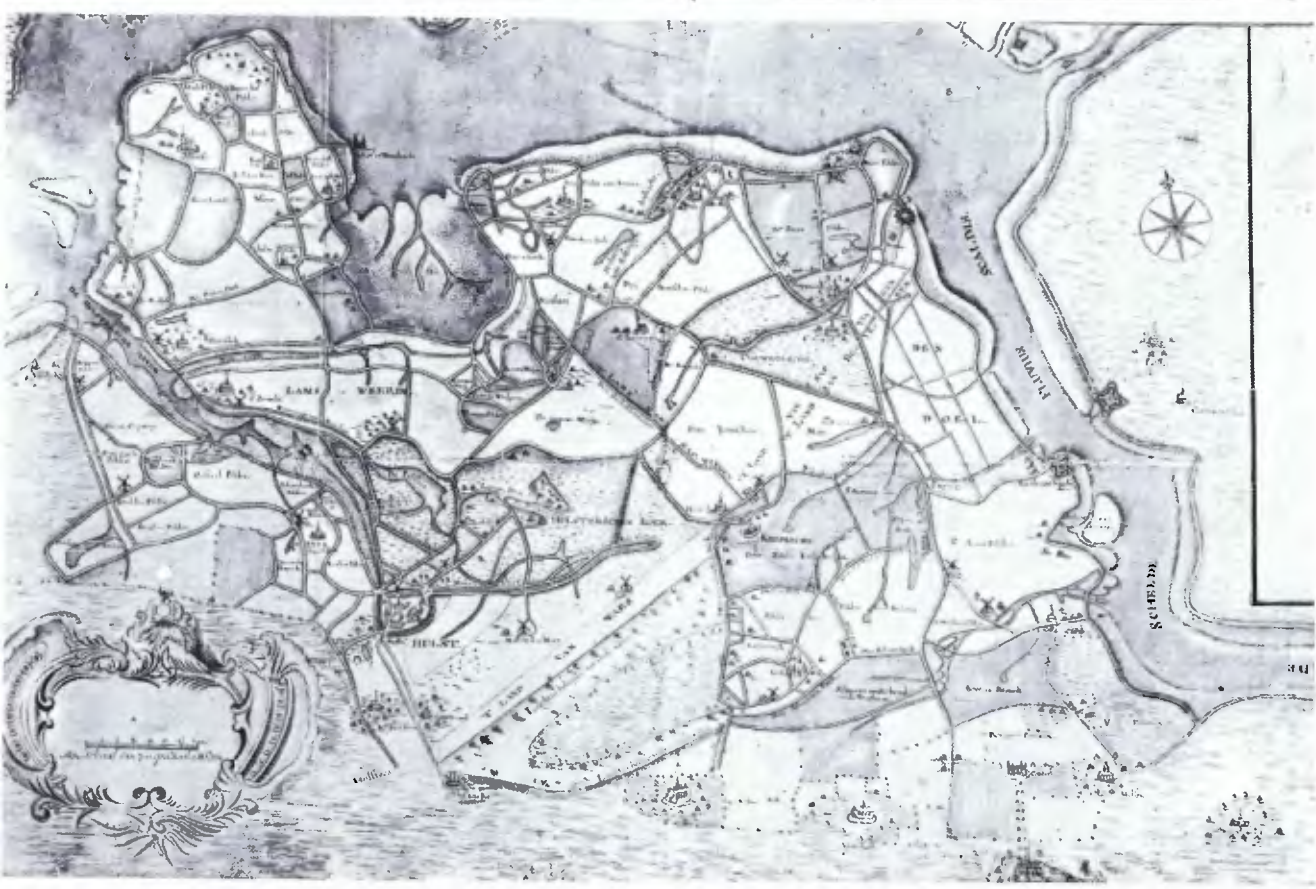
1563 Philippinepolder herdijkt, in 1506 bedijkt uit St. Clemenspolder. Sinds 1530-1532 drijvend.

1570 (1 november) Allerheiligenvloed, met voorloper op 10 maart (Vremdijke, Saeftinghe). Dijkdoorbraken in vrijwel alle polders langs de Hontekust. Het schijnt dat de overstromingen niet ver landinwaarts doordrongen. Hulst ondervond wateroverlast omdat het water door de vrij brede verbindingsweg naar de Honte werd opgestuwd. De indruk bestaat, dat de stormvloed van 1570 in Zeeuws-Vlaanderen minder onheil veroorzaakte dan die van 1530 en 1532. Mogelijk werd door snel ingrijpen erger voorkomen. Blijvend landverlies werd door deze storm niet veroorzaakt.

1575 (15 december) Stormvloed bij springtij. Flinke schade aan de dijken in Oost Zeeuws-Vlaanderen (Terneuzen) (afb. kaart 18, 19, 20).

Ontwikkeling tussen 1584/85 en 1609
(afb. kaart 21, 22, 23)

1584/85 Militaire inundaties bij het begin van de 80-jarige oorlog. Na de af-

Afb. 20. Situatie Hulster Ambacht omstreeks 1575.

zwering van Philips II in de Noordelijke Nederlanden (1581), laaide de strijd tegen Spanje hoog op.

- Triomfantelijke opmars van Parma. Val van o.a. Sas van Gent, Axel, Hulst, Rupelmonde. Er werd als het ware een ijzeren ring rond Terneuzen gesmeed.
- Zeeland en Antwerpen waren beducht voor de veiligheid van de Honte. Op zondagavond 6 november 1583, bij maneschijn, bezet Hohenlohe, met een 1000-tal

manschappen, Terneuzen.

- Samenwerking tussen Zeeland en Antwerpen, blijkende uit de Instructie, d.d. 5 mei 1584, tot bevordering van het doorsteken van de dijk bij Campen.
- Instructie van de Staten-Generaal, d.d. 31 juli 1584, om „de dijcken deur te steken te Buuckgate, Ter Neuzen ende 't Sas oft elders daer het bevonden sal wesen aldernutst te wesen". Dit tot doel Gent te ontzetten.

- Ter bescherming van Antwerpen werden dijken in het Land van Saeftinghe doorgestoken, waardoor dit gebied en nagenoeg het gehele Land van Waes geïnundeerd werd.

1585 (november) Stormvloed, waarbij weer gedeeltelijk herdijkte polders in de omgeving van Hulst opnieuw onderliepen.

1586 Herdijking van 1. Triniteit. Mogelijk weer doorgestoken in verband met de operaties om de inname van Axel

Afb. 19. Situatie Assenede en Axeler Ambacht omstreeks 1550.

in juli 1586, waarna beversing in 1589.

1587 2. Vremdijke herdijkt.

1588 3. Mauritsfort in de Coudepolder opgeworpen.

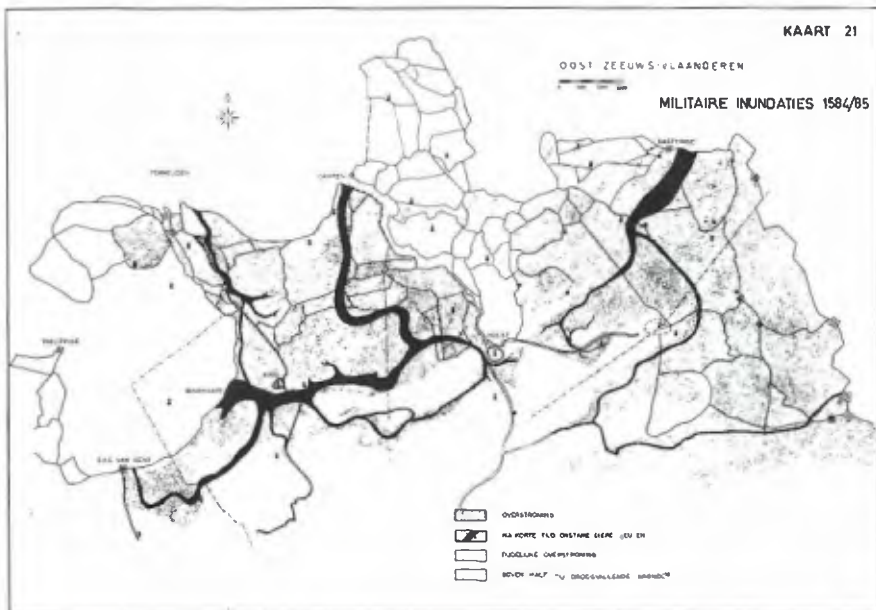
1591/96 Herdijking van de 4. Capelle-, 5. Visschers-, 6. Egelantier-, 7. Grote- en Kleine Buth- en 8. Noordpolder. Kort daarop inundatie, mogelijk als gevolg van het beleg van Hulst in 1596. Kort daarna beverst (Noordpolder 1599).

1598 9. Oude Zevenaer bedijkt.

1600 10. Goesschepolder bedijkt, 2. Vremdijepolder verlaten.

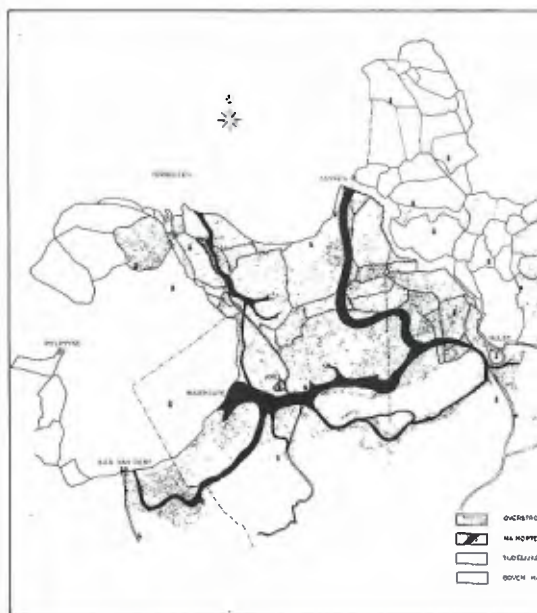
1606 2e Paasdag. Stormvloed. Polders rond Axel geïnundeerd en kort daarna herdijkt (Visscherspolder in 1608). Nijspolder overstroomd, herdijkt 1610.

1608 11. Vlooswijkpolder bedijkt.

Afb. 23. Situatie omstreeks 1600.

- in juli 1586, waarna beversing in 1589.
- 1587 2. Vremdijke herdijkt.
- 1588 3. Mauritsfort in de Coudepolder opgeworpen.
- 1591/96 Herdijking van de 4. Capelle-, 5. Visschers-, 6. Egelantier-, 7. Grote- en Kleine Buth- en 8. Noordpolder. Kort daarop inundatie, mogelijk als gevolg van het beleg van Hulst in 1596. Kort daarna beverst (Noordpolder 1599).
- 1598 9. Oude Zevenaer bedijkt.
- 1600 10. Goesschepolder bedijkt, 2. Vremdijkepolder verlaten.
- 1606 2e Paasdag. Stormvloed. Polders rond Axel geïnundeerd en kort daarna herdijkt (Visscherspolder in 1608). Nijspolder overstroomd, herdijkt 1610.
- 1608 11. Vlooswijkpolder bedijkt.

Afb. 23. Situatie omstreeks 1600.

KAART 21

OOST ZEEUWS-VLAANDEREN

MILITAIRE INUNDATIES 1584/85

NUT 3

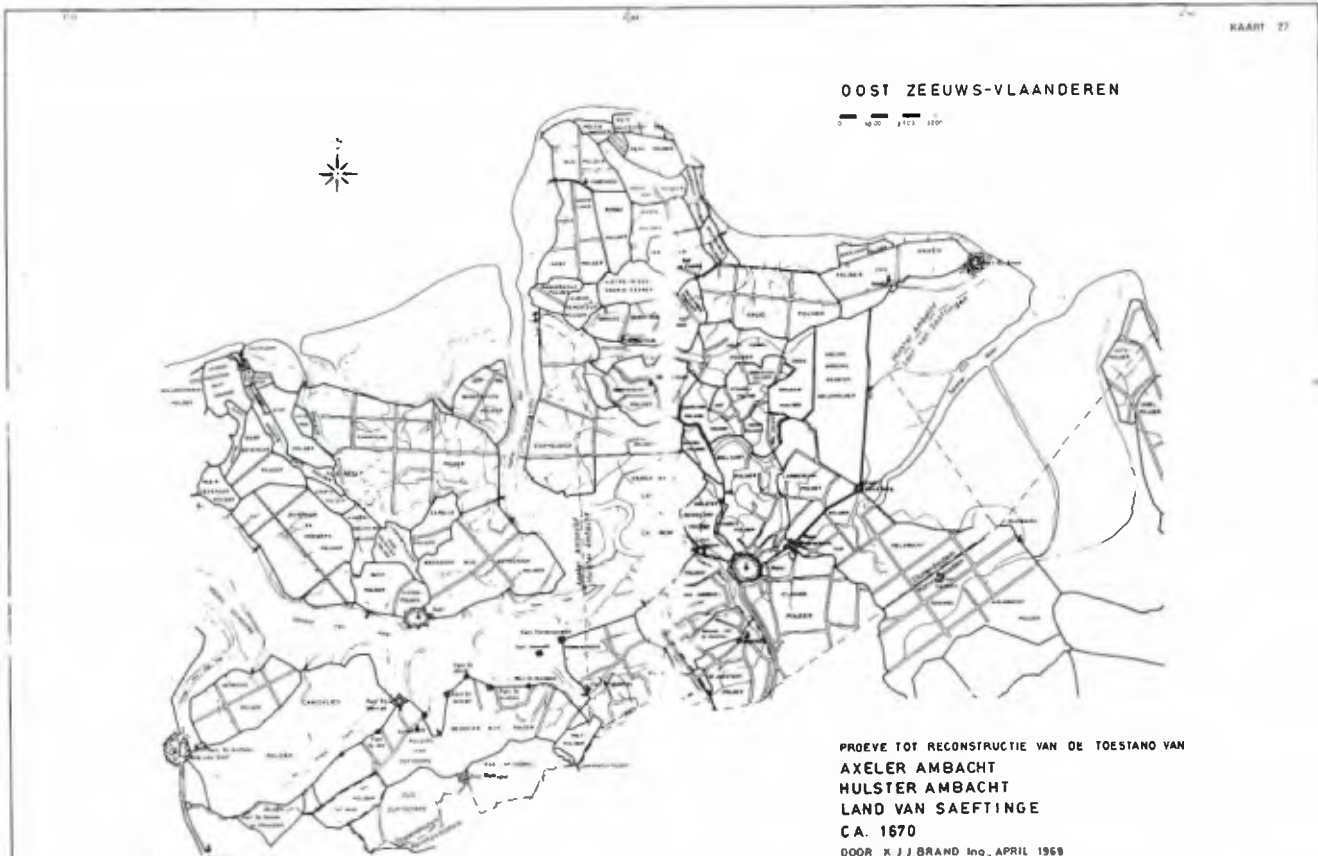
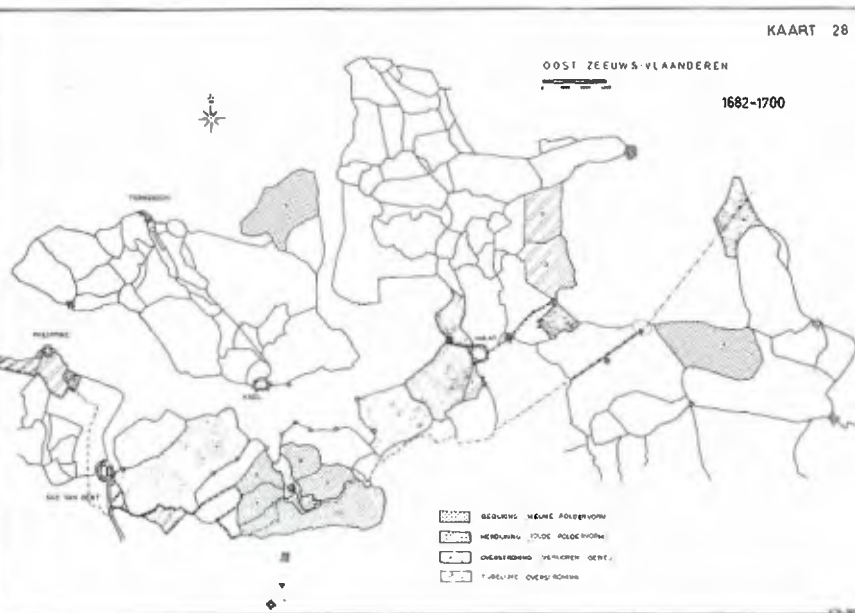
BLIJ OMSCHRIJF DEZE GEDUCHTE

DINASTIE GEDUCHTE

NUT 14 BROODMALLENDIG GEDUCHTE

Ontwikkeling tijdens 12-jarig bestand (1609-1621) (afb. kaart 24)

- 1609 (18 februari) Stormvloed. Polders rond Axel geïnundeerd en herdijkt (Capellepolder 1613).
- 1610 1. Hooglandpolder (+ Nijspolder).
- 1611 2. Groote- of Oude St. Albertpolder.
- 1612 3. Kruispolder.
- 1613 4. Polder van Namen ca.
- 1614 5. Kats-, 6. Doel-, 7. Oude St. Anna- en 8. Ketenissepolder.
- 1615 9. West- en 10. Oostvogel-, 11. Rode Moer-, 12. St. Gillisbroek-, 13. Saligem- en 14. Extentiepolder.
- 1616 15. Oud Westenrijk-, 16. Clinge-, 17. Turfbanken- en 18. Hoog Verrebroekpolder.
- 1617 19. Absdale-, 20. Hulster Nieuwland- en 21. Oud-Zuiddorpepolder.
- 1618 22. Ser Lippenspolder.
- 1619 23. Oude Graauw- en 24. Langendam-, 25. Beverenbroek- en 26. Vrasenepolder.

1620 27. Austriche- en 28. St. Bernaerds-
polder bij Sas van Gent (in 1627
verlaten).

Ontwikkeling tussen 1621 en 1645 (afb. kaart 25)

1623 (vóór) 1. Sluispolder.
1627 2. St. Anthonypolder.
1631 3. Nieuwe Zevenaar en Koegors- en
4. Nieuwe Eglantierpolder.
1633 5. St. Pieterspolder.
1634 6. Kleine Zevenaarpolder, de polders
achter de fortengordel Sas van Gent
Hulst, die daarvoor reeds enige
vorm van bescherming kenden, te
weten 7. Ferdinandus, 8. Beoosten
Blij bezuiden-, 9. Zuiddorpe-, 10. St.
Eloy- en 11. Francoispolder.
1638 12. Nieuw Westenrijkpolder.
1644 13. WilhelmuSpolder, 14. Nieuwe
Grouw geseidt Melopolder.
1645 15. Stoppeldijkpolder. Verovering
van Hulst door Frederik Hendrik.
Hierdoor kwam uiteindelijk het hui-
dige Zeeuws-Vlaanderen geheel in
Staatse handen.

Ontwikkeling tussen 1645 en 1682 (afb. kaart 26, 27)

1650 1. Zaamslagpolder, 2. Luyspolder
(in 1697 verlaten).
1652 3. Canisvlietpolder.
1653 4. Beoosten Blij benoorden-, 5. Kiel-
recht of Vrede- en 6. Kallopolder.
1654 7. Aen- en Genderdijkepolder.
1672/73 Militaire inundaties tijdens oor-
log met Frankrijk (1672/78) waarbij
de polders Kieldrecht, Clinge, Abs-
dale, Hulster Nieuwland, Ferdinan-
dus en Canisvliet overstroomden.
1677 8. Paardeschor (in 1715 verlaten).

Ontwikkeling tussen 1682 en 1700 (afb. kaart 28)

1682 (26 januari) Stormvloed, waarbij
vele polders in Hulster- en Axeler
Ambacht en het Land van Waes
overstroomden.
1683 1. Gedeelte (Oversprong) van de
Absdalepolder (nu bij Clingepolder
gevoegd) (afb. 29).
1684 2. Melopolder.
1687 3. Willem Hendrikspolder.
1688 4. Oude Arenbergpolder.
1695 5. Groote Huissenspolder.
1698 6. Zuiddorpe Zuiddeel-, 7. Varem-
pe-, 8. Nieuw Beoosten Blij bezui-
den- en 9. Nieuw Karnemelkpolder.
1699 10. Moerbekepolder.

Hulst, Notificatie,

Tot het maecken, ende besteden
van eenen rechten

D Y C K,

Tot separatie van het Zee-water inkomende van
het Helle-gat, ter eendre, en Chastinge, ter an-
dre, beginnende aen 't eynde vanden nieu-
wen geleyden Dam, buyten de

Gentse Poorte der Stadt HULST;

*Om te sluyten tegens den ouden - Dyck van Steen,
inden Polder Absdaele lanck bet dan 400. Roeden.*

En laet by desen eenen yegelijck
weten / dat soo wie begeert aen te nemen eenigh
Rys, Vlet, ende Aerde-Wercken, tot het stoppen van
een Gat, ofte Geule maecten / ende voltrecken van
een rechten Dijk, ontrane Hulst, in Vlaenderen,
hier boven vermeld / in een / twee / ofte meer par-
tyen ende deelen; soo ende gelijck by de Bestedin-
ghe ende Condition sal werden ghespecificiert / op-geroepen / ende ge-
vept / die sullen hem-lieden laten binden binnen de voorn. Stadt van
Hulst, in 't Landt-huys van Hulster-Ambacht, op Vinghtdagh, den 31. of-
laetsten Joly deses Jaers 1674. des voorn-middaghs ten elf uren. Alles
opprompte betalinge door den Ontfanger Jacob de Vriele. De Condi-
tien gehoort hebbende doet elck sijn profijt.

Segget den anderen voort.

In 's Graven-hage, gedrukt by Leuijn van Dijk, Boeckdrucker,
woonende by de Luyterische Kerck, inde Druckeryc.

Afb. 29. Bekendmaking tot aanbesteding van de in 1682 verlaten dijk van de Oversprong van de Absdale-
polder.

Ontwikkeling tussen 1700 en 1770

(afb. kaart 30)

1700 1. Oud Vogelschor of Zuid-Westen-
rijkpolder.

1702 2. Papeschorpolder. Tijdens de
Spaanse successieoorlog (1701/13)

werden de polders Groot- en Klein-
Kieldrecht, Clinge en Ferdinandus
geïnuundeerd.

1707 3. Hulster Nieuwlandpolder,
4. Groot Cambronpolder.